

ZGODOVINA ZA VSE

leto V, 1998

VSE ZA ZGODOVINO

št. 2

ZGODOVINA ZA VSE

VSE ZA ZGODOVINO

VSEBINA

Zgodbe, ki jih piše življenje

Andrej Nared

ERAZEM (PRED)JAMSKI - SLOVENSKI ROBIN HOOD? / 5

Erazem (Pred)jamski - ein slowenischer Robin Hood?

Andrej Pančur

NA POTI K MODERNEMU NEDELJSKEMU POČITKU ' 17

Auf dem Weg zur modernen Sonntagsruhe

Igor Grdina

SLOVENSKI SPOMINI NA VČERAJŠNJI SVET / 41

Slowenische Erinnerungen an die Welt von gestern

Igor Grdina

TROMPETA KLIČE / 50

ali Ivan in Klarica na manevrih

Die Trompete ruft

oder: Ivan und Klarica auf Manövern

Metka Govekar Okoliš

UPORNOST GIMNAZIJC EV IN NJIHOV ODNOS DO PROFESORJEV, ŠOLSKEGA REDA IN DISCIPLINE / 59

Die Aufsässigkeit der Gymnasiasten und ihr Verhältnis zu Professoren, Schulordnung und Disziplin

Helena Filipas

PODOBE VELMOŽ - IVAN GROHAR

The Images of the Famous People - Ivan Grohar

✓

84

Božo Repe

“TIHOTAPIJO VSE, RAZEN PTIČJEGA MLEKA”

Vpliv nakupovalnega turizma na kulturne spremembe in način življenja v Sloveniji po drugi svetovni vojni

“Alles wird geschmuggelt, außer Vogelmilch”

Der Einfluß des Einkaufstourismus auf die kulturellen Veränderungen und den Lebensstil in Slowenien nach dem Zweiten Weltkrieg

✓

90

S knjižne police

97

Andrej Nared

ERAZEM (PRED)JAMSKI – SLOVENSKI ROBIN HOOD? *

“Ni banditizma brez legende,” pravi Eric J. Hobsbawm, saj mit ustreza željam in pričakovanjem preprostega prebivalstva.¹ Ljudska domišljija spleta idealizirane zgodbe o posameznikih, ki so se upali upreti tiranski gospodi in se boriti proti raznovrstnim tlačiteljem, pa čeprav so bile metode tega boja pravzaprav navadni zločini.²

Tudi naši predniki v tem niso bili izjema. Skozi stoletja so se izoblikovale številne legende, katerim so bili zgodovinski dogodki le medel zunanji okvir. Med takimi legendami je zgodba o “zadnjem roparskem vitezu na Kranjskem”, Erazmu (Pred)jamskem, gotovo ena najbolj znanih, saj najbrž med nami ni nikogar, ki ne bi poznal kakšne pikantnosti iz življenja znamenit

tega klativiteza. Najzaslužnejši za to je prav gotovo kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor, ki je v svoji Slavi vojvodine Kranjske³ zapisal famozno zgodbo o Erazmovem obleganju in smrti, v katero je poleg starejših predlog vpletel elemente iz ljudske tradicije ter vse skupaj začinil z njemu lastno duhovitostjo in že kar pretirano domišljijo. “Prav zaradi te zgodbe zavzema Jamski grad glede ‘romantike’ davno minulih dni viteštva med slovenskimi gradovi prvo mesto, Erazem pa je postal ena tistih redkih oseb iz naše srednjeveške zgodovine, ki so zapustile med ljudstvom trajen spomin.”⁴

Iz zgodbe o Erazmu, ki je v poznani obliki plod ljudske domišljije, Valvasorja in pa romantičnih pisateljev 19. stoletja, bomo skušali v sledečih vrsticah izločiti čim več mitičnih elementov oziroma na podlagi sicer redkih ohranjenih virov sestaviti “novo zgodbo”, ki bo manj spektakularna, a zato bližja “resnici”, kar je smoter

Pričujoča razprava je za objavo prirejeno poglavje “Erazem Jamski” iz diplomske naloge z naslovom K zgodovini poznosrednjeveškega razbojništva na Slovenskem, ki sem jo pripravil v študijskem letu 1997/98. Za pomoč pri nastajanju diplomske naloge in tudi pri pripravi tega teksta se najlepše zahvaljujem mentorji, doc. dr. Petri Štihu, za dragocene nasvete in pojasnila pa prof. dr. Božu Otorepcu, ki mi je velikodušno dovolil tudi upogled v svojo zbirko prepisov srednjeveških dokumentov.

¹ Citiram po M. Bertosa, Zlikovci i prognanici (Socialno razbojništvo u Istri u 17. i 18. stoljeću), Pula 1989, str. 18.

² Prav tam, str. 215 sl.

³ J. W. Valvasor, Die Ehre des Hertzogthums Crain, Laybach 1689, Buch IV., str. 525 sl. Zgodba o Erazmu je skoraj v celoti objavljena v prevodu Mirka Rupla, glej J. V. Valvasor, Slava vojvodine Kranjske. Izbrana poglavja (izbor in prevod M. Ruppel), Ljubljana 1984 (le ena izmed mnogih izdaj), str. 89 sl.

⁴ B. Reisp, Predjama, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 72, Maribor - Ljubljana 1977, str. 18.

slehernega prizadevanja zgodovinarjev. Za uvod v Erazmovo demitologizacijo pa je vseeno potrebna krajša obnova z domišljijo mnogih prekrvašene zgodbe.

Erazem Predjamski je bil nadvse pogumen kranjski vitez, ki se je izkazal v mnogih bojih, še posebej s Turki. Bil je mož v najlepših letih in se ni zanimal za kaj drugega kot vojne. Tepel pa se ni rad le z dednimi sovražniki krščanskega imena, ampak tudi s plemiči bližnje in daljne okolice, zakaj bil je sila srborit. Njegova junaštva so ga privedla na dvor, kjer je postal stotnik cesarske telesne straže. Tako pa se je začela njegova nesreča: ob neki priliki se je sprl z maršalom Pappenheimom, ker je ta žalil spomin na njegovega najboljšega prijatelja, Andreja Baumkircherja, nekaj let predtem obglavljenega voditelja štajerskih upornikov. Ker Pappenheim ni hotel preklicati svojih besed, ga je Erazem izzval in v dvoboju ubil. Zato so ga zaprli in obsodili na smrt, vendar mu je uspelo uiti iz ječe in se po dolgem begu (Pappenheima je baje ubil v Frankfurtu) zateči na rodbinski grad Jamo pri Postojni. Medtem ga je zadelo izobčenje in za njim je bila razpisana tiralica, tako da se je bil prisiljen preživljati z ropanjem okoliških prebivalcev (menda predvsem plemičev) in bogatih trgovcev, ki so po bližnji trgovski poti potovali proti morju. Poleg tega se je povezal s kraljem Matjažem in pomagal njegovi vojski, ki je leta 1483 divjala po Kranjskem in Krasu, ter jo celo privedel do Trsta. Glas o Erazmovih nadaljnjih hudobijah je cesarju Frideriku velel, da je tržaškemu glavarju Gašperju Ravbarju ukazal, naj dobi Erazma živega ali mrtvega. Ta je po daljšem iskanju odkril vitezovo roparsko gnezdo in ga začel oblegati, da bi Erazma in njegove tolovaje lakota prisilila k predaji, zakaj s silo ni bilo moč osvojiti gradu v nedostopni pečini. Lakota pa kar ni zlomila obleganih. Še več! Erazem je dal pozimi Ravbarjevim vreči celega vola s kožo vred, za veliko noč pa še nekaj živih koštrunov. Ravbarja je celo vabil v grad na gostijo, da bi se ta na lastne oči prepričal, kako tam gori nič ne manjka. (Kar je bilo tudi res, saj je iz gradu vodil skrivni rov, ki je omogočal razkošno življenje.) Toda Erazem je sam naredil napako, s katero je zasadil lopato za svoj grob. Glavarju je namreč po svojem slugi poslal košarico svežega sadja (čemur se spodaj niso mogli načuditi), drugič pa ga je obdaroval z lepimi ribami. Sluga je še večkrat prišel v Ravbarjev tabor in glavar je z bogatimi obljubami naposled uspel kupiti njegovo zvestobo Erazmu. Ko se je sluga vrnil v

grad, je z ruto skrivaj označil mesto, kamor je njegov gospodar vsak večer hodil na potrebo. Tja so oblegovalci namerili svoje kanone in ob dogovorjenem znamenju, ko je namreč sluga posvetil z lučjo, ustrelili. Kamenje, ki ga je odkrušila krogla, je ubilo roparskega viteza. Izdajalec je odprl vrata v grad in nato zmagovalcem pokazal skrivni prehod, ki je omogočil enoletno kljubovanje. Okoliški podložniki so pod lipo, ki jo je ob bližnji cerkvi sam zasadil Erazem, pokopali zadnjega kranjskega roparskega viteza in ducat njemu zvestih mož.

Skupaj z Erazmom se je v ljudski spomin usidrilo tudi ime (žal napačno) njegovega rodu, recimo Erazmov priimek. Erazem je pripadal Jamskim vitezom, kranjski oziroma jamski veji ministerialov goriških grofov in gradiščanov iz Lienza na Tirolskem, ki pa se jih napačno imenuje Predjamski.⁵ Jamski se navajajo kot Burggrafen von Lueg, kot Lueger, pa tudi Logar in Luogar.⁶ Za grad Jamo se pojavljajo imena Antrum, Laforam (la forame), Foramen, še sredi 15. stoletja (1456) se v latinskem viru omenja Nikolaj "de Foramine (cioe al Luogar)".⁷ V nemščini se je grad imenoval Lueg in tudi Valvasor uporablja izraz Lueg, "po kranjsko Jamma", pa tudi "Lukna".⁸ Gradiščan Konrad "de Jama" se omenja že leta 1397.⁹ "Predjamski" se v srednjem veku torej gotovo še ne uporablja (za grad šele od konca 18. stoletja dalje¹⁰), kljub temu pa se (je) prav v zvezi z Erazmom (celo kot "Erazem Lueger Predjamski") običajno uporablja(l) tako v zgodovinopisju kot tudi sicer. Erazem in njegov rod nikakor niso bili Predjamski, temveč Jamski.

Za pisanje mnogih zgodovinarjev o Erazmu Jamskem je v prvi vrsti značilno, da se povečini brez zadržkov opirajo na Valvasorja in ga nekritično povzemajo. Pregled zgodovinopisja¹¹ bo-

⁵ D. Kos, *Jamski vitezi, Enciklopedija Slovenije* (=ES) 4 (1990), str. 261.

⁶ R. Andrejka, *Predjamski vitezi, Slovenski biografski leksikon* (=SBL), 7. zv., Ljubljana 1949, str. 478.

⁷ A. Hortis, *Documenti risguardanti la storia di Trieste e dei Walsee, Archeografo Triestino, Nuova serie IV*. (1876-77), str. 275; S. Rutar, *Schlöss und Herrschaft Lueg, Mittheilungen des Musealvereins für Krain* (=MMK) 8 (1895), str. 3 sl.; Reisp, *Predjama (kot v op. 4)*, str. 3.

⁸ Valvasor, *Elire (kot v op. 3) IV*, str. 519 sl.

⁹ K. Trotter, *Die Burggrafen von Lienz und zum Lueg, Schlöss - Schriften* 105, Innsbruck 1954, str. 107. Najlepše se zalivaljujem prof. dr. Božu Otorepcu, ki mi je to težko dostopno publikacijo prijazno posodil.

¹⁰ I. Stopar, *Predjama, ES* 9 (1995), str. 265.

mo začeli z Augustom Dimitzom, ki sodi v čas začetkov resnega zgodovinopisja pri nas. V svoji Zgodovini Kranjske¹² je povzel Valvasorjevo pripoved, le da je Gašperja Ravbarja napačno zamenjal z Nikolajem Ravbarjem. Podobno se na Valvasorja opre Franc Orožen.¹³ Nekoliko resneje se je z Jamskimi spoprijel Simon Rutar; razširil je spekter virov (mednje uvrstil tudi Kalchbergovo romantično povest), za katere pa je kaj kmalu ugotovil, da nas glede znamenitega Erazma "pustijo v negotovosti".¹⁴ Podvomi sicer v Valvasorjevo zgodbo, nikakor pa ne v Erazmovo razbojništvo. Rodbinske zveze med Jamskimi mu niso jasne. Alfons Müllner, kustos kranjskega Deželnega muzeja, si je po svojih izkopavanjih v Predjamiadal nalogo, preveriti romantično zgodbo, ki obravnava Erazmovo smrt.¹⁵ Poleg Valvasorja in Kalchberga je vključil še Bavčerja in Laziusa ter svoja arheološka odkritja. Celotno Müllnerjevo izvajanje odseva željo po iskanju sozvočja med pripovednimi viri in materialnimi ostanki. Na koncu tudi on pretežno potrdi Valvasorjev scenarij, iz katerega izloči najbolj absurdne elemente, na primer Erazmovo ježo pred Mali grad.¹⁶ Josip Gruden¹⁷ primerja Erazma "Logarja" z Baumkircherjem. Kot že njegovi predniki je tudi on živel le za vojsko in držal s tistim, ki ga je bolje plačal. Vročekrvnost in sla po bogastvu sta ga pripeljala v spor z oblastjo in okolico, kar je bilo usodno zanj in za njegov rod, saj naj bi bil Erazem zadnji svojega rodu. Dva kasnejša pregleda slovenske zgodovine, Kosova Zgodovina Slovencev in Slovenska zgodovina do razsvetljenstva, imata Erazma za srednjeveškega plemiča, ki je za večjo vsoto denarja prestopil na stran cesarjevega sovražnika Matije Korvina.¹⁸ "Zadnji roparski vitez na Kranjskem, Erazem Predjamski, je to postal zaradi svoje vročekrvne narave, zaradi

katere je neprestano prihajal v konflikte z oblastmi."¹⁹

Erazem torej večini piscev velja za ponosnega, drznega in samosvojega plemiča, za roparskega viteza, pa čeprav je Valvasor edini vir, ki o njem govori kot o roparju. Kako globoko je v slovensko zavest usidrana ta podoba, kaže tudi pred nedavnim izdana knjižica, katere naslov - Erazem in Predjama v pripovedi in resnici²⁰ - res veliko obeta. Kot pripoved je predstavljen ponatis Malavašičeve povesti (glej spodaj), kot resnica pa pisanje, ki se vsebinsko od povesti bistveno ne razlikuje in temelji bolj na ljudskem izročilu kot na iskanju "resnice". Erazem naj bi kot roparski vitez napadal le bogataše in plemiče, kmetom pa prizanašal. Knjižica iz zbirke Naše gore list predstavlja plemenitega razbojnika, ki je bil "nekak slovenski Robin Hood".²¹

Največji prispevek k poznavanju Erazma in Jamskih nasploh je doslej brez dvoma delo Kamilla Trotterja²², v katerem sicer ni ponujena kaka kritična sinteza, pač pa so zbrani skoraj vsi ohranjeni viri, na podlagi katerih se uspemo dvigniti nad nivo legende.

Po kratkem pregledu nekaterih zgodovinskih obravnav (bolj ali manj resnih, upoštevati pa seveda moramo tudi čas njihovega nastanka in tedanje stanje metodologije) omenimo še nekaj Erazmovih "častilcev" iz literarnih vrst.²³ Teh je bilo veliko predvsem v prvih desetletjih 19. stoletja, v času romantične zagledanosti v naravo in zgodovino, ko je meščanska družba svoj dolgčas preganjala z romantiko davno minulih dni. Romantični avtorji so segali v Valvasorja in v ljudsko izročilo. Prvi je bil štajerski pesnik in pisatelj Johann Kalchberg s povestjo Erasmus Lueger.²⁴ Za razliko od Valvasorja posveti večino prostora dogajanju pred obleganjem, se pravi Erazmovim neverjetnim junaštvom v vojnah, njegovemu prijateljstvu z Baumkircherjem, dvoboju z maršalom Pappenheimom, sodnemu procesu, begu iz ječe... Samo obleganje opiše v

¹¹ Andrejka, *Predjamski vitezi* (kot v op. 6), str. 479; Reisp, *Predjama* (kot v op. 4), str. 29 sl.

¹² A. Dimitz, *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813*, I. Teil, Laibach 1874, str. 292 sl.

¹³ F. Orožen, *Vojvodina Kranjska*, zbirka Slovenska zemlja, IV. del, Ljubljana 1901 (IV/1), str. 198 sl.; 1902 (IV/2), str. 73.

¹⁴ Rutar, *Lueg* (kot v op. 7), str. 9.

¹⁵ A. Müllner, *Die Felsenburg Lueg in Innerkrain*, ARGOI. (1892), str. 14 sl., priloge II, III; III. (1894), str. 57 sl., 105 sl., priloge IV, V, VI.

¹⁶ *Prav tam*, str. 108 sl.

¹⁷ J. Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, Celje 1992 (reprint prve izdaje iz let 1910-16), str. 280 sl.

¹⁸ M. Kos, *Zgodovina Slovencev: od naselitve do petnajstega stoletja*, Ljubljana 1955, str. 327; P. Štih - V. Simoniti, *Slovenska zgodovina do razsvetljenstva*, Celovec - Ljubljana 1996, str. 161.

¹⁹ M. Žvanut, *Od viteza do gospoda*, Ljubljana 1994, str. 54.

²⁰ F. Malavašič - F. Habe - D. Kunaver, *Erazem in Predjama v pripovedi in resnici*, zbirka Naše gore list, Ljubljana 1997.

²¹ *Prav tam*, str. 8, 11.

²² Trotter, *Burggrafen* (kot v op. 9), zlasti str. 61 sl.

²³ Prim. Andrejka, *Predjamski vitezi* (kot v op. 6.), str. 479; Reisp, *Predjama* (kot v op. 4), str. 27 sl.

²⁴ J. Kalchberg, Erasmus Lueger, v: *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* 5, Wien 1814, str. 91 sl., 101 sl.

glavnem po Valvasorju. Kalchbergovo zgodbo je povzel Franc Sartori, po katerem je kot izveček nastalo več ponatisov, med katerimi so najbolj znane izdaje postojnskega založnika Riharda Šeberja²⁵, ki praktično sledijo Kalchbergu (preko Sartorija) in ga večkrat dobesedno citirajo. Po Valvasorju in nemških predlogah je Franc Malavašič leta 1845 objavil povest Erasem is Jame²⁶, ki je bila brez dvoma bestseller svojega časa, saj je v petdesetih letih, do leta 1896, doživela pet izdaj (izdaje 3-5 pod naslovom Erazem Predjamski). V teh povestih je Erazem žrtev spletk, usode, svoje vihrave in brezkompromisne narave, svoje časti in prijateljstva do nesrečnega Andreja Baumkircherja. Med mlajšimi literarnimi upodobitvami omenimo še trilogijo Erazem Predjamski sodobnega slovenskega pisatelja Saše Vuge.

Erazem vsekakor predstavlja fenomen v slovenski zgodovinski zavesti in ga je zato potrebno resno obravnavati, toda ne po mitu in povestih, ampak po njemu čim bližjih virih. Stanje teh res ni rožnato, a tudi ne tako katastrofalno, da bi se smeli zadovoljiti že z Valvasorjem.

Med sodobnimi primarnimi viri je ohranjenih nekaj listin ali njihovih regestov, v katerih se Erazem in njegovi sorodniki pojavljajo kot udeleženci pravnih dejanj, ki jih listine dokumentirajo. Srečamo ga kot prejemnika posesti, kot pričo oziroma poroka, kot sopečatnika, posrednika v sporu, nosilca kake funkcije. Zastonj pa bi iskali tak vir, ki bi dokumentiral njegova hudo delstva, recimo kakšno obtožnico ali pa tiralico v smislu: išče se zloglasni Lueger, živ ali mrtev. Narava srednjeveških virov nima posluha za taka pričakovanja oziroma se taki viri niso ohranili.

Pripovedni viri so bolj govorni, zato pa manj zanesljivi. Med tovrstnimi viri je na prvem mestu Avstrijska kronika Jakoba Unresta, ki je nastajala v času Erazmove smrti, leta 1499 pa se nenadno zaključi (Unrest umre 1500). Kronika je eden najpomembnejših pripovednih virov poznega srednjega veka.²⁷ Unrest je srednjeveško izobražen, njegov pogled na svet srednjeveško

antropomorfen, kljub temu pa je zanesljiv popisovalec svoje zgodovinske sodobnosti s smislom za resničnost. V vire za starejša obdobja redko podvomi, do sodobne zgodovine, ki jo tudi sam doživlja, pa je bolj kritičen.²⁸ Veliko vrednost za zgodovino zadnjih rodov Jamskih vitezov ima družinska kronika Herbersteinov, ki jo je okoli leta 1560 napisal znameniti diplomat Žiga Herberstein (1486-1566), sicer nečak našega Erazma.²⁹ Jedro knjige je obsežna zgodovina njegove družine, vključene pa so tudi rodbinske povezave Herbersteinov s plemiški družinami Štajerske in sosednjih dežel. Kroniko odlikuje razgledanost in zanesljivost pisca.³⁰ Laziusova kronika³¹ vsebuje seznam gradščanov iz Lienza in Jame ("Burggravii de Lvencz et Lveg"). Geneološka razmerja so tu precej pomešana.

Vsak poznejši pisec (zgodovinar) je očitno menil, da je k znanemu potrebno še kaj dodati.³² V Zgodovini Norika in Furlanije je tako jezuit Martin Bavčer sredi 17. stoletja zbral "spomine in legende ... tudi če ne povsem preučene, da bi s tem vsaj delno ostale zapisane potomcem" in skušal "dobremu bralcu sporočiti, kar smo videli ali brali".³³ Poleg opisa Jame (Lueg)³⁴ podaja zgodbo o Erazmu Jamskem³⁵, pri kateri

²⁸ *Prav tam*, str. XI, XXVI; prim tudi A. Lhotsky, *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung (=MÖG)*, Erg. 19, Graz - Köln 1963, str. 405 sl.

²⁹ *Das Familienbuch Sigmunds von Herberstein (Nach dem Originale herausgegeben von J. Zahm)*, Archiv für österreichische Geschichte (=AÖG) 39 (1868), str. 293 sl.

³⁰ *Prav tam*, str. 296, 305.

³¹ W. Lazius, *De aliquot gentium migrationibus, sedibus fixis, reliquiis, linguarumque initis & immutationibus ac dialectis*, Libri XII, Basiliae 1572, o Jamskih v knjigi VI, str. 252. Del teksta, ki se nanaša na Erazma, navaja tudi Müllner, Felsenburg (kot v op. 15), str. 111.

³² Trotter, *Burggrafen* (kot v op. 9), str. 61.

³³ M. Bauser, *Historia rerum Noricarum et Foroiulensium*, 1663. Delo se v prepisu Karla Novaka iz leta 1777 nahaja na rokopisnem oddelku NUK-a, kot Ms. 56, tu fol. 2. Na Erazma nanašujoč del prepisa je objavil Müllner, Felsenburg (kot v op. 15), str. 110. Celotno delo pa je izšlo tudi v slovenskem (ne najboljšem) prevodu: M. Bauser, *Zgodovina Norika in Furlanije, Knjižnica Slovenskega bibliofilskega društva* (prev. V. Z. Jelinčič), Ljubljana 1991, tu str. 11. O Bavčerju in njegovem delu glej B. Marušič, *Pater Martin Bavčer (1595-1668)*, v: *Pater Martin Bavčer. Ob štiristoletnici rojstva* (ured. B. Marušič in P. Štili), Nova Gorica - Ljubljana 1995, str. 7 sl.

³⁴ Bauser, *Historia* (kot v op. 33), Liber I, cap. 23, fol. 37; Bauser, *Zgodovina* (kot v op. 33), str. 31.

³⁵ Liber VIII, cap. 95, fol. 222; Bauser, *Zgodovina* (kot v op. 33), str. 376.

²⁵ *Felsenschloss Lueg und Erasmus Lueger, Adelsberg 1900* (Druck und Verlag von R. Šeber).

²⁶ F. Malavašič, *Erasem is Jame. Povest is petnajstiga stoletja*, Ljubljana 1845.

²⁷ J. Unrest, *Österreichische Chronik* (Hrsg. K. Grossmann), *Monumenta Germaniae Historica (=MGH), Scriptores rerum Germanicarum, Nova series, Tomus XI*, Weimar 1957, str. XXVII.

se opira na Laziusa, "Labacenses tabulae"³⁶ in na ljudsko izročilo.³⁷ Valvasorjeva Slava je bila sad 17. stoletja in kot tako jo moramo tudi ocenjevati. Valvasor je bil v metodološkem in nazorskem smislu ujet v duha svojega časa, ujet v barok. Njegovo zgodovinopisje je pripovedujoče in poučno; zdi se, da mu je bil nauk pomembnejši od preverjene informacije. Kjer ni imel na voljo pisnih virov, je segel po ustnem izročilu, če pa ga je tudi to pustilo na cedilu, pa po svoji fantaziji. Vilfan ocenjuje uporabnost Valvasorjevih del kot zgodovinskih virov takole: "Glede posamičnih dejstev, ki jih je Valvasor poznal iz lastnega opazovanja, je do nasprotnega dokaza zanesljiv, njegova povzemanja virov in tujih podatkov pa v splošnem tudi niso izmišljena, pač pa jim v podrobnostih ne smemo pripisovati prav velike dokazne moči."³⁸ Kakorkoli že, v obdobju romantike in realizma, v prvi polovici

in sredini 19. stoletja, pa tudi še pozneje, je Valvasor mnogim veljal za neoporečno zgodovinsko avtoriteto in so iz njega pogosto nekritično povzemali.³⁹

Izmed naštetih pripovednih virov sta zlasti Unrestova in Herbersteinova kronika vredni večje pozornosti. Prva zato, ker je bil njen avtor Erazmov sodobnik, druga pa zaradi logičnega sklepa, da je moral Erazmov nečak dobro poznati dogodke, ki so se v družini njegove matere zgodili le par let pred njegovim rojstvom. Obe kroniki sta zanimivi tudi zato, ker so ju doslej le redki⁴⁰ vključili v svoje pisanje o Erazmu.

Preden se osredotočimo na samega Erazma, spoznajmo na kratko še njegovo famillijo. Korenine Jamskih vitezov segajo v 12. stoletje, saj se že pred letom 1157 omenja Irnfried, prvi po imenu znani član rodbine poznejših gradiščanov iz Lienza in Jame.⁴¹ Ti so v poznem srednjem veku spadali med najpomembnejše vazale Goriških grofov na Koroškem, poleg tega so zaradi obsežne posesti igrali vidno vlogo tudi na Kranjskem. Vitezi so postali leta 1301. Rodbina se je od 1388 delila na lienško, ki je izumrla 1475 s Hugom III., in jamsko vejo, ki se je konec 14. stoletja dokončno ustalila na Kranjskem, kjer je imela sedež na gradu Jama (prvič že 1366, nato pa neprekinjeno od 1398 do Erazmove smrti). V službi Goriških grofov so imeli naslov dednih maršalov grofije Goriške, bili pa so tudi habsburški uradniki, tako na primer Konrad V. (†1434) glavar v Trstu (1415-20 in 1432-34) in kranjski deželni upravnik (1423), njegov brat Pankrac (†1426) pa tržaški glavar v letih 1420-26. Družinsko posest so imeli okoli Lienza, Ljubljane, Kamnika in Škofje Loke, na Goriškem in predvsem na Notranjskem.

Najpomembnejši med Jamskimi je bil Nikolaj II. (?-1481), sin Konrada V.⁴² Kariero je začel v

³⁶ Po Müllnerju (*Felsenburg* (kot v op. 15), str. 111) so to verjetno anali mesta Ljubljane.

³⁷ Del teksta, ki govori o obleganju, se namreč začne z besedo "ferunt" – govori se, pripovedujejo, baje, kar pomeni, da je o obleganju izvedel od ljudi; prim Müllner, *Felsenburg* (kot v op. 15), str. 111.

³⁸ S. Vilfan, *Obljuba varnosti in njen prelom od dogodkov do krajevnega izročila* (Pripovedka o Andreju Baumkircherju), *Traditiones* 24 (1995), str. 87.

³⁹ B. Reisp, *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor*, Ljubljana 1983, str. 261 sl.

⁴⁰ Trotter, *Burggrafen* (kot v op. 9); B. Otorepec, *Erazem Jamski*, *ES* 3 (1989), str. 53 sl.

⁴¹ Za zgodovino Jamskih glej Trotter, *Burggrafen* (kot v op. 9); Kos, *Jamski vitezi* (kot v op. 5), str. 261; za pojem gradiščana D. Kos, *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*, Zbirka ZRC 1, Ljubljana 1994, str. 147 sl.

⁴² Rutar, *Lueg* (kot v op. 7), str. 5sl; po Rutarju povzema Gruden, *Zgodovina* (kot v op. 17), str. 280 sl; Trotter,

službi grofov Wallsee kot njihov glavar v Devinu (1452-66). Po izumrtju le-teh se že decembra 1466 pojavi kot cesarski glavar v Pordenonu, isto službo je opravljal tudi v Vipavi (1466-68).⁴³ Februarja 1468 je cesar Friderik III. Nikolaja imenoval za glavarja v Trstu, vendar se ta na tem položaju ni izkazal in je bil zato leta 1472 premeščen na mesto glavarja v Devinu (do leta 1478).⁴⁴ Nikolaj je imel precej posesti na Kranjskem, v okolici Ljubljane in Škofje Loke, zlasti pa čudi veliko število hiš, ki so jih imeli Jamski v sami Ljubljani.⁴⁵ V času Nikolaja II. so bili Jamski 1463 že kranjski deželani.⁴⁶ Nikolaj se je pred decembrom 1449 poročil z Margareto, hčerjo Erazma s Kamna (Stein) na Gorenjskem in imel z njo deset otrok:⁴⁷ sinove Erazma, Jurija, Nikolaja in Andreja ter hčere Katarino, Barbaro, Dorotejo, Uršulo, Agnes in Veroniko.

Nikolaja II. je na družinski posesti zamenjal najstarejši sin Erazem IV. ("der elter was genant herr Erasm").⁴⁸ O času njegovega rojstva lahko le ugibamo, saj se v virih prvič omenja šele leta 1478, po vsej verjetnosti pa je bil rojen med leti 1440 in 1450. Vemo, da je bil poročen s Katarino, hčerjo koroškega plemiča Kristofa Ungnada.⁴⁹

Pri cesarju Frideriku III. je bil dolgo časa dobro zapisan in je bil z njim očitno precej pogosto v stiku. "Her Erasm was an kaiser Fridrichen des dritten hof beruempt," piše njegov nečak Ži-

ga Herberstein.⁵⁰ Lahko da je bil res tako dober vojak, da ga je cesar poklical celo za poveljnika svoje telesne straže, čeprav o tem nimamo nobenih sodobnih poročil, le Lazius ga označi kot dvorjana Friderika III. ("aulicus Friderici tertii").⁵¹ Junija 1478 je Erazem na svojo prošnjo dobil deželnoknežje fevde, ki jih je predtem imel njegov sorodnik Hugo, gradiščan iz Lienza.⁵² Po Trotterju pa naj do dejanskega prevzema fevdov ne bi prišlo, ker je medtem Erazmov oče Nikolaj prišel v nemilost pri cesarju in bil začasno (od junija do oktobra 1478) celo zaprt.⁵³ 12. avgusta 1479 je Erazem Frideriku III. izdal reverz za grad Kamnik (Stein), katerega mu je bil cesar skupaj s pripadajočimi dohodki predal v oskrbo za letno vsoto 750 ogrskih goldinarjev.⁵⁴ V letih 1479-82 je bil cesarski oskrbnik v Kamniku⁵⁵ in kot tak je moral 1481 po cesarjevem naročilu posredovati v sporu med se-kavskim proštom in oskrbnikom Wasserberga.⁵⁶ Erazem je od kamniških trgovcev zahteval plačevanje mitnine na Klancu⁵⁷, ki pa je bila

⁵⁰ *Familienbuch* (kot v op. 29), str. 354.

⁵¹ Lazius, *Gentium migrationibus* (kot v op. 31), str. 252.

⁵² *Niederösterreichisches Landesarchiv (=NLA) Wien, Hs. 17/5 (Avstrijska fevdna knjiga 1470-78), fol. 98v.* (po prepisu B. Otorepca, ki se nahaja na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa, ZRC SAZU); G. Göth, *Urkunden und Urkunden-Regesten zur Geschichte Krains im Mittelalter, Mittheilungen des historischen Vereins für Krain (=MHVK) 17* (1862), str. 53. Fevdno pismo iz 20. junija 1478, Graz, se glasi: "Bekennen das fur uns komen ist vnnsrer getrewr lieber Erasem Luoger vnnsrer dienner und bat vnns diemutiglichken das wir im die stukel und guter so von uns zu lehen ruren und wellent Haug burgrau zu Luertz sein veter innegehabt und fur freys algen verkauft hat geruchen zu uerleihen, wann uns die dadurch ledig worden und angefallen warn. Haben wir angesehen sein vleissig bete auch die willigen diennst so er vnns etlich jar her than hat und hin-fur tun soll und mag (podčrtal A. N.). Vnd haben im dadurch und von sonndern gnaden die berurten stukel und guter mit ihren zugeliorungen verilien was wir im von rechtens und genaden wegen daran verleihen sul-len oder nugen. Also das er und sein erben die nu hin-fur von uns und vnnsern erben in lehensweis innehaben nutzen und niessen sullen und nugen als lehens und lanndsrecht ist vngeuerdlich..."

⁵³ Trotter, *Burggrafen* (kot v op. 9), str. 59sl. Tudi Eraz-mov brat Jurij je zapustil službo cesarskega oskrbnika na Kunšperku istočasno s prijettjem njegovega očeta; *Prav tam*, str. 64.

⁵⁴ *Prav tam*, str. 61.

⁵⁵ Otorepec, *Erazem Jamski* (kot v op. 40), str. 53.

⁵⁶ Trotter, *Burggrafen* (kot v op. 9), str. 61.

⁵⁷ "zu Klanec", ki ga Rutar (*Lueg* (kot v op. 7), str. 10) in po njem Trotter (*Burggrafen* (kot v op. 9), str. 62) lokalizirata blizu Kozine, ne gre pa spregledati, da pozna-mo "Klanec" tudi v Kamniku (M. Kos, *Gradivo za listo-rično topografijo Slovenije* (za Kranjsko do leta 1500) I. (A-M), Ljubljana 1975, str. 247sl.), na katerega bi se morda nanašala mitnina.

Burggrafen (kot v op. 9), zlasti str. 51 sl.; Kos, *Jamski vi-tezi* (kot v op. 5), str. 261.

⁴³ Trotter, *Burggrafen* (kot v op. 9), str. 54.

⁴⁴ *Prav tam*, str. 54, 57, 59.

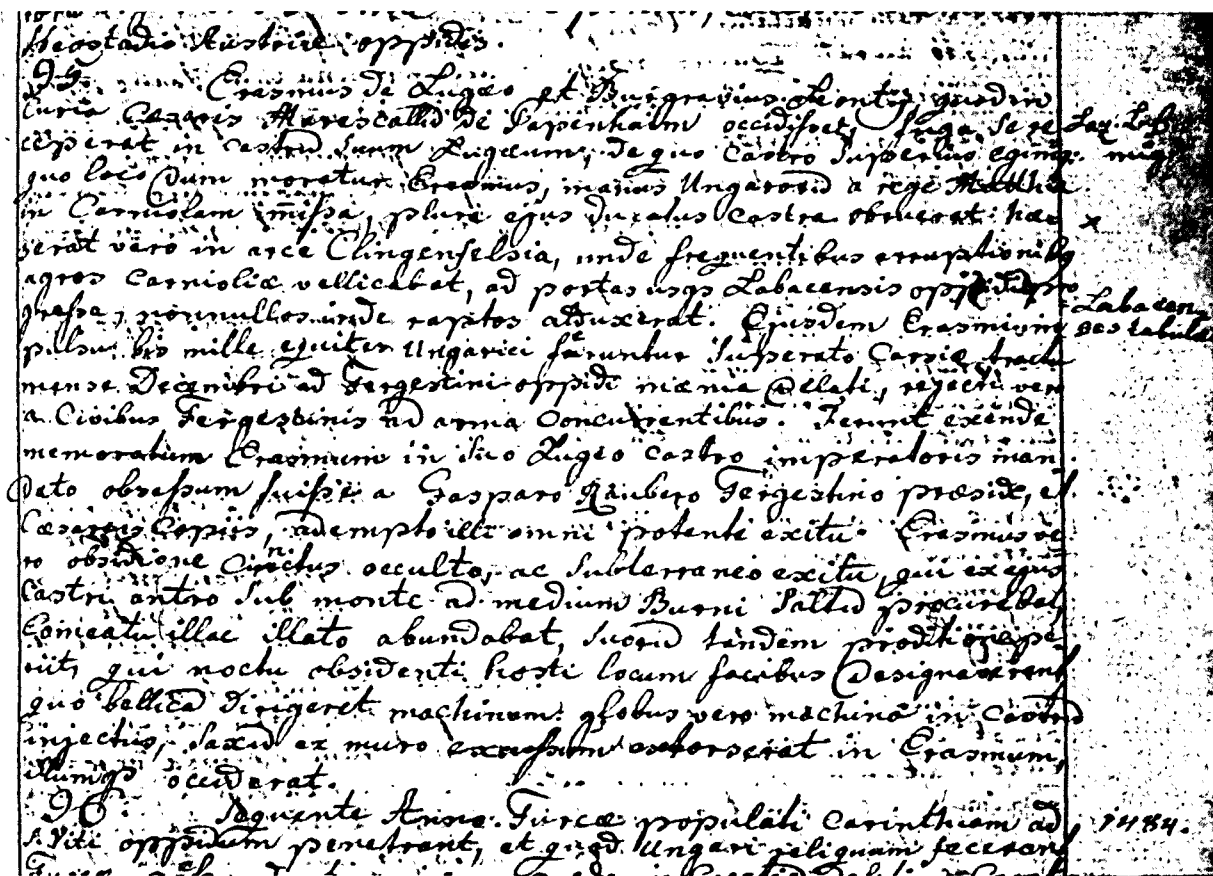
⁴⁵ *Fevdna knjiga Jamskih 1453 - 1480*, v: B. Otorepec, *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku XI*, Ljubljana 1966, št. 44. Gre za seznam posesti in pravic, ki so jih naštetih dobili od Jamskih v fevd v Ljubljani in okolici. Vir je objavil že A. Dimitz, *Der Lueger "alt Le-henbuch" vom Jahre 1453*, MMK 1 (1866), str. 247 sl.

⁴⁶ A. Globočnik, *Der Adel in Krain*, MMK 12 (1899), str. 11 (napačno navaja letnico 1563); Andrejka, *Predjani-ski vitezi* (kot v op. 6), str. 478 sl.; Kos, *Jamski vitezi* (kot v op. 5), str. 261.

⁴⁷ Trotter, *Burggrafen* (kot v op. 9), str. 60 sl. in priloga 1; *Familienbuch* (kot v op. 29), str. 352sl.; Unrest (*Öster-reichische Chronik* (kot v op. 27), str. 147) govori o treh sinovih, Lazius (*Gentium migrationibus* (kot v op. 31), str. 252) pa navaja 11 otrok (odveč je Baltazar) Nikola-ja III.(!).

⁴⁸ Unrest, *Österreichische Chronik* (kot v op. 27), str. 147.

⁴⁹ *Prav tam*; *Familienbuch* (kot v op. 29), str. 354; Lazius, *Gentium migrationibus* (kot v op. 31), str. 252 (pod št. 8). Valvasor (*Elire* (kot v op. 3) IV, str. 529) mu pripisu-je Barbaro Črnomaljsko, s katero naj bi se poročil že leta 1441, kar pa je gotovo daleč od mogočega; prim. tudi Rutar, *Lueg* (kot v op. 7), str. 9.

Detajl iz poglavja Baučarjeve Zgodovine Norika in Furlanije, ki govori o Erazmu
(NUK, rokopisna zbirka, foto: M. Štupar)

proti starim običajem. Kamničani so se zato pri-
tožili cesarju, ki je Erazmu prepovedal nadaljnje
pobiranje sporne mitnine.⁵⁸ Erazem je hotel
priti do denarja, pa se mu ni izšlo. Valvasor piše,
da je Erazem leta 1482 napadel grad Šteberk bli-
zu Loža, last zadnjega Šteberskega, Janeza po
imenu. Ta se je hotel pred "zakletim sovražni-
kom" skriti na podstrešju, vendar se je pod njim
udrl pod in Janez se je zadušil z glavo ujet med
dve deski.⁵⁹ Ta zgodba pa je v celoti izmišljena,
saj so Šteberski med 1444-46 izgubili habsburš-
ki fevd Šteberk, ki je prešel neposredno v roke
deželnega kneza, to pa pomeni, da grad Šteberk

v osemdesetih letih 15. stoletja ni bil več v rokah
rodu, ki se je po njem imenoval.⁶⁰

Erazma smo doslej srečevali kot dokaj običaj-
nega plemiča, ki je normalno posloval, spreje-
mal fevde in službe, posredoval v sporih, se v
katerega tudi zapletel, nikakor pa mu ne bi mo-
gli očitati česa takega, kar niso počeli tudi drugi
njegovega stanu. Zakaj in kdaj je potem prišlo
do spora z oblastjo? Še v prvi polovici leta 1483
se Erazem skupaj s svojimi brati pogaja z Goriš-
kim grofom Lenartom glede nekih posestev. Še
več, Erazem je za pomoč prosil celo cesarja, h
kateremu je poslal svojega opolnomočenca.⁶¹
Na spremenjen odnos do Erazma bi utegnili ka-
zati listina z 12. septembra 1483, s katero je nje-
gov bratranec Baltazar Jamski od cesarja prejel
grad Lubek pri Ljubljani "mit der gewöhnlichen
Burghut", v upravo pa posestva, ki jih je dotlej
imel Erazem IV.⁶² Branko Reisp piše, da so imeli

⁵⁸ P. Radics, Die Privilegien der Stadt Stein, ARGO III. (1894), str. 71; regest listine z dne 13. avgusta 1482, Wien. Cesar piše Erazmu, da so se Kamničani pritožili, "dass du von jren phenwarten und kaufmannschaften die maut, so man an der Gumpfl phligt zu nemen, erforderst" in ob tem dodati, da te mitnine "vormals nie geben haben", ker da je "gegen alles Herkommen". Erazmu zato naroča, naj pusti kamniške moščane "unbekümmert". Prtm. še L. Stasny, Kamnik. Zemljepisni in zgodovinski opis, Ljubljana 1894, str. 49; Trotter, Burgrafen (kot v op. 9), str. 61 sl.

⁵⁹ Valvasor, Ehre (kot v op. 3) XI, str. 557.

⁶⁰ J. Šumrada, Šteberski in njihova posest v srednjem ve-
ku, Notranjski listi III., Cerknica 1986, str. 56.

⁶¹ Trotter, Burgrafen (kot v op. 9), str. 62.

nekateri Jamski v vladarjevi službi visoke položaje, pa so se mu zamerili, prišli v spor z njim in z okoliškimi, celo sorodnimi plemiškimi rodbinami. "Vzroki so bili seveda politične narave."⁶³

Kakšen je bil vzrok v primeru Erazma? "Aus was ursach ways ich nicht," pravi Jakob Unrest, na katerega mnenje bi lahko veliko stavili. Po družinski kroniki Herbersteinov je na cesarskem dvoru ubil maršala Pappenheima⁶⁴ (težko je reči, če res zato, ker naj bi Pappenheim žalil spomin na Erazmovega prijatelja Andreja Baumkircherja, kot to pripovedujejo povesti in po njih F. Orožen), moral zato zapustiti dvor, nakar je v Ljubljani udaril deželnega upravitelja Kristofa von Theina.⁶⁵ O uboju Pappenheima govorijo tudi Lazius, Bavčer in Valvasor, ker so pač povzemali eden za drugim. Epizoda z maršalom pa je na vsak način ena najbolj verjetnih sestavin v Erazmovi zgodbi. Cesar je dal Erazma in njegovega po starosti najbližjega brata (Jurija) prijeti in zapreti na ljubljanskem gradu⁶⁶, od koder je Erazmu, ni pa jasno, če tudi njegovemu bratu, po daljšem času uspelo pobegniti na svoj grad Jamo, kjer se je tedaj zadrževala njegova žena.⁶⁷ "Urschach" za prijetje Erazma v Ljubljani je bil torej konflikt s Theinom. Po povedanem bi bil lahko Erazem tudi izobčen zaradi uboja

Pappenheima (dvoboj je bil namreč tedaj formalno prepovedan) oziroma zato, ker se ni hotel zglasiti pred sodiščem.

Reakcijo oblasti je lahko sprožilo Erazmovo zadržanje v vojni med Friderikom III. in Matijo Korvinom⁶⁸, v kateri se je postavil na Korvinovo stran, menda zato, ker je ta svoje ljudi bolje plačeval kot skopuški cesar. Med viri to potrjujeta le Bavčer in Valvasor. Leta 1483 so ogrske čete vdrle na Kranjsko, zasedle grad Klevevž in prodrle do Ljubljane. Bavčer pravi, da je nato v decembru 1483 na Erazmov nasvet čez Kras pred Trst pridrla 2000 Madžarov, ki pa so bili zaradi hudega odpora Tržačanov prisiljeni k umiku.⁶⁹ Če so bili politični načrti ogrskega kralja res usmerjeni v izpodrinjenje Habsburžanov med Dunajem in morjem ter njihova nadomestitev z dinastijo Korvinov⁷⁰, potem mu je Erazem lahko prišel prav kot nekakšen most, ki bi mu olajšal prehod skozi Postojnska vrata proti morju. Erazmovo ravnanje je bilo ravnanje najemnika, podobno pa sta se po Herbersteinovem védenju odločila tudi Erazmova mlajša brata, Andrej in Nikolaj, ki sta se podala v službo h kralju Matiji.⁷¹ Friderik Erazmovega početja seveda ni razumel kot službo drugemu gospodu, ampak kot povezovanje z zunanjim sovražnikom, t.j. veleizdajo.

Erazem Jamski je najbolj poznan kot "zadnji roparski vitez na Kranjskem", torej bi morali o njegovih ropih veliko vedeti, kar pa ni primer. Edino Valvasor je o Erazmu vedel, da "ni bil spreten le v ubijanju, temveč, da povečmo brez olepšave, tudi v ropanju".⁷² To ropanje pa nam dokumentira s primerom, ki mu v slogovnem

⁶² A. Muchar, *Urkunden-Regesten für die Geschichte Innerösterreichs vom Jahre 1312 bis zum Jahre 1500*, Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen (=AKG), II. Bd., Wien 1849, str. 482 sl.; Trotter, *Burggrafen* (kot v op. 9), str. 66.

⁶³ Reisp, *Predjama* (kot v op. 4), str. 13.

⁶⁴ Trotter (*Burggrafen* (kot v op. 9), str. 62, op. 5) domneva, da je bil to Konrad ali pa Henrik Pappenheim, ki sta oba umrla že leta 1482(?), bila pa sta v sorodu (stara strica) z Erazmovo ženo Katarino.

⁶⁵ *Familienbuch* (kot v op. 29), str. 354: "[Erazem] erstach ainen marschalch von Pappenheim, nuist von hof, demnach schlug er ainen verweser zu Laibach..." Glej tudi *Die Selbstbiographie Christophs von Thein 1453 - 1517* (Hrsg. A. Wolf), AÖG 53 (1875), str. 103 sl., tu 106, 112.

⁶⁶ Da je bil Erazem res zaprt na ljubljanskem gradu, potrjuje tudi na steni grajske ječe vrisan grb Jamskih, ki so ga odkrili ob prenavljanju gradu; Malavašič - Habe - Kunaver, *Erazem* (kot v op. 20), str. 93. To ni je januarja 1998 potrdil Božo Otorepec, ki si je grbe (ni šlo namreč le za jamski grb) v nekdanji plemiški ječi sam ogledal.

⁶⁷ Unrest, *Österreichische Chronik* (kot v op. 27), str. 147: "Aus was ursach ways ich nicht, schueff der kayser die eltern zuen brueder durch seinen diener Vilshoffer vahn zu Laybach. Dasselbst lagen sy lange zeyt swarlich in dem turn gefangen. In dem kham herr Erasm aus der vaucknus inn sein gschloss zum Lueg."; *Familienbuch* (kot v op. 29), str. 354, nadaljevanje iz op. 65: "...darumb er gefangen, und kam aus..."; Trotter, *Burggrafen* (kot v op. 9), str. 62.

⁶⁸ O vojni Kos, *Zgodovina Slovencev* (kot v op. 18), str. 327; B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda III*, Ljubljana 1956, str. 47sl.; Štlih - Simoniti, *Slovenska zgodovina* (kot v op. 18), str. 161.

⁶⁹ Bauzer, *Historia* (kot v op. 33), VIII/95, fol. 222: "Ejusdem Erasmi impulsu bis mille equites Ungarici feruntur (govori se, baje, op. A. N.) superato Carsiae tractu mensi Decembri ad Tergestini oppidi moenia delati, rejecti vero a civibus Tergestinis ad arma concurrentibus." V slovenskem prevodu (Bauzer, *Zgodovina* (kot v op. 33), str. 376) se napačno prevaja, da naj bi šlo za "skoraj tisoč ogrskih konjenikov", zanemari pa se tudi besedico "feruntur". Valvasor, *Ehre* (kot v op. 3) IV, str. 526; Valvasor, *Slava* (kot v op. 3), str. 90.

⁷⁰ V tem smislu Kos, *Zgodovina Slovencev* (kot v op. 18), str. 327.

⁷¹ *Familienbuch* (kot v op. 29), str. 354: "Andre und Niclas seine geprueder ergabn sich zu kung Mathias gen Vngern in dienst."

⁷² Valvasor, *Slava* (kot v op. 3), str. 89; Valvasor, *Ehre* (kot v op. 3) IV, str. 525.

smislu ni para: "Gospoda barona Rossettija oče blagega spomina je večkrat pravil, da je govoril s starim kmetom, ki mu je dostikrat omenil, da je njegov (kmetov) oče, ko je bil še fantek, videl, kako je gospod Predjamski njegovemu očetu, namreč dedu mladega kmečkega fanta, pri oranju dal izpreči in odpeljati par volov."⁷³ Naš zgodovinarški očak je res znal zavintati zgodbo in ob tem servirati "prepričljiv" dokaz. Baron Rossetti se nam predstavi kot prenašalec ljudskega izročila. Človeška domišljija pa v vitezu kaj rada vidi roparja in nasilneža, ujedo, ki kali mir v deželi, še posebej, če le-ta živi v takem gnezdu, kot je (bila) Jama.⁷⁴ Trditve, da se je Erazem po sporu s cesarjem razvil "v pravega roparskega viteza ter napadal in plenil trgovske tovore, ki so šli čez Kras v Trst in istrska mesta"⁷⁵, sicer ni mogoče stoodstotno ovreči, lahko pa se jo precej zanemari, saj viri, na katerih skušamo tu sestaviti "novo zgodbo", o tem molčijo.

Karkoli je že izbilo sodu dno, je moralo biti dovolj resno, da je upravičilo tako dolgo obleganje.

Na cesarjevo povelje sta torej kranjski deželni glavar Viljem Turjaški in deželni upravitelj Krištof von Thein s pomočjo kranjskih deželanov in nekaterih služabnikov začela oblegati grad Jamo.⁷⁶ To se je verjetno zgodilo proti koncu leta 1483 ali v začetku naslednjega. Splošno je si-

cer znano, da je Erazma oblegal tržaški glavar Gašper Ravbar⁷⁷, ker je pač tako pisal Valvasor in pred njim Bavčer. Ponovno pa poudarimo, da je Bavčer zgodbo o obleganju povzel po pripovedovanju.⁷⁸ Lazius pravi, da je bil Erazem oblegan "od cesarskih" (a Caesarianis), Herberstein pa oblegovalcev ne imenuje. Mogoče je, da so se zaradi dolgotrajnega obleganja poveljniki izmenjavali oziroma da jih je bilo več (tržaški glavar ter kranjski deželni glavar in njegov namestnik, pri čemer zanesljivejša vira - Unrest in Thein - favorizirata kranjska oblastnika).⁷⁹

Po Valvasorju je Ravbar "Predjamskega posod zasledoval, ni ga pa mogel nikoli najti", ker "še ni vedel za njegovo roparsko gnezdo".⁸⁰ Erazem naj bi šel zato kar sam do Ravbarjevega gra-

letja so ga za daljši čas dobili gradiščani iz Lienza, ki so grajsko ime povzeli v poimenovanje. Prvotni romanski grad je bil verjetno sezidan v drugi polovici 12. stoletja in je sprva obsegal le klet in stanovanjsko etažo. Iz najstarejše gradbene faze, ki jo lokacijsko predstavlja sedanjí osrednji del, se je grad nato širil najprej v višino, v zadnji fazi pa v širino. V 13. stoletju so ga prvič, v 15. pa še drugič nadzidali, likrat pa v voilini za njim uredili pribežališče (refugij), t.i. Erazmov grad, ki je do nedavnega veljalo za prvotni grad Jamo, novejše raziskave pa ga uvrščajo v drugo polovico 15. stoletja. Prim. Trotter, Burggrafen (kot v op. 9), str. 106 sl.; Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 41), str. 22 sl.; Müllner, Felsenburg (kot v op. 15), str. 14 sl., priloge II, III; str. 57 sl., priloge IV, V, VI; po njem povzema Reisp, Predjama (kot v op. 4), str. 10 sl.; novejša spoznanja o stavbi zgodovini pa prinašajo: I. Stopar, Gradovi na Slovenskem, Ljubljana 1986, str. 333; Stopar, Predjama (kot v op. 10), str. 265; T. Šajin, Predjamski grad, Slovenski kalendar 1992, str. 6 sl.

⁷⁷ V literaturi (npr. Dimitz, Geschichte Krains I. (kot v op. 12), str. 292; Rutar, Lueg (kot v op. 7), str. 10; Gruden, Zgodovina (kot v op. 17), str. 282) se kot oblegovalca zasledi celo Nikolaja Ravbarja, ki naj bi bil Gašperjev stric; prim. tudi S. Rutar, Samosvoje mesto Trst in mejna grofija Istra, Slovenska zemlja, II. del, Ljubljana 1896/97, str. 210; R. Andrejka, Ravbar, SBL, 9. zv., Ljubljana 1960, str. 36; B. Otorepec, Ravbar, ES 10 (1996), str. 96. Nikolaj je bil tržaški glavar v letih 1478-82, njemu pa je na tem položaju sledil Gašper oz. Gašpar. Ker sta bila oba Ravbarja poročena z Erazmovima sestrnama (Nikolaj z Dorotejo, Gašper s Katarino), torej sta bila z Erazmom v svaštvi, se zdi verjetneje, da sta bila brata, kar potrjuje tudi njun sorodnik Žiga Herberstein (Familiënbuch (kot v op. 29), str. 358sl.): "Her Nicolaus Rauber her Casparn brueder..."

⁷⁸ Bauser, Historia (kot v op. 33), VIII/95, fol. 222: "Ferunt exinde memoratum Erasmum in suo Lugeo castro imperatoris mandato obsessum fuisse a Gaspero Raubero Tergestino praeside, et Caesaris copijs, adempto illi omni potente exitu."; Bauser, Zgodovina (kot v op. 33), str. 376, prevod brez "govori se".

⁷⁹ Prim. tudi Selbstbiographie (kot v op. 65), str. 106.

⁸⁰ Valvasor, Slava (kot v op. 3), str. 90; Valvasor, Elire (kot v op. 3) IV, str. 526.

⁷³ Prav tam, str. 89sl.; 525 sl.

⁷⁴ Prim. W. Rösener, Zur Problematik des spätmittelalterlichen Raubrittertums, v: Festschrift für Berent Schwitneköper zu seinem stebzigsten Geburtstag (Hrsg. H. Maurer und H. Patze), Sigmaringen 1982, str. 469.

⁷⁵ Andrejka, Predjamski vitezi (kot v op. 6), str. 478; podobno vsa starejša literatura.

⁷⁶ Unrest, Österreichische Chronik (kot v op. 27), str. 147: "Do schneiff der kayser mit seinem haubtman zu Laybach, herrn Willahm Awersperger, das er mit der laundtschafft von Krayn und mit etlichen diustlewtun das gschloss zinn Lueg belegt und veldt machet. Das geschach und lagen davor eyn lange zeyt." Prisotnost Krištofa Theina dokumentira njegova avtobiografija (Selbstbiographie (kot v op. 65), str. 113), kjer pravi: "Einmalls lag ich mit hier, vndt was obrister haubtman, weil ich landesverweser was, im fürstenthumb vor ein schloß, heist Lug am stadt Karst gelegen, vndt hatt drei grosse puchsen. dofür, da ichs gewan, schenket mir sein kay. may. 200 fl. ungerisch." Na tem mestu še nekaj besed o samem gradu. Današnje podobo je Predjamski grad dobil med leti 1570 in 1583, prvotni grad Jama, v virih prvič omenjen leta 1274 kot del oglejske gastaldije, ki jo je patriarh podeljeval v fevd, pa je inel pestro (stavbno) zgodovina, ki še ni dokončno raziskana. Leta 1368 so ga knipili Habsburžani, ki so ga kot vrhovni lastniki podeljevali v fevd ali zastavljali. Konec 14. sto-

du Mali grad (Kleinhäusel) pri Planini, da bi mu pokazal pot do svojega kvartirja.⁸¹ Valvasor je res imel nabrite ideje! Müllner pravi, da ta štori-ja "romantično zveni" in ne verjame, da bi bil lahko grad neznan, saj je v njem živel zloglasni klativitez, poleg tega pa je bil le 2 km oddaljen od trgovske ceste proti Trstu. Tak grad da bi bil neznan okolišnjemu oropanemu prebivalstvu?⁸² Grad Jama je bil vendar center gospodstva in hkrati rodbinski grad znanih vitezov, ki so bili tedaj tudi že kranjski deželani. Poleg tega smo lahko prepričani, da je Ravbar vedel za grad, iz katerega je dobil nevesto. Kar pa se tiče Ravbarjevega gradu pri Planini naj pripomnimo, da pozna Majda Smole med gospodstvi Ravbarjev v 15. stoletju le Kravjek na Dolenjskem.⁸³ Navedeno dovolj pove o Valvasorjevi zanesljivosti v primeru Erazma Jamskega.

Prigode iz samega obleganja so v precejšnji meri poznane, na kratko pa smo jih nakazali na začetku pričujočega sestavka in jih tu nima smisla preveč pogrevati. Vsekakor se je obleganje precej zavleklo (po Unrestu "eyn lange zeyt"), saj so oblegani imeli preko skrivnega rova stik z zunanjim svetom, se pravi z živežem. Ta rov je dolg okoli 40 m, širok 1-2 m, na plano pa pride v kraški vrtači komaj 25 m od roba pečine.⁸⁴ Rov jim je omogočal kljubovanje obleganju, nikakor pa ne takega razkošja, da bi "prijateljem" metali vole in kostrune. Slednje poskuša Müllner razložiti z željo oblegancev, da bi z norčevanjem v obliki pošiljanja (in metanja) darov oblegovalcem demonstrirali nepremagljivost gradu.⁸⁵

Jeseni 1484 je bil Erazem ubit s topovskim strelom skozi grajsko okno.⁸⁶ Da ga je smrt do-

letela pri opravi, "ki ga celo turški cesar ne more opraviti po kakem odposlancu ali velikem vezirju"⁸⁷, se ne da preveriti⁸⁸, element izdaje pa je gotovo izmišljen oziroma prevzet iz tradicije.

Zločinca ni bilo težko spremeniti v junaka, saj je bil upornik, svobodnjak v neki družbi, ki je nesvobodne izkoriščala. Bil je puntar zoper postavo in moralo.⁸⁹ Čeprav so srednjeveški roparski vitezi morda res imeli nekaj lastnosti, ki so jim jih pripisali kasneje (zlasti v obdobju romantike na prelomu 18. v 19. stoletje), pa sodobnikom gotovo niso kazali junaškega obličja.⁹⁰ Ljudsko domišljijo je od nekdaj bolj mamil izobčenec kot predstavnik veljavnega reda in zato se je pojavil Robin Hood, ki predstavlja "mednarodno paradigmo socialnega banditizma" (Hobsbawm) in "kult plemenitega razbojnika", ki jemlje bogatim in daje revnim.⁹¹ Med Robinom Hoodom in legendo o Erazmu najdemo več stičnih točk. Oba sta se sprla z oblastjo in zato dobila status preganjanca, "volčje glave", ki je trofeja razglasov in tiralic. Enega varuje temni gozd, drugega nedostopni grad; živita od ropanja trgovcev in bogatih popotnikov. Umreta zaradi podkupljivega izdajstva, njuna podoba pa se nesmrtno zasidra v ljudskem izročilu. Škoda, da je bila narava Erazmove smrti taka, da ni utegnil izstreliti poslednje puščice, s katero bi določil mesto zadnjega počitka, kot je to storil umirajoči Robin. Pa saj vemo, kam bi se puščica zarila - pod lipo ob cerkvici pod gradom. Mnogi tovrstni elementi, zlasti pa izdaja, so značilni za "plemenitega hudodelca".⁹² Etiketa junaka se je Erazma še toliko lažje prijel, ker je bil na isti strani z opevanim "kraljem Matjažem". Bavčer

⁸¹ Prav tam.

⁸² Müllner, Felsenburg (kot v op. 15), str. 108 sl.

⁸³ M. Smole, Graščine na nekdanjem Kranjskem, Ljubljana 1982, str. 40, prim. še str. 347, 669.

⁸⁴ Reisp, Predjama (kot v op. 4), str. 5, 11; Malavašič - Habek - Kunaver, Erazem (kot v op. 20), str. 10. Po Valvasorju in Bavčerju naj bi bil ta rov precej daljši, po Bavčerju kakih tisoč korakov in naj bi izstopil v gozdovih Hrušice; Bauser, Historia (kot v op. 33), I/23, fol. 37: "Specus inde in angustum collecta tractum, sub ipso monte per vito prope millia passum porrigitur exitum sortito in medio Burni saltu."; Bauser, Zgodovina (kot v op. 33), str. 31.

⁸⁵ Müllner, Felsenburg (kot v op. 15), str. 112 sl.

⁸⁶ Unrest, Österreichische Chronik (kot v op. 27), str. 147: "Do wardt hierr Erasmus mit ainer lianndtpuchsen durch ein venster erschossen."; Familienbuch (kor v op. 29), str. 354, nadaljevanje iz op. 67: "... ward zu Lueg belegert vnd darin erschossen."; Lazius, Gentium migrationibus (kot v op. 31), str. 252: "... ictu tormenti optetiit."; Haus, Hof- und Staatsarchiv Wien (=HHSIAW),

rep. I, listina 27. november 1485, s. l. (prepis B. Otorepca, Itranjen v Centralni kartoteki srednjeveških listin na ZI Milka Kosa, ZRC SAZU); iz citirane listine, ki jo navaja tudi Trotter (Burggrafen (kot v op. 9), str. 63, op. 1), izhaja, da je bil Erazem ubit jeseni 1484; Otorepec, Erazem Jamski (kot v op. 40), str. 53 sl.

⁸⁷ Valvasor, Slava (kot v op. 3), str. 92; Valvasor, Ehre (kot v op. 3) IV, str. 529; po Orožnu (Vojvodina Kranjska (kot v op. 13) IV/2, str. 73) je bilo to opravilo pravzaprav spanje. (Tudi to je težko poveriti komu drugemu!)

⁸⁸ Müllner (Felsenburg (kot v op. 15), str. 15, 113 sl.) meni, da je bil Erazem verjetno ubit ob obisku pri stražarju, kar po njegovem potrjujejo tudi materialni ostanki, ki jih je našel ob izkopavanjih.

⁸⁹ C. Hibbert, Zgodovina zločinstva in kazni (prev. B. Verbič), Ljubljana 1965, str. 288.

⁹⁰ Prav tam, str. 282.

⁹¹ Bertoša, Zlikovci (kot v op. 1), str. 215; E. Kaufmann, Raub, Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte (=HRG) IV. (1990), str. 185.

in Valvasor, pri katerih je Erazem umrl zaradi izdajstva svojih ljudi (pri Valvasorju je to komorni strežaj in pisar, v romantičnih povestih, ki so temeljile na Valvasorju, pa je ta judež znan celo po imenu, "Knapp Franz" je bil), sta črpala iz ljudstva. Noben starejši vir izdaje ne omenja, še več, Unrestu se zdi nenavadno, da so uspeli v gradu nekaj dni prikrivati gospodarjevo smrt in da sta Erazmov brat in njegova vdova predala grad, ki je bil še vedno branjen.⁹³ To pa seveda dokončno podre zgodbo o tem, kako je Erazmov sluga po usodnem strelu, ko so vsi hiteli k truplu, spustil oblegovalce v grad in jim nato (potem ko so obračunali z zmedenimi branilci) na njihovo veliko začudenje pokazal skrivni izhod. Erazem je bil verjetno zadet povsem slučajno.

Cesar je odvzel grad in gospostvo Jamo ter vse druge Erazmove fevde.⁹⁴ Erazem IV. Jamski ni imel otrok ("hat kain kind gehabt")⁹⁵, kar pa ne pomeni, da je z njim izumrla familija Jamskih, kot trdi Valvasor, ki poleg tega navaja fiktivne Erazmove sorodnike.⁹⁶ Od sinov Nikolaja II. je imel otroke le Jurij (†1496/1507) in sicer hčer Lucijo.⁹⁷ Nikolaj IV. in Andrej II., ki sta bila v službi madžarskega kralja⁹⁸, sta umrla (oba 1491/92) neporočena in brez otrok.⁹⁹ Moških potomcev Erazmovi bratje torej res niso imeli. Izmed Erazmovih sestra¹⁰⁰ sta omembe vredni predvsem Barbara, poročena z Lenartom Herbersteinom, in Doroteja, žena Nikolaja Ravbarja. Prva sta med drugimi imela sina Žiga (Sigmunda), ki smo ga večkrat omenili in citirali,

drugima pa se je leta 1466 rodil sin Krištof, poznejši sekavski in drugi ljubljanski škof.¹⁰¹ Med brati Nikolaja II. je imel otroke samo Andrej I., čigar vnuk Franc je bil zadnji moški član Jamskih vitezov in obeh vej. Umrl je nasilne smrti septembra 1552 v Kamniku, potem ko je zaradi dolgov razprodal vso koroško-tirolsko in kranjsko posest.¹⁰²

Sprejem zgodovinskih oseb v ljudsko pripovedno izročilo ni redek pojav. Pred nekaj leti je zato Sergij Vilfan obdelal pripovedko o Andreju Baumkircherju, ki je bil zaradi upora (pravzaprav fajde) proti cesarju leta 1471 obglavljen v Gradcu.¹⁰³ Vilfan sledi poltisočletni poti od dejanskih dogodkov do ljudskega izročila in pri tem ugotavlja, da je "zgodovinski dogodek iz 15. stoletja prešel v zgodovinska dela (Valvasor), nato v leposlovje in od tod med ljudstvo, ki je temeljni motiv opremilo še z mnogimi dodatki".¹⁰⁴ Pri Erazmovi zgodbi lahko ugotovimo, da je imelo "ljudstvo" pomembno vlogo tudi že pri nastajanju zgodovinskih del (Bavčerja in Valvasorja), v obeh primerih pa se jasno vidi, kako ljudsko izročilo odvzema in dodaja, skratka spreminja prvotno, recimo ji, resnično zgodbo. Zlasti pade v oči, da je bil tudi pri književni obdelavi Baumkircherjeve zgodbe prvi nam že znani Johann Kalchberg (1792), ki se v glavnem inspirira ob Valvasorjevi pripovedi, ki je bila in ostaja "splošno dostopni in pogostoma uporabljeni kamnolom za gradivo" (E. Kaiser).¹⁰⁵ Sledili so še avtorji v 19. in 20. stoletju, ki so dogodek z Baumkircherjem popačili in ga tudi politično obarvali.¹⁰⁶

Zaključimo. "Zgodovina je kraljica. Kraljica subjektivnosti, domišljije in spremenljivosti interpretacij. Preteklosti ne moremo stoodstotno in enakozvočno razložiti, zato pa je na srečo tudi ne moremo spremeniti."¹⁰⁷ V gornjem razmišljanju smo hoteli pojasniti preteklost Erazma Jamskega, ne da bi jo ob tem spremenili. To smo hoteli narediti na podlagi ohranjenih virov in ne po legendi, čeprav je res, da je v vsaki le-

⁹² Bertoša, Zlikovci (kot v op. 1), str. 215 sl.; Malavašič - Habe - Kunaver, Erazem (kot v op. 20), str. 8, 11.

⁹³ Unrest, Österreichische Chronik (kot v op. 27), str. 147: "Den behyelten sy etlich tag todtin [Erazma] bey ihm in dem gschloss. Darnach gab sein brueder, der nicht gevangen was [Andrej ali Nikolaj?], und herren Erasmi wittib das gschloss, das doch albeg geschutzt was - es war ungewondlich. Das geschien 1400 und in dem 84."

⁹⁴ Prim. Göth, Urkunden-Regesten (kot v op. 52), str. 54, kjer se trije regesti iz junija 1485 tičejo podelitve nekdanj jamskih fevdov v okolici Škofje Loke; glej tudi Trotter, Burggrafen (kot v op. 9), str. 63, op. 2.

⁹⁵ Familienbuch (kot v op. 29), str. 354; Lazius mu sicer pripisuje tri otroke, Nikolaja, Erazma in Andreja, ki so zbežali h kralju Matiji, vendar temu podatku ni verjeti.

⁹⁶ Valvasor, Ehre (kot v op. 3) IV, str. 529.

⁹⁷ Familienbuch (kot v op. 29), str. 354; Trotter, Burggrafen (kot v op. 9), str. 63 sl.; priloga 1.

⁹⁸ Najbrž ima ta dva v mislih Lazius, ko govori o Erazmovih sinovih; prim. op. 95.

⁹⁹ Familienbuch (kot v op. 29), str. 354: "Sein auch on weib und kind gestorben. Ligen zu Petaw im obren closter."; Trotter, Burggrafen (kot v op. 9), str. 64.

¹⁰⁰ Glej Trotter, Burggrafen (kot v op. 9), str. 64 sl.

¹⁰¹ Familienbuch (kot v op. 29), str. 314 sl., 359; Otorepec, Ravbar (kot v op. 77), str. 96.

¹⁰² Familienbuch (kot v op. 29), str. 354; Lazius, Gentium migrationibus (kot v op. 31), str. 252, št. 14; Trotter, Burggrafen (kot v op. 9), str. 66 sl.; Kos, Jamski vitezi (kot v op. 5), str. 261.

¹⁰³ Vilfan, Obljuba varnosti (kot v op. 38), str. 85 sl.

¹⁰⁴ Prav tam, str. 85, 93.

¹⁰⁵ Prav tam, str. 89 sl.

¹⁰⁶ Prav tam.

gendi tudi zrno resnice, kar z nekaj zrni dokazuje tudi naš primer. Miti in legende so sicer sestavni del kulture vsakega naroda ter kažejo na njeno bogastvo in ustvarjalnost. Z miti ni nič narobe, celo dobrodošli so, če prinašajo cekine, kot je to v primeru Predjamskega gradu, a eno je turizem, drugo pa znanost, v kateri mitom ni mesta. Mit nastopi tam, kjer znanost odpove; je njen antipod. Naše razmišljanje gotovo ne daje dokončnega odgovora in ga tudi noče dati, je pa prispevek k znanstveni obravnavi konkretnega problema.

Erazmova zgodba je tako ali tako dovolj posebna, privlačna in skrivnostna, tudi brez ježe pred Mali grad, brez na štiri dele razsekanega vola s kožo, brez kostrunov, vipavskih češenj in najlepših rib, pa tudi brez opravlila v zvezi s sultanom.

Zusammenfassung

Erazem (Pred)jamski - ein slowenischer Robin Hood?

„Es gibt kein Banditentum ohne Legende“ (E. J. Hobsbawm), denn der Mythos entspricht den Wünschen und Erwartungen der einfachen Bevölkerung, die sich immer wieder idealisierte Helden erschafft, die aber in ihrem Lebensstil alles andere als ideal sind. Ein solcher Held ist auch der Krainer Ritter Erazem Jamski (Erasmus Lueger), der noch heute in einer Legende weiterlebt, die durch Jahrhunderte und in mehreren Sprachen geformt wurde. Durch einen Vergleich mit historischen Quellen kann diese Legende auf realere Grundlagen gestellt werden.

Erazem gehörte zu den Lueger Rittern, dem Krainer Zweig der Ministerialen der Grafen von Görz und der Hauptleute aus Lienz in Tirol, die fälschlicherweise Predjamski genannt werden. Im 15. Jahrhundert hatte das Geschlecht seinen Sitz in der Burg Jama bei Postojna. Erazem gilt als der letzte Krainer Raubritter. Die slowenische Historiographie festigte dieses Bild seit dem Ende des 19. Jahrhunderts unter Berufung auf Valvasor, noch stärker aber wurde es im Volk durch romantisch inspirierte Erzählungen verbreitet, bei denen man sich des Eindrucks nicht erwehren kann, daß man es mit einer Krainer Version des Geächteten von Sherwood zu tun hat.

Erazem taucht in den erhaltenen Quellen, besonders den zeitgenössischen, nur selten auf, daher können wir ihn vor allem aufgrund von Berichten späterer Chronisten zu neuem Leben erwecken. Erazem IV. Jamski (1440/50 - 1484) war der älteste Sohn des weniger berühmten, doch historisch bedeutenderen Nikolaj II. Das erste Mal wird er im Jahr 1478 in den Quellen greifbar, als er für treue Dienste landesfürstliche Lehen bekam. Er wird auch im Gefolge Friedrichs III. erwähnt; mehrere Urkunden siegelte er als Zeuge oder Bürge. In den Jahren 1479 - 1482 war er Verwalter in Kamnik und kam dabei wegen Einhebung unerlaubter Maut in Konflikt mit der Bevölkerung von Kamnik, die sich beim Kaiser beschwerte. Im Jahr 1483 muß es zu einem noch gravierenderen Konflikt mit der Obrigkeit gekommen sein, denn Ende des Jahres belagerte die krainerisch-kaiserliche Armee bereits Erazems Burg. Dafür gab es mehrere Gründe: am Hof tötete Erazem Marschall Pappenheim, in Laibach schlug er den Landesverwalter Thein und wurde deshalb in der Laibacher Burg eingesperrt, von wo ihm aber die Flucht in seine eigene Burg gelang. Vielleicht wurde Erazem damals auch von der weltlichen Obrigkeit geächtet. Außerdem störte Kaiser Friedrich Erazems Liebäugeln mit dem ungarischen König Matthias Corvinus. Die bekannteste Schandtat Erazems ist das Banditentum, d.h. das Ausrauben der Umwohner (nur der reichen, wie die Volksstimme sagt) und reisender Händler. Doch stehen diese Vorwürfe (von Valvasor) auf recht tönernen Füßen. Die Belagerung der Burg Jama ist der interessanteste, mit vielen Geschichten ausgeschmückte Teil der Legende. Die Belagerten konnten sich durch einen geheimen Gang versorgen und trotzten bis zum Herbst 1484, als Erazem durch einen Kanonenschuß starb. Sein Tod (auf der Toilette?) war aber sicher nicht die Folge eines Verrats durch einen bestochenen Kämmerer.

Wir haben es also mit zwei Erazems zu tun: Der erste ist ein kühner Ritter-Vagabund, der sich nicht um langweilige eingebürgerte Gesellschaftsnormen kümmert - ein „ehrenhafter Räuber“, eine Art slowenischer Robin Hood. Der zweite ist ein recht gewöhnlicher Adeliger des späten Mittelalters, der sich wegen schwacher Nerven und den Verlockungen des Geldes den kaiserlichen Unmut zuzog. Der Leser möge nun selber wählen.

¹⁰⁷ D. Kos, *Uvod, v: Turnirska knjiga Gašperja Lambergerja, Ljubljana 1997, str. VII.*

Andrej Pančur

NA POTI K MODERNEMU NEDELJSKEMU POČITKU

Nedeljski počitek in posvečevanje nedelj

“V delavnicah in tovarnah ropota v nedeljo tako kakor v delavnice. Iz tovarniških dimnikov se vali dim v nedeljo kakor drugekrat. Na ulicah se dela tlak, tesarji sekajo, zidarji in drugi se spenjajo po hišah in strehah, kakor bi šlo za stavo, hlapci vozijo po ulicah glino in gnoj ali s kratka, ni morebiti ne jednega hlapčevskega dela, katero bi se ne opravljalo v nedeljo kakor v delavnice.”¹ Nedeljski počitek, kakor ga poznamo danes, je bil torej v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja v slovenskih deželah avstrijske polovice Habsburške monarhije še povsem neznan. Šele v naslednjih desetletjih je nato država postopoma uredila to področje. In v tem prispevku bomo spoznali prav ta prehod od splošno razširjenega nedeljskega dela do prvih začetkov modernega nedeljskega počitka.

Vendar nedeljski počitek ni iznajdba moderne industrijske družbe. Njegove korenine segajo prav do Svetega pisma, po pričevanju katerega je Bog v šestih dneh ustvaril svet. “Sedmi dan je Bog dokončal delo, ki ga je naredil, in počival je sedmi dan od vsega dela, ki ga je storil. Blago-

slovl je sedmi dan in ga posvetil, kajti ta dan je počival od vsega svojega dela, ki ga je storil, ko je ustvarjal.”² Bog sedmi dan torej ni le počival, temveč ga je tudi blagoslovil in s tem posvetil. Zato ta dan ni le navaden dan počitka. Da pa izbrano ljudstvo tega ne bi pozabilo, mu je med desetimi božjimi zapovedmi naložilo tudi tole tretjo: “Spominjaj se sobotnega dne in ga posvečuj! Šest dni delaj in opravljaj vsa svoja dela, sedmi dan pa je sobota za Gospoda, tvojega Boga: ne opravljaj nobenega dela, ne ti ne tvoj sin ne hči ne hlapec ne dekla ne živina ne tujec, ki biva znotraj tvojih vrat! Kajti v šestih dneh je Gospod naredil nebo in zemljo, morje in vse, kar je v njih, sedmi dan pa je počival. Zato je Gospod blagoslovil sobotni dan in ga posvetil.”³

Ta božja zapoved je veljala le za Jude.⁴ Na vsak sedmi dan, torej ob sobotah, niso smeli opravljati nobenega dela. Tega so se bolj ali manj držali tudi prvi kristjani. Vendar so bile za kristja-

² *Sveto pismo Stare in Nove zaveze, Svetopisemska družba Slovenije, Ljubljana, 1996, str. 53.*

³ *Sveto pismo Stare in Nove zaveze, o.c., str. 127.*

⁴ *Sobotni počitek naj bi jih tudi spominjal na osvoboditev iz egiptovskega suženjstva. “Spominjaj se, da si bil suženj v egiptovski deželi in te je Gospod, tvoj Bog, od tam izpeljal z močno roko in z iztegnjenim laktom! Zato ti je Gospod, tvoj Bog, zapovedal obhajati sobotni dan.” Sveto pismo Stare in Nove zaveze, o.c., str. 235.*

¹ *O neposvečevanju nedelj, Slovenec, št. 61, 4. junij 1878.*

ne še pomembnejše nedelje, ko so se z verskimi obredi spominjali Jezusovega vstajenja in prihoda svetega Duha med apostole. Nedelja je bila zato tudi praznik odrešenja. Toda na ta dan je bila za kristjane obvezna le prisotnost pri Božji službi, torej le posvečevanje nedelje, nedeljski počitek pa ni bil obvezen. Nedelja, katere bistvo je bil verski obred, se je tako bistveno razlikovala od sobote, katere bistvo je bil počitek. Posvečevanje in počitek sta bila še ločena. Ker pa so se kristjani hoteli ločiti od judovske tradicije, je skozi dolgotrajen proces sobotni počitek počasi prešel na nedeljo. Šele od četrtega stoletja dalje se je nedelja začela uveljavljati kot dan počitka. Nedelja je tako sčasoma postala dan posvečevanja in počitka.⁵

To prestavitev sobotnega počitka na nedeljo je bilo seveda nujno potrebno upravičiti in spraviti v sklad s Staro zavezo. Ko je Jezus "po svojem vstajenju odprl studenec večnega življenja, ki je vsahnil in njega žive vode razlil nad apostelje, ko so namreč prejeli darove svetega Duha, nehala je dolžnost praznovati soboto kakor v starem zakonu, nedelja je stopila na to mesto."⁶ Vendar to ni bila nikakršna usodna sprememba, kajti Jezus je rekel: "Ne mislite, da sem prišel razvezat postavo ali preroke; ne razvezat, temveč dopolnit sem jih prišel."⁷ Namesto starozaveznega strahu Nova zaveza poudarja ljubezen. S spremembami, ki jih je prinesla Nova zaveza, se je spremenil tudi dan počitka.

V srednjem veku je bil nedeljski počitek urejen po kanonskem pravu. Kanonsko in državno pravo sta bila takrat še enotna in cerkveni predpisi o nedeljskem počitku so bili obvezujoči tudi za državne zakone. Z novim vekom pa sta se cerkveno in državno pravno področje vse bolj ločevala in država je prevzemala vse več pristojnosti, čeprav je bilo področje nedeljskega počitka še povsem prežeto s krščansko tradicijo. Vendar se je z začetki industrializacije nedeljski

počitek vse bolj umikal v ozadje. Nov način industrijske proizvodnje je v pogojih svobodne konkurence od delavcev zahteval neprekinjeno delo. Delovni ritem stare agrarne družbe je vse bolj stopal na stranski tir. Vse manj ljudi je spoštovalo nedeljski počitek.⁸

Vendar z napredovanjem industrializacije ni bil na umiku le nedeljski počitek, temveč je z uveljavljanjem liberalnih idej postajalo vse bolj sporno tudi posvečevanje. Vse močnejši so bili ugovori proti temu, da država s svojimi zakoni državljanom nalaga prisotnost pri nedeljski maši. V Habsburški monarhiji je tako 21. decembra 1867 državni zakon verske zadeve dokončno prepustil posameznikovi odločitvi. "Nikogar se ne more prisiliti k cerkvenemu bogoslužju ali k sodelovanju pri cerkveni slovesnosti, v kolikor oblast, ki je po zakonu za to pooblaščen, ne določi drugače."⁹ Obvezno posvečevanje nedelj je bilo s tem odpravljeno. Sedaj je bilo potrebno ukiniti le še obvezen nedeljski počitek. To je bilo urejeno 25. maja 1868 z verskimi zakoni, ki so med drugim določili tudi tole: "Nikogar se ne more prisiliti, da se vzdrži dela ob praznikih njemu tuje cerkve ali verske skupnosti. Vendar je ob nedeljah med božjo službo potrebno prekiniti vsako ne nujno potrebno javno delo. Nadalje se mora za praznike med glavnim bogoslužjem v bližini božje hiše opustiti vse, karkoli že lahko ima za cerkev ali versko skupnost za posledico motenje ali oviranje praznovanja. Isto je potrebno upoštevati pri tradicionalnih prazničnih procesijah po trgih in cestah, po katerih se premika sprevod."¹⁰ S tem zakonom so bili dani vsi pogoji za neomejeno nedeljsko delo.¹¹

Vendar takšno stanje ni moglo trajati prav dolgo. Tradicija nedeljskega počitka je bila v ljudeh pregloboko zasidrana. In tudi cerkvene zapovedi o nedeljskem počitku so veljale še naprej. Zato se je že v sedemdesetih letih preteklega sto-

⁵ Schnarrer, Johannes Michael: *Freiraum für Gott: Die drei monotheistischen Weltreligionen und die Transzendenzerfahrung*. - *Der Tag des Herrn. Kulturgeschichte des Sonntags*, Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar, 1998, str. 26-28; Holly, Johannes: *Sonntagsheligung: "Tag des Herrn", Gebot der Kirche*. - *Der Tag des Herrn. Kulturgeschichte des Sonntags*, Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar, 1998, str. 43-47, 84-85; Pribyl, Herbert: *Der Sonntag als der Tag der wöchentlichen Arbeitsruhe*. - *Der Tag des Herrn. Kulturgeschichte des Sonntags*, Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar, 1998, str. 99-104.

⁶ *Nedelja*, Slovenec, št. 135, 14. junij 1884.

⁷ *Sveto pismo Stare in Nove zaveze*, o.c., str. 1482-1483.

⁸ Pribyl, Herbert: *Der Sonntag als der Tag der wöchentlichen Arbeitsruhe*, o.c., str. 108-109.

⁹ *Reichsgesetzblatt*, št. 49, 21. december 1867, člen 14.

¹⁰ *Verski zakoni so objavljeni v knjigi: Vocelka, Karl: Verfassung oder Konkordat? Der publizistische und politische Kampf der österreichischen Liberalen um die Religionsgesetze des Jahres 1868*, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1978, str. 203.

¹¹ Pribyl, Herbert: *Das Verbot der Sonntagsarbeit aus rechtshistorischer Perspektive*. - *Der Tag des Herrn. Kulturgeschichte des Sonntags*, Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar, 1998, str. 192-193.

letja oblikovala široka fronta privrženecv ponovne uvedbe nedeljskega počitka, ki naj bi ga država z zakoni zopet zapovedala. Glavnina zagovornikov nedeljskega počitka je prihajala iz vse močnejših in s tem vplivnejših konservativnih in katoliško usmerjenih gibanj. Zato so seveda hkrati močno agitirali tudi za ponovno uvedbo obveznega posvečevanja. Vendar so se z razvojem moderne, sekularizirane družbe verski razlogi za uvedbo nedeljskega počitka vse bolj umikali pred socialnimi, zdravstvenimi in kulturnimi. Kljub njihovim pritiskom se je moderni nedeljski počitek razvil povsem ločeno od obveznega nedeljskega posvečevanja. Staro nedeljo agrarne družbe, ki je bila povsem v znamenju verskega praznovanja, je postopoma vse bolj izrivala nedelja kot prvenstveno dneva prost dan. Vendar je bil kljub temu uspešen boj za nedeljski počitek tesno povezan z neuspešnim bojem za posvečevanje. Pri katoliških privrženecih nedeljskega počitka so bili verski razlogi namreč še vedno v ospredju.

Prepoved opravljanja hlapčevskih del

Kot smo videli, je tretja božja zapoved ob nedeljah prepovedovala opravljati vsa hlapčevska dela. Hlapčevska dela so "vsa dela pri katerih je bolj izurjenih telesnih moči in čilih udov nego izobraženega duha treba, in katera opravila bolj telesnemu nego duševnemu blagostanju koristijo."¹² To so torej vsa fizična dela in ne le podrejena - hlapčevska opravila, kakor bi lahko sodili iz imena samega. V nasprotju s fizičnimi deli so lažja umska dela dovoljena. Kdor bi kršil to božjo zapoved, naj bo ostro kaznovan: "Kdor koli bi ta dan delal, mora umreti."¹³

Vendar je prepovedano opravljati le zares nepotrebna fizična dela. Tako so dovoljena dela, ki so v posredni ali neposredni zvezi z božjo službo (zvonjenje, lepšanje oltarjev, čiščenje praznične obleke¹⁴ itd.), s katerimi pomagamo posameznikom ali skupnosti (strežba bolni-

kom, pomoč revežem, naravne nesreče) in brez katerih ne bi mogli preživeti (npr. hišna dela, kot je kuhanje). "Pregrešno pa je opravljanje taccih hišnih del, katera niso neizogibno potrebna, kakor npr. pomivanje sobnih tál, pranje, sušenje in likanje obleke in perila, pečenje kruha, ali kositi ter senó domov voziti, kakor tudi grozdje trgati."¹⁵ Le, če poznamo te prepovedi, lahko razumemo sledeče zgražanje: "O času košnje in tudi pozneje o času žetve videl si ljudi, kako so trumoma mrvo sušili in jo kakor tudi snopje ob nedeljah vozili domov, in to tudi o takih dnevih, ko ni bilo nikakoršne sile, ko je vreme kazalo najlepše."¹⁶ Takšno početje je bilo namreč povsem v nasprotju s cerkvenim naukom. Cerkev namreč ni zanimalo, da so kmetje zaradi nepredvidljivega vremena hoteli seno čim prej spraviti na varno, temveč je v njihovem početju videla le nepotrebno nedeljsko delo in s tem kršitev božje zapovedi. Tej obsodbi bi se kmetje lahko izognili le, če bi prej zaprosili za dovoljenje. Opravljanje nepotrebne nedeljske dela namreč ni grešno le takrat, ko ga odobri pristojna cerkvena oblast, ki ima edina pravico odločati o duhovnih stvareh.

Prepoved opravljanja del, ki skrunijo svetost in ovirajo praznovanje

Ob nedeljah je prepovedano opravljati tudi vsa tista dela, s katerimi skrunimo svetost nedelje in oviramo praznovanje. To so v prvi vrsti pijančevanja in podobne razuzdanosti, kajti "nedelje in prazniki so "dnevi Gospodovi", torej samo službi božji in blagorju naše duše posvečeni. Mnogo nesramnosti in izpridenosti kaže človek, kateri prav na "Gospodov dan" nesramno in razuzdano živi. In žali Bože, kolikrat se to zgodi!"¹⁷ Zelo številne so bile tako pritožbe nad neizmernim pijančevanjem ob nedeljah in tudi drugih cerkvenih praznikih. "Od kar so se začeli nedelje in prazniki oskrunjevati brez vse kazni, je tudi ljudstvo zlasti mlado, čez dalje bolj divje postalo. Množili so se uboji, pijančevanje, ter z njimi druge nesreče in znana slovenska pobožnost in čednost je čedalje bolj pojemala in gini-

¹² P. E. H. O. S. B.: *Šest uprašanj o posvečevanju nedelj in praznikov*, Slovenec, št. 65, 13. junij 1882.

¹³ *Sveto pismo Stare in Nove zaveze*, o.c., str. 143.

¹⁴ Janez Trdina se je bridko pritoževal nad nesnažnostjo takratnega dolenjskega prebivalstva. Vendar v nasprotju z običajnimi delavniki za nedelje in praznike poudari: "O praznikih mora biti vse čisto i dolnje kikle, umiva se tada i posoda, otrajajo noži in vilice, pometa pridno. Misli se, delavnik je kmet, praznik gospod, 6 dni v dreku blatu, 1 dan v škrlatu in zlatu. Za važno in potrebno smatra se dvojna obleka, delavna in praznična."

na." Trdina, Janez: *Podobe prednikov. Zapiski Janeza Trdine iz obdobja 1870 - 1879*, 2. knjiga, Knjižna zbirka Krt, Ljubljana, 1987, str. 535 - 536.

¹⁵ P. E. H. O. S. B.: *Šest uprašanj o posvečevanju nedelj in praznikov*, Slovenec, št. 65, 13. junij 1882.

¹⁶ *Križev pri Kostanjevici*, Slovenec, št. 98, 31. julij 1883.

¹⁷ P. E. H. O. S. B.: *Šest uprašanj o posvečevanju nedelj in praznikov*, Slovenec, št. 66, 15. junij 1882.

la.”¹⁸ Prav tako kot danes je bil alkoholizem tudi v preteklosti večna nadloga slovenskega človeka. Alkohol je bil že tako ali tako eden glavnih vzrokov za najrazličnejše zločine. V očeh katoliške Cerkve pa je bil greh, ki ga je zločinec storil pod vplivom alkohola, še toliko večji, če ga je storil prav na božji dan.

Moralni ideal Cerkve o Bogu vsečnem preživetju nedelje je bil povsem jasen: “Delavec stopi v cerkev, kjer sliši besedo božjo, svete pesmi doné mu na ušesa, raduje se nad lepoto domače cerkve. Še bolj kakor vse to, ganejo ga besede pridigarjeve, ki ga spominjajo na njegovo rešene, goji veseli up v njem. V krogu domačih vesel se ta dan..., to praznovanje poživi duha in telo” in “po tem počitku se delavec zopet poprime dela z novo močjo.”¹⁹ Vendar je bil ta ideal povsem drugačen od realnosti slovenskega kmečkega sveta.

Janez Trdina tako v svojih Podobah prednikov opisuje najrazličnejše nemoralnosti ob nedeljah in praznikih. Na množičnih cerkvenih shodih je tako z vseh strani privrela prava množica romarjev²⁰. Na cilju so se romarji najprej udeležili maše. Vendar maša ni vedno potekala brez grešnih motenj. Ljudje, za katere v cerkvi ni bilo dovolj prostora ali celo namenoma niso odšli v cerkev²¹, “pazijo malo na pridige, se raje pogovarjajo in smeja, tudi kleti se sliši dosti-krat.”²² “Hudič prekleta kanalja, sakrmenska šema, pri moji duši, frdamana pizda meša se v peklenški harmoniji” z molitvijo. Tisti ljudje, ki so k maši že prišli pijani,²³ so se “(vsi vinjeni) smijali, razgovarjali, obračali”. Kramarji, lektarji²⁴,

kruharice, kuharice, mesarji in krčmarji so se z mislijo na dobiček zunaj že pripravljali na prodajo. Umazani psi so se okoli mesarjev podili za ostanki, na smrt obsojeni kozlički so žalostno meketali. Med duhovnikovo pridigo gre “nekaj ljudi pit, ostalim se dremlje in zija, mala množica pozornih smeje se grmenju kaplanovemu zoper pijance.”²⁵ Ljudje že komaj čakajo na konec obreda.²⁶

Župnik, ki je med mašo doživel takšen kraval, je bil lahko še srečen. Ob božični polnočnici na Raki naj bi leta 1869 po obilnem popivanju prišlo v cerkev več pijanih kot treznih ljudi. Nakar začneta s kora dva “pijanca kozljati na ljudi. Strašen vrišč. Smeh vrsti se s kletvijo, na zadnje splošen pretep pri orgljah in pod njimi. Polovica ljudi pobegne iz cerkve nazaj v krčme.”²⁷ Kaj so si mislili nesrečni župniki (kateri po večini tudi niso bili abstinenti²⁸) o takšnih faranih, lahko samo ugibamo. Vendar verjetno nič kaj dobrega.

Po končani maši so tisti verniki, ki so imeli kaj denarja, odšli nakupovat k stojnicam okoli cerkve. Tisti, ki so na romanje prišli s čisto verskimi nameni, so molili. Drugi so se pogovarjali ali pa so legli k počitku. Okoli so se potikali berači, z različnimi sumljivimi “gnjusnimi ranami, bolečinami in teles. napakami. [...] Več beračev je bilo jako podobno rokovnjačem, nekterim bral si lahko na obrazu grdo pijančevanje in kurbanje, nekteri so godrnjali, nekteri kleli, nekteri motrili špekulativno svoje občinstvo, malokteri res molili, prav mnogi pa na ves glas kričali.”²⁹ Veliko ljudi je odšlo v gostilne pit in plesat in mnogi parčki so naskrivaj ljubimkali. “Prav romar ne je in ne pije družega kot kruh in vodo. Ali zdaj se

¹⁸ Slovenec, št. 57, 20. maj 1882.

¹⁹ Nedelja, Slovenec, št. 135, 14. junij 1884.

²⁰ Ob prazniku Marijinega vnebozvetja 15. avgusta 1872 naj bi se npr. pri romarski cerkvi na Dobrovi pri Ljubljani zbralo celo okoli 15000 romarjev. Glej Knez, Darko: Božja pot na Dobrovi pri Ljubljani - Marija v Leščevju, Kronika, št. 2, 40, 1992, str. 116.

²¹ Podobno je leta 1892 v svojem pastirskem pismu ugotavljal tudi ljubljanski škof Jakob Missia. “Jili je pa mnogo, ki sicer pridejo do cerkve, potem pa, in sicer tudi med božjo službo, ostanejo zunaj cerkve..., da ondi vse mogoče burke ugajajo ter si kratek čas delajo, svoja opravila oskrbujejo, bližnjega obirajo itd.” Missia, Jakob: Po večuj nedelje in zapovedane praznike, Domoljub, št. 8, 21. april 1892, str. 92.

²² Trdina, Janez: Podobe prednikov, 1. knjiga, Knjižna zbirka Krt, Ljubljana, 1987, str. 183.

²³ Postopek motenja maše “se začne v oštariji, izvrši pa v cerkvi in konča v sodnji.” Oštarije pa počitek ob nedeljah, Slovenski gospodar, št. 32, 6. avgust 1885, str. 247.

²⁴ Prodaja lecta in drugih vrst peciv ob nedeljah tudi za cerkvene oblasti ni bila sporna. V Škofji Loki je bilo tako

ob nedeljah in drugih cerkvenih praznikih pri cerkvi prepovedano prodajati vsakovrstno robo, izjema je veljala le za peciva. Sterle, Meta: Mali krulček na Loškem, Loški razgledi, 28, 1981, str. 245.

²⁵ Trdina, Janez: Podobe prednikov, 1. knjiga, o.c., str. 148.

²⁶ Tudi Missia je opazil, da so se nekateri verniki izogibali aktivne prisotnosti pri maši. “Žal, da se ne opazuje ravno redko, da si poiščejo mladi ljudje v cerkvi najraje odročne prostore, ter se ne vedejo tam nič lepše, kakor mnogi zunaj cerkve. Kak kóti, kor, prostor za orgljami itd. je mnogim najljubši.” Missia, Jakob: Posvečuj nedelje in zapovedane praznike, Domoljub, št. 8, 21. april 1892, str. 92.

²⁷ Trdina, Janez: Podobe prednikov, 3. knjiga, Knjižna zbirka Krt, Ljubljana, 1987, str. 748.

²⁸ “Sploh se opazuje, da se na cerkvenih shodih ne le kmetje ampak tudi duhovni naj raje upijanjajo.” Ibidem, str. 767.

²⁹ Trdina, Janez: Podobe prednikov, 1. knjiga, o.c., str. 210.

čedalje bolj o takih prilikah hudo pijančuje in na vse pretrge jebáči.³⁰ Čeprav se vsi romarji niso vdajali grešnim zabavam, je bilo potencialnih kandidatov za pekel prav veliko, kajti "pilo se je strahovito. Ob petih popoldne videl sem že dosti pijanih deklet. Ena pala mi je pred noge, češ da jo lomi božjast, druga butila v me in mi zvrnila skoraj merico na cesto. Ena pripovedovala glasno, da so lahko vsi okoli slišali, kako je danes srečna", ker jo obletava toliko mladeničev. "Bila je strahovito navdušena od vina, ljubezni in veselja. Strastno radostnih punic videl sem še drugih. [...] To se ve da so s hčerkami vred upijale se tudi matere." Zato je bilo pravo čudo, da "vkljub silni gneči, silni pijanosti in vroči krvi mladih ljudi obojega spola ni se zgodil [...] noben pretep, noben nered, celo kupica ni se ubila nobena ne."³¹

Takšni grešni dogodki so bili glavna skrb katoliških moralistov. Z moralno gorečnostjo so ostro nastopali proti njim. V ta namen so služile tudi poučne zgodbe iz časopisov, zlasti iz *Zgodnje danice*. Ne moremo dvomiti, da vsaj podlaga teh zgodb ne bi bila resnična. Nedelje in prazniki so bile namreč skoraj edine priložnosti, ko so se kmečki ljudje lahko sprostiti. Pripravne priložnosti za izmik iz enoličnega vsakdanjika so bili tudi prosti večeri in noči pred prazniki. Ljudje so že zvečer prenehali z delom in dosti jih je nato odšlo v gostilne, na plese in podobne veselice. Z alkoholom se seveda ni varčevalo. Marsikateri so zato po celonočnem veseljačenju ob nedeljah dopoldne utrujeno "smrčali, namesto da bi bili šli k Božji službi."³² Duhovniki s takšno prakso niso mogli biti zadovoljni, kajti katoliški predprazniki so bili namenjeni predvsem za verno pripravo na same praznike. Za vzor takšnim nemoralnim veseljakom naj bi bili "mnogi", ki "še zmeraj bolj zgodaj od dela prenehajo, grejo v cerkev, k litinjam, k spovedi, doma molijo zvečer rožni venec itd."³³

Ker se je veliko popivanje končalo s pretepom, so moralisti zgodbe iz takratne črne kronike spretno speljali na svoj mlin. Značilno za te pripovedi je, da se je družčina malopridnežev odpravila k maši, "pa te lepe cerkve še od znotraj

videli niso, še ne vedeli, kdo je pridigal; toliko več so skerbili za kerčmo, in domú gredé več kerčem obišejo in razsajajo."³⁴ Prekomerno popita pijača se je v takšnih primerih pogosto spojila z junačenjem in izzivanjem na boj drugih, prav tako pijanih in pogumnih rivalskih skupin ali posameznikov. Zmaga v pretepaških bojih je bila namreč na podeželju zelo cenjena. To se lepo vidi iz Tavčarjevega romana *Cvetje* v jeseni, kjer se glavni junak v nedeljo stepe s tremi izizivalci in je pri pretepu "nastopil tako junaško, da mu nasprotniki še krivcev vzeti niso mogli. Večje slave v pogorju doživeti ne moreš!"³⁵ Zato so skupine pijanih mladcev občasno prav iskale pretepe in nesreča je bila tako vedno pred vrati. Ko takšna dva vročekrvneža "skup prideta, se ga kar lóti in začne pretepati." Eden "pa kar nož zgrabi in mu trebuh prereže, da je v štirih dneh umerel!"³⁶ Včasih z nasprotniki ni bilo milosti. Potolči jih je bilo treba do konca. "Ko pobijavci gredó nazaj, še nekoliko postojé govoreči: sej sta že "gin", - vzame še eden težki kamen in pravi: ga moram še bolj - tega močnega. In res je še s kamenom mu na persi tolkel in hodil po njem."³⁷

Seveda se ni prav vsa vaška mladina udeleževala teh pijanskih pohodov. Udeležence pa je konservativno moralistični *Rodoljub* preprosto ožigosal za večinoma nezakonske otroke. To ni nič čudnega. Pankrti so bili na vasi že tako in tako stigmatizirani. Ker so nezakonske matere ponavadi cele dneve služile vsakdanji kruh, so bili pogosto tudi prepuščeni sami sebi. V takšnih primerih je bilo prav lahko za morebitne napake nezakonskih otrok okriviti njihovo pomanjkljivo vzgojo. Zato je logično, da je bila slaba vzgoja kriva tudi za razgrajstvo zakonskih otrok. Sporna je bila zlasti premila domača vzgoja, ki ne uporablja več palice in otrokom ne vbija več strahu pred Bogom. Doma naj bi se takšni pobalini celo naučili kleti duhovščino in zaničevati vero. Ker skoraj niso hodili v šolo, jim je manjkala tudi šolska vzgoja. Poleg tega pa naj bi bila tudi šolska vzgoja prav tako premila kot domača. Predvsem pa jim je manjkala cerkvena vzgoja. "Cerkve se ogibali, v ssv. bratovši-

³⁰ *Ibidem*, str. 39.

³¹ *Ibidem*, str. 184 - 185.

³² *Šiba Božja zarad nedeljskega skrunjenja, Zgodnja danica*, št. 7, 13. svečan 1880, str. 55.

³³ *Zoper skrunjenje nedelj in praznikov, Zgodnja danica*, št. 30, 25. mal. serpan 1884, str. 237.

³⁴ *Kaj se godí s takimi, ki Gospodove dneve oskrunjajo!, Zgodnja danica*, št. 35, 2. vinotok 1881, str. 280.

³⁵ *Tavčar, Ivan: Cvetje v jeseni, Izbrano delo, 3. knjiga, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1974, str. 182.*

³⁶ *Zopet nekaj zoper skrunjenje nedelj in praznikov, Zgodnja danica*, št. 40, 7. vinotok 1881, str. 318.

³⁷ *Kaj se godí s takimi, ki Gospodove dneve oskrunjajo!, Zgodnja danica*, št. 38, 23. kimovca 1881, str. 304.

nah nobeden ni bil; čeravno so bili ss. misijoni, so le toliko zraven hodili, da so jih ljudje vidili, in so se s tem norca delali, smejali.”³⁸ Za moralni propad mladine naj bi bila torej kriva slaba vzgoja. Pri tem so tudi poudarjali, “da ogromna večina hudodelcev ni posvečevala nedelj in praznikov.”³⁹ Za neznanški razmah kriminala (nad čemer so se takrat vsi pritoževali) naj bi bilo po tej logiki krivo predvsem neposvečevanje nedelj in praznikov.

Kdo vse se je pregrešil z delom in odsotnostjo pri službi božji

Kot smo videli, je po cerkvenem nauku ob nedeljah prepovedano opravljati vsa nepotrebna dela. In kdo so bili grešniki, ki se tega niso držali? Razen pogostih pritožb nad kolektivno košnjo ob nedeljah, so se na podeželju pogosteje pritoževali nad dejanji posameznikov. Tako je npr. bogat kmet v nedeljo najel voznike za prevoz peska za novo hišo. “Imeli so konje vprežene celi dan, dajali so pohujšanje trem faram.”⁴⁰ Nekateri voznike je premamil zaslužek, nekateri (verjetno kmetovi dolžniki) so bili v to prisiljeni, dosti pa jih za nobeden denar ni hotelo poprijeti za vajeti. Kljub takšnim pregreham je bil splošni vtis za kmečki svet vseeno pozitiven. “Ta lepa navada po kmetih, ktere liberalni duh ni okužil, hvala Bogu velja še zmeraj.”⁴¹ Glavna legla pregrehe naj bi bila v mestih.

Čeprav je Cerkev ob nedeljah prepovedovala trgovati, so bile prav pritožbe nad odprtimi trgovinami takrat zelo pogoste. “Judovsko-kupčijski duh vlada svet. [...] Ne edinega Boga časti sedanjí svet, ampak razne bogove; med njimi je tudi Hermes, bog kupčije. [...] Pa kaj je ljudem dandanes mar za mašo in verske reči; le materialne koristi; treh je najimenitnejši del človeškega telesa in kupčija škode ne sme trpeti. [...] Vera in Bog ne veljata nič več, samo kupčija velja vse.”⁴²

Trgovci naj bi imeli trgovine odprte le zaradi svojega pohlepa. Vendar sta za kupčijo vedno potrebna dva: prodajalec in kupec. Krivi so bili

tako tudi okoliški prebivalci Ljubljane, ki so v mesto hodili nakupovat. “Meščani sami obleke, železnine itd. ne iščejo tedaj. Ko bi torej okoličani ne dajali potuhe, pa bi štacune dotične bile zaprte.” Zato *Slovenec* apelira prav na te okoličane, naj se odpovejo nedeljskim nakupom in s tem pripomorejo, “da ostane Ljubljana, kateri kupčije in trgovine ob nedeljah celó nič treba ni, še v prihodnje bela.”⁴³ Pisca tega poziva pri tem ni prav nič zanimalo, kdaj bodo prišli po nujnih nakupih v mesto tisti podeželjani, ki zaradi delovnih obveznostih čez teden tega ne morejo storiti.

Vendar po katoliškem nauku tudi za trgovine veljajo izjeme. “V nedeljo naj bi le tiste prodajalnice bile odprte, [...] ki imajo živež na prodaj ali so pa za zdravje potrebni, kakor lekarne.”⁴⁴ Torej so ob nedeljah in praznikih lahko odprte le tiste trgovine, katerih prodajno blago je nujno potrebno za blagostanje in zdravje ljudi.

Prav tako pogosto kot nedeljsko trgovino so borci za nedeljski počitek obsojali nedeljsko delo obrtnikov. “Kaj treba, da čevljarški pomočniki v nedeljo celo dopoldne delajo in razbijajo podplate, popoldne pa krvavo zaslužene novce zapijajo in kar jim še čez ostane, v ponedeljek poganjajo!”⁴⁵ Stara pravica rokodelskih pomočnikov, da se ob nedeljah zvečer povsem zapijejo in nato plavi ponedeljek “prespé, da se jim razkadi preobilo zavžita pijača”⁴⁶, je bila torej še zelo živa. Moralistom je pri tem šlo v nos dopoldansko delo, ko je v cerkvi potekala maša, še bolj pa skrunjenje nedelj s popivanjem in počitek naslednji dan, ko bi vendarle lahko počivali že v nedeljo in delali v ponedeljek. Zato so plavi ponedeljek imenovali tudi rogati ponedeljek, “ker le rogati, živinski ljudje počenjajo tako rogovilsko prekučovanje, da nedeljo Bogu ukradejo in delajo, v ponedeljek pa namesto dela postopajo in pijančevajo.”⁴⁷ Proti temu se je potrebno boriti z vsemi sredstvi. Prvi pogoj je, da mojstri sami vestno posvečujejo nedelje in praznike in s tem dajejo dober zgled svojim pomočnikom. Pri sprejemanju novih pomočnikov jim morajo povedati, da pri njih ne bodo imeli plavega ponedeljka. S tem bi začeli boj proti tej

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ P. E. H. O. S. B.: Šest vprašanj o posvečevanju nedelj in praznikov, *Slovenec*, št. 68, 20. junij 1882.

⁴⁰ Z Dolenjskega, *Slovenec*, št. 258, 8. november 1884.

⁴¹ Zakaj hočejo liberalci odpraviti praznike?, *Zgodnja danica*, št. 38, 20. kimovca 1878, str. 302.

⁴² Sistematično in oficijelno skrunjenje nedelj in praznikov, *Novice*, št. 18, 3. maj 1876, str. 141.

⁴³ *Slovenec*, št. 68, 23. junij 1881.

⁴⁴ *Slovenec*, št. 135, 14. september 1883.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ Blagoslovljenje nove litše rokodelskih pomočnikov, *Slovenec*, št. 196, 30. avgust 1887.

⁴⁷ *Zgodnja danica*, št. 8, 23. svečana 1872, str. 63.

stari, vendar moteči pravici rokodelskih pomočnikov.

Poleg pritožb nad trgovskim in obrtniškim delom so bile prav tako pogoste pritožbe nad nedeljskim delom v uradih. Razen zelo težkega umskega dela, to delo ni bilo tako sporno kot fizično. Zato je bil tudi ton argumentov proti nedeljskemu delu v uradih nekoliko drugačen. Nedeljskemu delu v trgovinah in delavnicah so med drugim nasprotovali tudi zato, ker naj bi motilo službo božjo in nedeljski počitek, zaradi česar ljudje ne gredo pobožno in spoštljivo k maši. Toda za blagor kristjanove duše je "neogibno potrebna božja beseda, namreč: pridige, molitev, sv. maša in sv. zakramenti", če ne "tak človek vedno bolj in bolj propade in nekristijansko živi."⁴⁸ In prav ta argument pride pri nedeljskem delu v uradih v prvi plan. Avstrijski uradi so bili namreč odprti tudi ob nedeljah. "Če se pa vendar izjemno enemu ali drugemu dovoli pol dneva počitka, ne pozabi se rajše mu popoldan prosto pustiti, in tako ne more spolniti svoje glavne verske dolžnosti."⁴⁹

Zaradi ob nedeljah odprtih uradov niso bili za nedeljski počitek prikrajšani le uradniki, temveč tudi državljani, ki so v uradih imeli različne opravke. "Še celo kmečke tožnike kličejo po sodnijah ta dan v razgovor, za vzrok pa navajajo, da ima kmet ta dan najlepšo priložnost."⁵⁰ Po mnenju katoliških piscev zato zelo trpi zlasti duhovno-versko zdravje uradnikov. "Z daljšo pisarniško službo postane prav stroj, avtomat. Uradnik nima priložnosti, da bi svojega Boga častil, ljubil, on ima le svoj bureau in je dosti, družih viših duševnih potreb mu ni treba znati."⁵¹

Pritožbe pa niso letele le na račun umskih državnih delavcev, temveč še bolj na račun fizičnih državnih delavcev, ki so bili zaposleni pri državnih železnicah, na pošti in pri telegrafiji. "Železnica vozi blago ob praznikih, kakor ob delavnikih, pošta sprejema na velikonočno nedeljo pisma, kakor vsak drugi dan in telegraf dela na božični dan, kakor na pepelično sredo."

Vse to bi lahko počakalo brez vsake škode, "in uradniki bi našli čas, da bi spolnili krščansko dolžnost!"⁵² Ker je po cerkvenem pravu ob nedeljah prepovedano delati, bi resnična krščanska država to morala prepovedati tudi po državnemu pravu. Zato so privrženci nedeljskega počitka zahtevali, da država prepove ob nedeljah prevažati nepokvarljivo blago. Dovoljen bi bil le prevoz hitro pokvarljivega blaga. Bile so tudi ideje, da bi se omejil potniški promet, oziroma da bi se ta promet ob nedeljah zaračunal dražje in ne ceneje, kot je bilo takrat v navadi. "Zabavni vlaki se navadno le ob nedeljah odredé in v ta namen se tudi voznina zniža."⁵³ Za pošto in telegraf bi veljal skrajšani delavnik in višje tarife. S tem bi uporabnike prisilili k pošiljanju resnično nujnih sporočil.

Če so nekoč vojaki ob nedeljah imeli skupno službo božjo,⁵⁴ so se v obravnavanem obdobju že vrstile pritožbe, da se vojaki in zlasti oficirji ne držijo več nedeljskega počitka. "Danes je nedelja - dan Gospodov - vse miruje in počiva od svojega dela ter se pripravlja na delo v prihodnjem tednu, samo naši brambovci nimajo miru niti sami, niti ga dajo drugim. Zvon vabi v cerkev k popoldanji službi Božji od vojašnice pa se razlega: ajc - cvaj, ajc - cvaj itd. V drevoredu tik pokopališča trobentajo pa spet trobentači, kakor da bi bil sodnji dan in bi budili mirno počivajoče"⁵⁵, torej mrtve. Ne samo torej, da vojaki ne hodijo k maši in delajo, se pravi vadijo vse dneve, temveč s svojimi vajami celo motijo nedeljski mir poštenih meščanov.

Dovoljene in nedovoljene zabave

Posebno delikatno je bilo vprašanje nedeljskih zabav. Tako je bilo grešno "predolgo trajajoče igranje, ako tudi je igra sama ob sebi nedolžna in dovoljena. Isto tako prepovedane so javne zabave, tekanje in plesanje, vdeležitev izletov", če ljudi odvrčajo od udeležbe pri sveti maši. "Bog res dovoljuje kristijanom v nedeljo ali praznik nedolžno zabavo", vendar na ta dan ni dovoljena samo zabava. Če bi bilo drugače, "ne bi bila nedelja ali praznik "Gospodov dan",

⁴⁸ P. E. H. O. S. B.: Šest vprašanj o posvečevanju nedelj in praznikov, Slovenec, št. 67, 17. junij 1882.

⁴⁹ Posvečevanje nedelj po železnicah, tovarnah, prodajalnicah, delavnicah, Zgodnja danica, št. 19, 11. vel. travn 1888, str. 148.

⁵⁰ Posvečevanje nedelj in praznikov, Slovenec, št. 116, 18. oktober 1881.

⁵¹ O neposvečevanju nedelj, Slovenec, št. 62, 6. junij 1878.

⁵² Sistematično in oficijelno skrunjenje nedelj in praznikov, Novice, št. 18, 3. maj 1876, str. 141.

⁵³ Posvečevanje nedelj po železnicah, tovarnah, prodajalnicah, delavnicah, Zgodnja danica, št. 19, 11. vel. travn 1888, str. 148.

⁵⁴ Tako se spominja dopisnik k.: Iz Gorenjske, Zgodnja danica, št. 21, 22. vel. traven 1891, str. 165.

⁵⁵ Iz Novomeške okolice, Slovenec, št. 95, 28. avgust 1880.

temuč dan veselja.”⁵⁶ Za takratni nazor katoliške cerkve o nedeljski zabavi je značilen odgovor ameriškega katoliškega škofa o odprtju svetovne razstave v Philadelphiji tudi v nedeljo: “Nimam nobenega vzroka, zakaj bi se razstava ob nedeljah popoldne ne odperla, potem ko je ljudstvo dopoldne imelo zadosti priložnosti v cerkev iti. Nedelja ni le dan za službo Božjo, temuč tudi za nedolžno razvedrenje ter počitek.”⁵⁷ To je praktično edini dan, ko se revno delovno ljudstvo lahko razvedri in počiva. Vendar pri tem razvedrilo kot “dopuščena in postranska stvar ne sme postati glavna”⁵⁸, ne sme postati pomembnejša stvar od maše.

Vendar ni pomemben le način praznovanja, temveč tudi pogostost praznovanj. Pisec v *Slovincu* tako ugotavlja, “da se oglašajo konservativni in liberalni časniki ter duhovni in svetni možje veljaki in glasno kličejo: preveč veselice!, preveč praznikov!”⁵⁹ Veselic ne sme biti niti premalo in niti preveč. Toda sedaj jih je odločno preveč. Pisec nato pravilno ugotovi, da so se tudi na Slovenskem začela množiti različna društva, ki porabijo vsak primeren (oziroma nepriimeren) trenutek za veselico. Vse več je bilo društvenih veselic, plesov, maškarad, različnih obletnic, odkrivanj spominskih obeležij, poletnih izletov, prireditvev v “dobrodelne” namene in podobno. Družabne prireditve sicer niso slabe same po sebi, temveč je to odvisno od vrste zabave. Ker “ena in ista veselica ali tudi njena sestra slavnost ne more biti veselica vsem različnim ljudem”⁶⁰, naj se ljudje udeležujejo le veselice, ki so primerne za njihov stan in dohodek. Ker naj bi takratne praznične veselice spodbujale prvenstveno le slepo zabavo in ne posvečevanje, naj bi takšne veselice ljudi prej utrudile kot odpočile. Naporne veselice škodujejo premoženju in zdravju, človek se naslednji dan zbudi nezadovoljen s samim seboj in nesposoben za delo. Zato tudi ni opravičila za veselice, ki se kitijo s plaščem krepitve narodne zavesti. “Silno drago je plačana taka zavest.”⁶¹ S takšnimi veseliciami izginja verski značaj nedelj in ljudje

izgubljajo vero. “Vsakemu [...] mora privoščiti vsak pametni človek pošteno zabavo, [...] da jo vživa le ob pravem času, na način njemu primeren in v pravi meri: ker mu je koristna in potrebna.”⁶²

Zato so po časopisih tudi enoglasno obsojali lovce, ki so že zgodaj zjutraj odhiteli na nedeljski lov. “Tudi utegneš srečati tu in tam kacega zelenca s torbo pod pazduho in puško čez ramo, ki hiti na vse zgodaj na lov, in ne veš, če je bil pri sv. maši, ali ne?”⁶³ Pri tem seveda ni bila sporna sama lovska zabava, saj je bil celo presvetli cesar navdušen lovec, temveč izostanek pri jutranji maši.

Do tukaj je vse jasno. Zabave, katerih namen je le gola zabava, niso dovoljene. Vendar nastane problem, ko je potrebno pojasniti, kakšne vrste razvedril ne žalijo svetosti posvečenih nedelj in so zato dovoljene. Nekateri zapisi iz *Zgodnje danice* tako celo v najbolj skrajni obliki nasprotujejo vsakršni zabavi brez verskega obeležja. “Ne plezaj ob nedeljah po drevesih brez potrebe; - ne hodi se pa tudi drugam potikat, igrat, kopat se po leti itd.; ampak hodi z dobrimi kristjani vselej pridno k sv. maši, h keršanskemu nauku; tudi rad obmoli kaki križev pot, rožni venec, beri keršanske bukve.”⁶⁴ Tudi katoliški moralisti niso našli enotnega odgovora na vprašanje, kakšna je lahko nedeljska zabava.

Zdravstveni razlogi za nedeljski počitek

Pri zagovarjanju nedeljskega počitka je katoliški nauk poleg povsem verskih in moralnih uporabljal tudi zdravstvene razloge. Z onečajanjem nedelj človek ne ogroža le svoje duhovnosti, temveč tudi lastno zdravje. “Poskušnja uči, da človek ne telesno in ne duhovno ne sme neprenehoma delati in moči natezati, ako hoče ostati zdrav in za delo zmožen.”⁶⁵ Po napornem delu človek nujno potrebuje dan počitka. Za mnoge⁶⁶ naj bi bil najprimernejši dan za počitek

⁵⁶ P. E. H. O. S. B.: Šest vprašanj o posvečevanju nedelj in praznikov, *Slovenec*, št. 66, 15. junij 1882.

⁵⁷ Više-pastirska beseda o posvečevanju nedelj, *Zgodnja danica*, št. 30, 28. malega serpana 1876, str. 236.

⁵⁸ *Nedelja*, *Slovenec*, št. 136, 16. junij 1884.

⁵⁹ Preveč praznujemo in premalo, *Slovenec*, št. 41, 20. februar 1885.

⁶⁰ Preveč praznujemo in premalo, *Slovenec*, št. 42, 21. februar 1885.

⁶¹ Preveč praznujemo in premalo, *Slovenec*, št. 44, 24. februar 1885.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ Nekteri dregljeji nedeljoskruncem, *Zgodnja danica*, št. 28, 9. mal. serpan 1880, str. 222.

⁶⁴ *Zgodnja danica*, št. 40, 7. vinotok 1881, str. 318.

⁶⁵ Posvečevanje dni Gospodovih in telesno zdravje, *Zgodnja danica*, št. 39, 29. kimovca 1882, str. 305.

⁶⁶ Poleg vseh mogočih avtoritet je avtor omenil celo anarhista Pierra Josepha Proudhona. P. E. H. O. S. B.: Šest vprašanj o posvečevanju nedelj in praznikov, *Slovenec*, št. 67, 17. junij 1882.

prav vsak sedmi dan. Človek, ki šest dni dela in nato en dan počiva, bo na daljši rok naredil veliko več kot tisti, ki dela nepretrgoma.

Brez nedeljskega počitka "se razširjajo tako imenovane poklicne ali stanovske bolezni, delavna moč se usušuje in življenje se pokrajšuje." Takšnih izmozganih delavcev se povrh tudi "kužne bolezni naj rajši primejo, ... ker utrjeni in izpiti organizem se otrovni bolezni naj manj ustavljati premore."⁶⁷ Vendar ne izčrpava le težko fizično delo. Zdravju škodljivo je tudi delo v "temnih, smrdljivih" uradih, "kjer se po dnevu in po noči sveti z otrovajočim plinom" in kjer "zgrbančene, shušane in kašljive postave"⁶⁸ nižjih uradnikov neprenehoma pisarijo. Njihovo zdravje je celo bolj ogroženo kakor zdravje delavcev, ki delajo zunaj na čistem zraku.⁶⁹

Vendar ni škodljivo le neprestano delo. Če bi nasprotno nekdo "svojih moči nikdar ne rabil za delo, ali jih rabil premalo, spet ne gre: ker bi odrevenele."⁷⁰ Potemtakem človek ne sme delati niti preveč niti premalo. Prav tako mora človek prosti čas preživljati umirjeno in ne sme pijančevati. Zgoraj opisane pijanske veselice namreč človeka zelo utrudijo, kar poslabša zdravstveno stanje veseljakov. Zato celo "tri petinke vseh bolezni, katerim je navadno ljudstvo podvrženo, izvira iz premnogege popivanja."⁷¹

Zaradi vseh teh razlogov so zagovorniki nedeljskega počitka leta 1882 navdušeno pozdravili resolucijo higienskega kongresa v Ženevi, ki je iz zdravstvenih in ne verskih razlogov priporočal nedeljski počitek. "Ako ni počitka v tednu, škoduje to zdravju in delavni moči na drugi strani, človek boleha, prekmalo opeša in prezgodaj umrje."⁷²

Božji blagoslov in božja kazen

Po skrajnem katoliškem nauku od posvečevanja ni odvisno le človekovo duhovno in telesno zdravje, temveč celo "delež ali kletev božja; kedor jih po ukazu Boga in svete njegove cerkve praznuje, tega Bog blagoslovi, kedor se pa po teh ukazih ne ravna, tega zadene božja kletev."⁷³ Tretjo božjo zapoved morajo spoštovati tako tisti, ki hočejo po smrti oditi v nebesa, kot tudi tisti, ki hočejo že sedaj imeti mir na zemlji. Če se bo človek ob posvečenih dnevih pohlepno gnil za dobičkom, ne bo obogatel. Takrat zasluženi denarci "so ukleti in nimajo obstanka in blagoslova, temuč še pravično pridobljene goldinarje požirajo in vso srečo od hiše preganjajo."⁷⁴

Nekoč (pred letom 1848) naj bi v pobožni deželi (na Slovenskem) vladal duh posvečevanja nedelj in praznikov. Nihče ni delal in vsi so odšli k maši. Zato so bili tisti časi "polni nebeškega blagra in blagoslova, kajti v plačilo posvečevanja nedelj in praznikov je Bog blagoslovil zemljo in vsa dela človeških rok. Ne kmetijske buke, ne umetno obdelovanje polja, - ampak Bog je"⁷⁵ prinašal ljudem blagostanje. Nato pa je prišel čas, ko so ljudje pozabili posvečevati nedelje in praznike. "To je zakrivil duh časa"⁷⁶; zakrivilo liberalno postavodajalstvo; zakrivilo je tudi pohujšanje."⁷⁷ Ljudje so pod vplivom novih brezbožnih idej vedno bolj pozabljali na Boga. "Bog pa pozablja človeštvo, ter ga prepušča njegovim lastnim močem in otemnjenemu razumu."⁷⁸ Nad nesrečne ljudi je zato Bog pošiljal mnogotere nesreče. In če so se takratni ljudje pritoževali, da je nesreč in kriminala iz leta v leto več (prav tako kakor danes), naj bi bila po mnenju katoliških moralistov to posledica skrunjenja nedelj in praznikov, ki jim nujno sledi božja kazen.

⁶⁷ Posvečevanje dni Gospodovih in telesno zdravje, Zgodnja danica, št. 39, 29. kimovca 1882, str. 305.

⁶⁸ O neposvečevanju nedelj, Slovenec, št. 61, 4. junij 1878.

⁶⁹ Da neprestano delo škoduje zdravju, potrjujejo tudi sodobne izkušnje. Tako danes poznamo menedžersko bolezen, bolezen delavcev za tekočim trakom, nedeljsko nervozo in podobno. Več o tem glej Roth, Gottfried: *Fierabend und Sonntagsruhe aus der Sicht des Arztes. - Der Tag des Herrn. Kulturgeschichte des Sonntags*, Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar, 1998, str. 245 - 252.

⁷⁰ Preveč praznujemo in premalo, Slovenec, št. 41, 20. februar 1885.

⁷¹ P. E. H. O. S. B.: Šest vprašanj o posvečevanju nedelj in praznikov, Slovenec, št. 68, 20. junij 1882.

⁷² Slovenec, št. 111, 3. oktober 1882.

⁷³ P. E. H. O. S. B.: Šest vprašanj o posvečevanju nedelj in praznikov, Slovenec, št. 69, 22. junij 1882.

⁷⁴ Zgodnja danica, št. 49, 9. gruden 1881, str. 392.

⁷⁵ Zakaj hočejo liberalci odpraviti praznike?, Zgodnja danica, št. 38, 20. kimovca 1878, str. 302.

⁷⁶ Močno je bilo razširjeno razočaranje nad vse bolj materialističnim, racionalističnim in dobičkoželnim svetom, kjer je vse manj verske duhovnosti. "Naš vek je pa menda postavil delo na božji prestol, a krščanski pregovor "moli in delaj" je presukal, da se glasi "delaj a ne moli". Nedelja, Slovenec, št. 135, 14. junij 1884. Po priporočanju katoliško usmerjenih avtorjev sta namreč za cvetoče gospodarstvo potrebna tako delo kot vera.

⁷⁷ Z. F.: Iz Zatiške okolice, Slovenec, št. 13, 18. januar 1886.

⁷⁸ Posvečevanje nedelj po železnicah, tovarnah, prodajalnicah, delavnicah, Zgodnja danica, št. 19, 11. vel. travn 1888, str. 148.

Poleg grešnega ljudstva je Bog kaznoval tudi grešne posameznike. V to so vsaj verjeli bojevniki za moralni prepoved. Da bi v to prepričali tudi druge, so uporabljali najrazličnejše zgodbi- ce o nesrečah, ki so se zgodile kršilcem nedelj- skega počitka. "Skrunivec tako drugače ne čuti, kakor če ga butiš z betom po debelokožnem herbtu. Ta bet bodi kak izgled, ki kaže, kaj si je ta in uni skrunivec nakopal."⁷⁹ Pri tem jih ni zanimalo, da je bilo veliko nesreč tudi ob drugih dnevih. Zanimale so jih le nesreče ob nedeljah, iz katerih so lahko izpeljali preprost sklep: to je božja kazen. Takšna kazen je človeka lahko do- letela tudi zaradi na prvi pogled povsem banal- nega razloga. Tako kot je tistega, ki je v nedeljo splezal na češnjo, "ne iz lakote, ampak iz pože- lenja po sadji", nakar "reskl se veja ulomi, - treskl možak telébi visoko na tla in se tako hudo pobi- je"⁸⁰, da umre. Vendar je bila v očeh pripovedo- valca te zgodbe takšna kazen za takšno dejanje povsem upravičena. Ob nedeljah se je lahko opravljalo le zares nujno delo. In ker možakar ni bil lačen, mu ni bilo potrebno splezati na dre- vo. Povrhu pa je že samo poželenje hud greh, ki ga Bog ne more spregledati.

Takšne zgodbe so verniki slišali pri marsikate- ri nedeljski pridigi. Predvsem pa so jih lahko prebrali v skrajno katoliški *Zgodnji danici*. Pi- sec, ki je v konservativnih *Novicah* v povsem ka- toliškem duhu napisal članek o problemu ne- deljskega počitka, je tako celo zapisal, da je pri- pravljen "na psovko: "viš ga viš trcijala" in na za- bavljico "Novicam", da tako pridigo vzamejo v svoj list, ki bi pristojna bila le "Danici".⁸¹ Kljub takšni reputaciji *Zgodnje danice* najdemo neka- tere zgodbi- ce tudi v milejšem *Slovenecu*.⁸² Oglej- mo si nekatere tipične.

Kot smo videli, so kmetje ob nedeljah pogo- sto želi ali kosili. Po teh opravkih se odpravita tudi dva kmeta z voloma. Ob tem se še nesram- no norčujeta iz drugih ljudi, ki so šli v božji hram. Vendar nista delala dolgo. Vanju je nam- reč udarila strela. Ljudje "zagledajo na bliž- njem polji plamenit vertinec; tečejo na mesto, in najdejo ubita dva vola in enega človeka s po-

tertimi nogami; zadi za njim pa črn kup, in to je bilo sežgano truplo enega skrunivcev."⁸³ Božja kazen je zadela tudi lovce, ki so se namesto k maši že zgodaj zjutraj odpravili na lov. Nekomu, "kteremu je bil lov kakor rokodelstvo", se je pri strelu puškina cev "razletéla in zdrobila mu je desno roko"⁸⁴, katero so mu morali kasneje odrezati. Drugemu, ki je ljudem govoril, da ima on v hribih službo božjo, nekoč na lovu spodr- sne, "pade - puška se sproži - lovec v noge zadet se zgrudi na tla."⁸⁵ Po groznih bolečinah nato v bolnišnici umre. Nič bolje se ni godilo delav- cem, ki so v nedeljo delali železniški most. Šest jih je padlo v globoko jamo na kamenje. Eden je umrl, trije pa so bili težko poškodovani.⁸⁶ Božja kazen je tako lahko zadela tudi tiste, ki so bili samo posredno krivi. Po vsej verjetnosti nam- reč delavci niso prostovoljno delali, temveč jih je v to prisilil delodajalec. Vendar (v tolažbo umrlemu delavcu) pred Bogom ni kriv le tisti, ki greši z nedeljskim delom, temveč tudi tisti, ki je drugim ukazal delati.⁸⁷ Še več, greši celo tisti, ki ne prepreči delati svojemu uslužbencu, ki dela iz lastnega nagiba.⁸⁸ Kdor pa je v teh zgodbah preživel nesrečo, je nujno spoznal božjo vse- mogočnost in se je zato svojega greha milo ke- sal. "Prosil je nosiče, naj ga spravijo v cerkev, da bo prosil Boga za odpuščanje in pa svoje doma- čine, ki jih je zasramoval in pohujšal."⁸⁹ Dosti jih je nato umrlo šele po večdnevni strahovitih mukah.

Slabi zgledi doma in dobri v tujini

Po prepričanju katoliških zagovornikov ne- deljskega počitka so ljudje, ki ne posvečujejo nedelj, tudi brez vere. Katoliška cerkev namreč posveča obredom veliko pozornost. Posamezni vernik svoje vere ne more izražati sam v nepo- sredni povezavi z Bogom, temveč le preko Cerkve. Zato je vernikova prisotnost pri maši in drugih cerkvenih slovesnostih zelo pomem-

⁷⁹ Nekteri dregljeji nedeljokrunem, *Zgodnja danica*, št. 28, 9. mal. serpan 1880, str. 222.

⁸⁰ *Zgodnja danica*, št. 40, 7. vinotok 1881, str. 318.

⁸¹ Sistematično in oficijelno skrunjenje nedelj in prazni- kov, *Novice*, št. 18, 3. maj 1876, str. 141 - 142.

⁸² Zelo sočne tuje zgodbe je tako zapisal P. E. H. O. S. B.: Šest vprašanj o posvečevanju nedelj in praznikov, *Slove- nec*, št. 69, 22. junij 1882; št. 70, 24. junij 1882.

⁸³ Šiba Božja zarad nedeljskega skrunjenja, *Zgodnja da- nica*, št. 7, 13. svečan 1880, str. 54.

⁸⁴ Nekteri dregljeji nedeljokrunem, *Zgodnja danica*, št. 28, 9. mal. serpan 1880, str. 222.

⁸⁵ *Zgodnja danica*, št. 49, 9. gruden 1881, str. 392.

⁸⁶ Nekteri dregljeji nedeljokrunem, *Zgodnja danica*, št. 28, 9. mal. serpan 1880, str. 222 - 223.

⁸⁷ P. E. H. O. S. B.: Šest vprašanj o posvečevanju nedelj in praznikov, *Slovenec*, št. 71, 27. junij 1882.

⁸⁸ Iz pastirskega lista milogosp. Terzaško-Koparskega ško- fa, *Zgodnja danica*, št. 9, 28. svečana 1879, str. 70.

⁸⁹ Šiba Božja zarad nedeljskega skrunjenja, *Zgodnja da- nica*, št. 7, 13. svečan 1880, str. 55.

bnar.⁹⁰ "Kder se nedelje in prazniki ne posvečujejo kakor Bog veli, ondi ni vere, ondi je konec krščanstva", kajti "vera brez dejanj je prazna, [...] je mrtva in "mrtva vera ne stori človeka izveličanega."⁹¹

Neposvečevanje izredno negativno vpliva na družino, družbo in državo. "Ker brez posvečevanja nedelj in praznikov ne more vere biti, [...] s tem pa nered v družini, občini in državi nastane, prav zato je res, da brez vere, brez posvečevanja nedelj in praznikov mora družbinsko in državno življenje propasti."⁹² Kjer ni vere tudi ni pravega družinskega življenja. Zato je posvečevanje nedelj tako pomembno. Čez teden so družinski člani zelo zaposleni, oče je v službi, mati je zaposlena z domačimi opravili in otroci s šolo. Tako ne najdejo dovolj časa za resnično družinsko življenje. "Nedelja pa jih zopet vse združuje [...] krog domačega ognjišča in pri mizi, kjer se skupaj zabavajo in veselje." Hodijo na sprehode, se pogovarjajo, nedolžno zabavajo, predvsem pa pozabijo na kruti vsakdanji delavnik, tako da "se vender jedenkrat razvedri od skerbi nagubano čelo."⁹³ Šele ob nedeljah lahko starši najdejo čas za krščansko vzgojo svojih potomcev. Zato je lahko trdna samo tista družina, ki posvečuje nedelje in praznike. Boj za zdravo družinsko življenje je bil potemtakem eden glavnih argumentov v borbi za nedeljski počitek.⁹⁴

Če propade vera, ne propade le družina, temveč tudi celotna družba in država. Zato država,

ki se bori proti veri, škoduje sama sebi. "Skrunjenje nedelj in praznikov ni samo dovoljeno, temuč po vladi sami nekako sankcionirano, ker pusti po svojih poštnih in telegrafskih uradih delati, naj je še tako velik praznik."⁹⁵ Borci za nedeljski počitek so bili zlasti alergični na ta slab zgled, ki ga je z zaukazanim nedeljskim delom dajala država svojim državljanom. Če državni uslužbenci ob nedeljah ne bi delali, bi njihovega zgledu sledili tudi drugi. Tako pa s svojim delom v greh zavajajo tudi druge. Zaradi družbenega ugleda uradništva pa je to še bolj pereče. Čeprav v pogledu skrunjenja nedelj na Kranjskem v primerjavi z velikimi mesti monarhije "ni še celó tako hudo, vendar je razvad vže dokaj, in ako se sproti ne bodo pošteni katoličani ustavljali tej napaki, utegne se vdomačiti in pripraviti v navado. Zgled vleče."⁹⁶ Navade višjih slojev posnemajo nižji, navade mest podeželje. In ko se nekdo okuži z neposvečevanjem, prenaša to "bolezen" dalje. "Kakor se razširja kužna bolezen, tako tudi oskrunjevanje nedelj. Mogoče, da le ena oseba, ktera s tako nalezljivo boleznijo pride v kraj okuži celo okolico."⁹⁷

Slabi zgledi so se tako pričeli širiti tudi na podeželje. Dosti gospodarjev naj bi ne bilo več pobožni vzor otrokom in hlapcem. Janez Trdina je opazil tudi tole: "Gospodarji in gospodinja menijo se tod presneto malo, kako opravlja družina božjo službo, na mnogih mestih jim je vse eno, če so dekile (hlapci so že takó bolj svobodni) pri pridigi ali ne - mnoge gredo le k suhi maši in ne skrivajo tega nikomur, ne boje se za to ne zamere ne sramote. Pogosto zabavljajo gospodarji vpricho družine zoper pape."⁹⁸

V nasprotju z negativnimi zgledi iz domačih logov so katoliški pisci pogosto omenjali dobre zgleds iz tujine. Svetel zgled so jim bile seveda države z urejeno zakonodajo o nedeljskem počitku. Najsvetlejši zvezdi sta bili Anglija in Združene države Amerike.⁹⁹ Pri tem so poudarjali, da čeprav v Angliji spoštujejo nedeljski počitek,

⁹⁰ "Čaščenje in vdanost smo dolžni Bogu z dušo in s telesom; dolžni smo mu jo vsak zase in za vse skupaj. Saj smo z dušo in s telesom božja lastnina; in kakor posamezni, tako je tudi celota, tako je tudi človeška družba kot taka njegovo delo. Zarad tega se mora vršiti češčenje božje ne le notranje, v srcu, ampak mora se kazati tudi na zunan, in zato ni le dolžnost posameznikov, ampak tudi cele družbe." Za čaščenje je odmerjen "določen čas in skupen kraj, na katerem se zbiramo ter na jeden in isti način opravljamo bogoslužje." Missia, Jakob: Posvečuj nedelje in praznike, Domoljub, št. 8, 21. april 1892, str. 89.

⁹¹ P. E. H. O. S. B.: Šest vprašanj o posvečevanju nedelj in praznikov, Slovenec, št. 67, 17. junij 1882.

⁹² P. E. H. O. S. B.: Šest vprašanj o posvečevanju nedelj in praznikov, Slovenec, št. 70, 24. junij 1882.

⁹³ Družina in nedelja, Zgodnja danica, št. 39, 27. kimo-vec 1889, str. 306.

⁹⁴ Tako že na prvem avstrijskem katoliškem shodu na Dunaju leta 1877 in tudi kasneje na drugem avstrijskem katoliškem shodu leta 1889. Celerin, Alfred: Die österreichische Katholikentage des 19. Jahrhunderts, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät Wien, Wien, 1955, str. 57, 93.

⁹⁵ Sistematično in oficijelno skrunjenje nedelj in praznikov, Novice, št. 18, 3. maj 1876, str. 141.

⁹⁶ Posvečevanje nedelj in praznikov, Slovenec, št. 116, 18. oktober 1881.

⁹⁷ Z. F.: Iz Zatiške okolice, Slovenec, št. 13, 18. januar 1886.

⁹⁸ Trdina, Janez: Podobe prednikov, 1. knjiga, o.c., str. 173.

⁹⁹ Obširneje so razmere in zakoni teh dveh držav opisani v P. E. H. O. S. B.: Šest vprašanj o posvečevanju nedelj in praznikov, Slovenec, št. 72, 1. julij 1882, št. 73, 4. julij 1882.

“vendar Anglija bogati tako strašansko”¹⁰⁰ in ni obubožala. Opis tujih zgledov se je vedno končal z retoričnim vprašanjem: če oni lahko podpirajo pravično stvar, kako to, da tega ne storimo tudi mi? S tem so hoteli med bralce vnesti občutek sramu, kajti zgledne države so bile v veliki večini nekatoliške, se pravi protestantske. Za zgled so postavljali celo osovraženo Prusijo¹⁰¹ in osovražene Jude¹⁰². “Sicer ni lepo, če moramo katoličanom drugoverce v izgled postaviti, a vendar so nam res v lep izgled v tej reči.”¹⁰³ Kajti res je sramotno, če lahko oni tako vestno posvečujejo nedelje in praznike, “katoličan pa [...] Božjo zapoved in svoje zveličanje zaverže s hlapčevskim delom ob svetih dnevih in s pijančevanjem o ponedeljkih!”¹⁰⁴ Navdušeno se je tako leta 1879 pisalo o mednarodnem protestantskem shodu v Bernu, kjer so se zavzeli za strogo posvečevanje nedelj. “Tako se za praznovanje dne Gospodovega potegujejo celó protestantje in sploh drugoverci, celó marsikateri liberalci; koliko gorečniši bi morali v ta namen biti katoličani, da bi bili vredni tega imena.”¹⁰⁵

Boj za ponovno zakonsko ureditev nedeljskega počitka

Kot smo videli, je pri posvečevanju nedelj obstajal velik razkorak med realnostjo in idealom, med dejanskim stanjem in stanjem, kakršno bi po katoliških nazorih moralo biti. Zato se je med zagovorniki posvečevanja vse bolj širilo prepričanje, da je za blagor ljudstva to potrebno spremeniti. Vprašanje nedeljskega počitka je “postalo silno nujno, ter se obravnava po javnih shodih, po državnih zbornicah, društvihi itd.” Tudi uredništvu *Slovenca* se je tako zdelo potrebno spregovoriti o posvečevanju nedelj in praznikov, čeprav naj bi bili ti nazori za nekatere ljudi “preveč - krščansk! Toda čedalje bolj prevladuje prepričanje, [...] da namreč ne bode bolje na svetu, dokler svet zopet ne postane bolj

krščansk.”¹⁰⁶ Slovensko katoliško časopisje je tako z veliko naklonjenostjo omenjalo škofovska pastirska pisma, ki so povsem v duhu katoliškega nauka govorila o tem problemu.¹⁰⁷ Ker so se zagovorniki nedeljskega počitka zavedali, da lahko s svojimi zahtevami uspejo le na politični ravni, so z naklonjenostjo spremljali vse pobude v tej smeri.

Posvečevanje nedelj je že leta 1877 s posebno resolucijo odločno zahteval prvi avstrijski katoliški shod na Dunaju.¹⁰⁸ Še pomembnejše je bilo, da se je leta 1883 na obrtni anketi obrtnega odseka Dunajskega državnega zbora večina govornikov iz socialnih, gospodarskih in verskih razlogov zavzela za uvedbo nedeljskega počitka.¹⁰⁹ Slovensko katoliško časopisje je tudi toplo pozdravilo peticijo predarlskega deželnega zbora dunajskemu državnemu zboru¹¹⁰, sprejetje resolucije v istemu deželnem zboru¹¹¹ in zakonski predlog v tirolskem deželnem zboru¹¹². Tudi slovenskih pokrajin ta prizadevanja po zakonski regulaciji nedeljskega počitka niso pustila ob strani in marsikatero društvo je v državnih zbor poslalo peticijo.¹¹³

Če se je še leta 1873 v svojem pastirskem pismu goriški škof Andrej Gollmayr pritoževal, da ni slišati, “da bi se bili kjerkoli delavci pritožili

¹⁰⁶ P. E. H. O. S. B.: *Šest vprašanj o posvečevanju nedelj in praznikov*, *Slovenec*, št. 78, 15. julij 1882.

¹⁰⁷ Iz pastirskega lista premilostnega vikšega škofa Goriškega, *Zgodnja danica*, št. 10, 7. sušca 1873, str. 73 - 74; Iz pastirskega lista milogosp. Terzaško-Koparskega škofa, *Zgodnja danica*, št. 9, 28. svečana 1879, str. 69 - 70; št. 12, 31. sušca 1879, str. 93; *Posvečuj dan Gospodov! [krški škof]*, *Zgodnja danica*, št. 8, 20. svečana 1880, str. 57 - 58; št. 9, 27. svečana 1880, str. 65 - 66; št. 10, 5. sušca 1880, str. 73 - 74.

¹⁰⁸ “Der Katholikentag sieht in allgemeiner Aufrechterhaltung der Sonntagsheiligung nicht nur die Befolgung eines religiösen Gebotes, sondern erkennt in der Vernachlässigung derselben auch eine folgenschwere Schädigung der sozialen und wirtschaftlichen Ordnung. Er betrachtet es daher für eine wichtige Pflicht der Katholiken, auf eine energische Gesetzgebung zum Schutze der Sonntagsheiligung hinzuwirken.” Resolucija je citirana iz: Celerin, Alfred: *Die österreichische Katholikentage des 19. Jahrhunderts*, o.c., str. 58.

¹⁰⁹ Příbyl, Herbert: *Das Verbot der Sonntagsarbeit aus rechtshistorischer Perspektive*, o.c., str. 193-194.

¹¹⁰ *Slovenec*, št. 71, 3. julij 1880.

¹¹¹ *Slovenec*, št. 135, 14. september 1883.

¹¹² “Po tej postavi se bo smelo ob nedeljah le izjemno delati in to le proti za polovico povišani plači.” *Slovenec*, št. 95, 30. avgust 1881.

¹¹³ Npr. leta 1881 Katoliška politična čitalnica iz Čepovana in decembra 1882 Kranjsko obrtniško društvo. Izza svete Gore, *Slovenec*, št. 130, 22. november 1881; *Slovenec*, št. 145, 28. december 1882.

¹⁰⁰ Zakaj hočejo liberalci odpraviti praznike?, *Zgodnja danica*, št. 38, 20. kimovec 1878, str. 302.

¹⁰¹ O neposvečevanju nedelj, *Slovenec*, št. 61, 4. junij 1878; Poročilo pripravljalnega odbora o I. slovenskem katoliškem shodu, kateri se je vršil 1892. leta v Ljubljani, Ljubljana, 1893, str. 104 - 105.

¹⁰² *Slovenec*, št. 68, 23. junij 1881; *Posvečevanje nedelje*, *Slovenec*, št. 8, 11. januar 1890.

¹⁰³ *Slovenec*, št. 135, 14. september 1883.

¹⁰⁴ *Zgodnja danica*, št. 8, 23. svečana 1872, str. 63.

¹⁰⁵ *Zgodnja danica*, št. 39, 26. kimovec 1879, str. 311. Glej še P. E. H. O. S. B.: *Šest vprašanj o posvečevanju nedelj in praznikov*, *Slovenec*, št. 77, 13. julij 1882.

zavoljo delovanja ob nedeljah¹¹⁴ in praznikih¹¹⁵, pa je lahko že konec istega desetletja katoliški tisk z neprikrito simpatijo gledal na prizadevanja delavcev, ki so se bolj ali manj v krščanskem duhu borili za nedeljski počitek. Tako je npr. Slovenec podprl peticiji delavcev iz Prostějove na Moravskem¹¹⁶ in iz Ustí na Labem na Češkem, ki so ju naslovili na državni zbor. Svojo zahtevo so po eni strani utemeljevali s človekovimi pravicami, češ da so razumno misleči in čuteči ljudje in ne stroji, po drugi strani s pravico, ki da jo imajo kot verni kristjani. "Prav tako: naj se delavci sami potegujejo za svoje naravne in kršanske pravice in gotovo se jim ne bodo odrekale, če se bodo le vstrajno za-nje potegovali."¹¹⁷ Vendar se za nedeljski počitek niso potegovali le verni delavci. To seveda ni bilo prav nič presenetljivega, "ker obravnavano vprašanje v resnici ni religiozno, temveč socialno."¹¹⁸ Povsem jasno je namreč, da "nedeljsko delo ni v prid onim, ki delajo, ampak le onim, ki delo dajejo."¹¹⁹ Zato so bili tudi delavci zainteresirani za nedeljski počitek. In ta svoj interes so javno izražali. Tudi na združitvenem kongresu avstrijske socialdemokratske stranke na prelomu let 1888/89 v Hainfeldu so se odločno zavzeli za nedeljski počitek.¹²⁰

Prizadevanja za boljšo zakonsko ureditev niso potekala samo na državni ravni. Pomembna je bila tudi občinska in deželna raven. Čeprav so se tu morali trdno držati okvira državnih zakonov, so vseeno imeli dovolj moči, da so z določenimi uredbami poskusili izboljšati obstoječe stanje. *Slovenec* je tako navdušeno pozdravil odločitev ljubljanskega magistrata, ki je Kranjski stavbni družbi prepovedal delati ob nedeljah in praznikih. Ta se "je zoper to prepoved sicer pritožila do mestnega odbora, češ, da se ji

silno mudi, ker ima dovršiti veči stavbe, kakor pošto, klavnico itd."¹²¹ Slovenec pa ji namesto tega raje predlaga, naj zaposli več delavcev ali pa prepusti gradnjo družbi, ki bo to storila.

Pozdravljeno je bilo tudi priporočilo deželnih vlad iz Koroške in Štajerske svojim občinam, da naj ob škofovem obisku za časa birmе strogo prepovedo vsakršno preglasno in nedostojno veselico.¹²² Da je bila takšna prepoved res na mestu, pričajo zapiski Janeza Trdine o birmah na Dolenjskem, ki v najbolj grobih oblikah verjetno niso odstopala od slovenskega povprečja. Po končanem obredu so namreč botri družno z birmanci zavili v najbližjo krčmo, kjer so družno popivali ves popoldan in celo noč. "Otroci plesali na cestah in v veži, odrašeni v hiši, male deklice ob mizo pokale in klicale vina, češ saj ni vsak dan firma. [...] Pijani botri in otroci reševali so sim ter tje kaj zabavljivo obnašanje škofovo¹²³ in dr. duhovnikov. [...] Sploh je kazalo vedenje ljudi, da smatrajo ta zakrament kot navadno komedijo, veselico"¹²⁴ z neizmernim popivanjem.

Vendar najrazličnejši ukrepi, ki so bili sprejeti v moralni blagor ljudstva, med ljudmi niso vedno naleteli na odobravanje. Janez Trdina tako poroča o ljudskem srdu na duhovnike. Ljudje so se jezili, "kaj je začela duhovščina delati 'žegnarjem' napote, zmanjševati slovesnosti in groziti se celo z odpravo te starinske šege." Ker je Trdina poznal slabe strani dolenjskega značaja, da duhovščini pri njenih prizadevanjih prav, kajti "ona ima dober vzrok nasprotovati tej razvadi, ali ljudje ne spoznajo tega in jo za to zaničujejo in z grdimi pridevki pitajo."¹²⁵

Zakon o nedeljskem počitku

Z majem 1884 je prišel med dolgotrajno razpravo o noveli obrtnega zakona iz leta 1859 v pretres tudi nedeljski počitek. Čeprav se med pripravo zakonskega predloga za nov obrtni zakon v obrtnem odboru sploh ni razpravljalo o nedeljskem počitku in liberalni poslanci niso imeli niti ene pripombe¹²⁶, so na presenečenje

¹¹⁴ Vendar so se že leta 1869 dunajski tiskarski stavci na zborovanju odločili, da ob nedeljah ne bodo delali. Tega sklepa so se tudi uspešno držali, zaradi česar so skoraj vsi dunajski časopisi dolgo časa ob ponedeljkih izhajali šele popoldne. Klennner, Fritz: *Die österreichischen Gewerkschaften. Vergangenheit und Gegenwartsprobleme*, 1. knjiga, Verlag des österreichischen Gewerkschaftsbundes, Wien, 1951, str. 58-59.

¹¹⁵ Iz pastirskega lista, *Zgodnja danica*, št. 10, 7. sušca 1873, str. 73.

¹¹⁶ *Slovenec*, št. 1, 2. januar 1882.

¹¹⁷ Prošnja za posvečevanje nedelj in praznikov, *Slovenec*, št. 110, 4. oktober 1881.

¹¹⁸ *Die Sonntagsruhe*, *Marburger Zeitung*, št. 135, 10. november 1882.

¹¹⁹ Izza svete Gore, *Slovenec*, št. 130, 22. november 1881.

¹²⁰ Pribyl, Herbert: *Das Verbot der Sonntagsarbeit aus rechtshistorischer Perspektive*, o.c., str. 196.

¹²¹ *Slovenec*, št. 70, 28. junij 1881.

¹²² *Slovenec*, št. 57, 20. maj 1882.

¹²³ Leta 1878 je bil ljubljanski škof Zlatoust Pogačar.

¹²⁴ Trdina, Janez: *Podobe prednikov*, 3. knjiga, o.c., str. 867.

¹²⁵ *Ibidem*, str. 920.

¹²⁶ "Gledé praznovanja nedelj ni bilo nobenega oporekaja od nobene strani, ker so tudi liberalni poslanci

vladne koalicije med specialno debato ostro nasprotovali zakonskemu predlogu. Posvečevanje nedelj (ne nedeljski počitek) so celo kategorično zavračali. Nedeljski počitek je bil tako ena glavnih točk liberalnega napada na obrtno novelo.

Najprej je predlog napadel nemški liberalni poslanec Michael Matscheko. Ob podpori svojih liberalnih kolegov je predlagal korenite spremembe 75. § zakonskega predloga, ki je urejal področje nedeljskega in prazničnega počitka. S svojim predlogom je hotel že vnaprej določiti izjeme za nedeljski počitek, torej tista dela, ki se bodo lahko opravljala tudi ob nedeljah. Pri natančnem določanju izjem naj bi poleg ostalih pristojnih ministrstev namesto ministrstva za bogoslužje in uk odločale trgovske in obrtne zbornice, kjer so prevladovali večji podjetniki, ki bi seveda v svojo korist radodarno določali izjeme. Predvsem pa je preprosto ovrgel določilo o pravici delavcev do obiska maše.¹²⁷ Ta predlog je seveda povzročil burno razpravo.¹²⁸ Čeprav pri glasovanju liberalci s svojimi predlogi niso bili uspešni, so bili nekateri njihovi argumenti (kot bomo še videli) v javnosti kar odmevni.

Poslanci s slovenskega ozemlja sicer v razpravo niso posegli. Vendar lahko njihova stališča spoznamo pri glasovanju o liberalnem predlogu za zamenjavo prvotnega pojma dopoldanska maša s pojmom prva jutranja maša. Nemški in italijanski liberalni poslanci so tako večinoma glasovali za zamenjavo, vsi slovenski in drugi vladni poslanci so bili večinoma proti. Liberalni predlog tako tudi s podporo slovenskih glasov ni uspel prodreti.¹²⁹ Po razpravi je tako državni zbor sprejel paragraf o nedeljskem in

prazničnem počitku v sledeči obliki: "Ob nedeljah mora prenehati vso¹³⁰ obrtniško delo. Od tega so izvzeta vsa čistilna in vzdrževalna dela, ki jih izvajajo na obrtnih lokalih in delavnih napravah. Vendar je trgovski minister v sporazumu z notranjim ministrom in ministrom za bogoslužje in uk pooblaščen, da dopusti tudi ob nedeljah obrtniško delo za nekatere vrste obrti, pri katerih je nemogoče prekiniti obratovanje ali pri katerih je z ozirom na konzumenta ali javni promet nujno neprekinjeno obratovanje. Ob praznikih moramo pomožnim delavcem dati potreben čas, da izpolnijo njihovi veri ustrezno dolžnost obiska dopoldanske službe božje."¹³¹

Nemški liberalci so med razpravo v državnem zboru tako ostro nasprotovali uvedbi nedeljskega počitka. Slovenski liberalci jim pri tem niso sledili. Takrat med Slovenci skoraj ni bilo slišati povsem liberalnih idej o nedeljskem počitku. Pisec v liberalnem *Slovenskem narodu* je med drugim zapisal: "Tretja Božja zapoved nam sicer zapoveduje, da naj praznike posvečujemo ter se vzdržemo vseh hlapčevskih del. Da je pa prodajanje "hlapčevsko opravilo", to bi bila najnovjša iznajdba novodobnega fanatizma. Štaccinar prodaja lahko svoje blago, a "nedeljskega miru" ne bode motil. V gostilnicah, na plesiščih, tam se upije, razsaja, ter dela "božjemu dnevu" nečast."¹³² Ta misel je samo v tem naravnana proti katoliškemu nauku (vendar zato še ni liberalna), da v imenu nakupovalnih navad na podeželju za nedelje zahteva prosto prodajo vsega blaga in ne le zares nujnega.

Nedeljskega počitka pa ni zagovarjal le liberalni *Slovenski narod*, temveč tudi slovenski liberalci. To se je jasno pokazalo med vročo debato med liberalnim Ivanom Hribarjem in katolicističnim Karlom Klunom v kranjskem deželnem zboru. Tu je namreč Hribar sprožil pobudo za spremembo nekaterih zakonskih uredb. Vendar spopad, ki se je pri tem razvil, ni potekal toliko na idejni kot na strankarski in osebno rivalski ravni. Hribarjevi nazori o nedeljskem po-

sprevideli, da ne gledé na cerkveno zapoved mora imeti delavec vsaj en dan na teden čisto prosti čas, da se odpočije od dela in da se nekoliko pobriga za svojo družino." Praznovanje nedelj in praznikov za delavce, *Slovenec*, št. 82, 9. april 1884.

¹²⁷ *Stenographische Protokolle des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes*, IX. Session, 374. Sitzung, 19. maj 1884, str. 12963-12965.

¹²⁸ O krajšem opisu razprave glej: Ebert, Kurt: *Die Anfänge der modernen Sozialpolitik in Österreich*, Die Taaffsche Sozialgesetzgebung für die Arbeiter im Rahmen der Gewerbeordnungsreform (1879-1885), Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1975, str. 219-223.

¹²⁹ Za so tako glasovali: Burgstaller, Coronini, Lax, Moro, Schmiderer, Schwegel, Taufferer in Wran. Proti so bili: Gödel, Hohenwart, Klun, Nabergoj, Obreza, Pfeifer, Poklukar, Raič, Tonkih, Valussi, Windischgrätz. *Stenograph-*

ische Protokolle des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, IX. Session, 374. Sitzung, 19. maj 1884, str. 12980-12981.

¹³⁰ S tem ni nišljeno le obrtniško, temveč tudi industrijsko delo.

¹³¹ *Reichsgesetzblatt*, št. 22, 8. marec 1885, člen 2, 75. §. Celotni zakon je objavljen v knjigi: Ebert, Kurt: *Die Anfänge der modernen Sozialpolitik in Österreich*, o.c., str. 274.

¹³² -ski.: *Nedeljski mir*, *Slovenski narod*, št. 191, 24. avgust 1885.

čitku so bili namreč skoraj povsem v skladu s katoliškimi. Svoj predlog je utemeljeval tako z gospodarskimi, zdravstvenimi in humanitarnimi razlogi kot tudi z verskimi.¹³³ "Pravi liberalizem [...] še nikdar ni bil proti posvečevanju nedelj; ampak to je tisti lažiliberalizem, katerega je slovenska napredna - ali če hočete - liberalna stranka vedno obsojala, s katerim nikdar ni simpatizovala in kateri tudi še dandanes obsoja."¹³⁴ Zato je poslanec slovenske katoliške stranke očital, da kljub stališčem, ki jih drugače tako vneto zastopajo, pisno niso hoteli podpreti njegovega predloga.

Zaradi teh besed je bil kmalu ogenj v strehi. Takšen napad ni mogel ostati brez odgovora. Karel Klun je tako gromovniško in užaljeno zavrnil njegov predlog kot povsem nezadosten. Zanj je smiselna le popolna zapoved posvečevanja nedelj in praznikov. V zagovor svojih strankarskih tovarišev (in predvsem sebe¹³⁵) je celo nespametno poudaril, da se v državnem zboru tako in tako pripravlja sprememba zakona. Če Hribar misli resno, potem se ne bi zavzel le za neznatno spremembo uredbe, temveč za celostno spremembo zakona.¹³⁶ Hribar mu seveda ni ostal dolžan. "Tudi meni bi bilo ljubše, ako bi bil mogel staviti predlog, da se popolnoma posvečujejo nedelje in prazniki, ali obrtni red je tak, da taka razširjatev ni mogoča, in to vé"¹³⁷ Klun prav dobro. Zahtevati je potrebno realno. Boljša je popravljena uredba v roki kot novi zakon na strehi.

Da so se tudi drugi poslanci strinjali s Hribarjevimi predlogi, je razvidno iz tega, da so predloge poročevalca Povšeta in s tem tudi Hribarja povsem podprli. Vendar vest nekaterih poslancev s tem še ni bila pomirjena. Res jih je moralo

boleti, da so takšen povsem katoliško nazorsko obarvani predlog izstavili prav njihovi liberalni nasprotniki.¹³⁸ Kot je domneval že Hribar,¹³⁹ je nato Slovenec povsem enostransko objavil le Klunov¹⁴⁰ in Povšetov¹⁴¹ govor in je Hribarjevega povsem zamolčal. Diskreditacija njegovih stališč se je s tem nadaljevala.

Neizpolnjena pričakovanja

S tem, ko je avstrijska vlada že 21. junija 1884 uvedla nedeljski počitek v rudarstvu in je z zgoraj opisanim zakonom sprejela nedeljski počitek tudi za industrijo in obrt, je avstrijska zakonodaja v primerjavi z drugimi državami¹⁴² naredila odločilen korak v smeri sodobne družbe.¹⁴³ Vendar katoliško misleči ljudje z novim zakonom že od vsega začetka niso bili povsem zadovoljni. Namesto posvečevanja nedelj in praznikov je bil namreč uveden le nedeljski počitek. "Deloma mislilo se je, da bode imela postava o nedeljskem počitku versko podlago; in to bi bilo tudi naj bolj naravno. Sedanja postava pa in vse pripadajoče ministerske naredbe abstrahujejo popolnem od omenjenega stališča."¹⁴⁴ Čeprav so se vladne stranke pogumno spoprijele z žalostnimi razmerami na tem področju, je sprejeti zakon odločno premalo. "Da taka postava ne popravi več tega, kar je prejšnja skazila, to je jasno. Ona je delala v roke oskrunjenju nedelje, ta pa omogoči delalcu samo, da si odpočije, nič drugega. Prejšnja je pohujšala ljudi, ta pa jih ni vzboljšala."¹⁴⁵ Zato so se vedno znova pojavljale zahteve po uvedbi resničnega posvečevanja nedelj in praznikov¹⁴⁶, čeprav je bilo to povsem

¹³⁸ Hribarjev predlog so tako podprli še: Tavčar, Šuklje, Višnikar, Svetec, Lenarčič, Vošnjak, Bleiweis-Trsteniški.

¹³⁹ "Mojega odgovora seveda ne bode tam [v Slovencu], in tisti, ki bodo čitali" Klunov govor, "bodo res morali misliti, da smo radikalci pagani in socialisti." *Ibidem*, str. 394.

¹⁴⁰ Nedeljski počitek. Govor poslanca Kluna v deželnem zboru, Slovenec, št. 45, 24. februar 1894.

¹⁴¹ Nedeljski počitek. Govor poslanca Fr. Povšeta v deželnem zboru, Slovenec, št. 47, 27. februar 1894.

¹⁴² Razen Anglije in Združenili držav Amerike je samo še Švica odšla z zakonom iz leta 1877 v to smer.

¹⁴³ Ebert, Kurt: *Die Anfänge der modernen Sozialpolitik in Österreich*, o.c., str. 223.

¹⁴⁴ Postava o nedeljskem počitku, Slovenski narod, št. 234, 14. oktober 1885.

¹⁴⁵ Nedelja pa drž. zbor, Slovenski gospodar, št. 13, 31. marec 1887, str. 97.

¹⁴⁶ To je leta 1893 na obrtni anketi na Dunaju npr. predlagal tudi zastopnik konservativnega obrtnega društva v Ljubljani in mitzarski mojster Josip Regali. Z njim sta se strinjala tudi zastopnik zadruga krojačev, klobučarjev in krznarjev Franc Sturm in zastopnik katoliških roko-

¹³³ "Z verskega stališča zaradi tega, ker se mora delavcem in učencem v fabrikah in drugih obrtnih zavodih, kakor službečim sploli, dati prilika, da zadosti ob nedeljah in praznikih svoji verski dolžnosti." *Obravnave deželnega zbora kranjskega*, 34. zvezek, VII. seja, 26. januar 1894, str. 128.

¹³⁴ *Ibidem*, str. 130.

¹³⁵ Hribar je tako v svojem odgovoru omenil, da je svoj predlog dal "Klunu in Žitniku, in dobro vem, da je gospod Žitnik rekel gospodu kanoniku Klunu, da je predlog tak, da se lahko podpiše. Ali gospod kanonik Klun si je stvar premislil in si poiskal razlogov za to, da je odrekel svoj podpis" in predloga celo ni posredoval naprej svojim strankarskim tovarišem. *Obravnave deželnega zbora kranjskega*, 34. zvezek, XV. seja, 17. februar 1894, str. 393.

¹³⁶ *Ibidem*, str. 389-393.

¹³⁷ *Ibidem*, str. 393.

nemogoče v družbi, ki je zagotavljala versko enakopravnost. Delojemalcem se je z zakonom lahko zagotovil le potreben čas za obisk maše.¹⁴⁷

Še hujše pa je bilo, da se razmere resnično niso pretirano izboljšale. Avstrijski škofje so se že leta 1885 pritožili, da delajo "mnogi obertniki, zlasti o dopoldnevih, ko vsakere prodajalnice (štacune) stojé odperte, rokodelci očitno delajo svoje navadne šumeče dela, včasih celo blizu cerkve! Delajo se celo očitne stavbe, in še tudi, ko bi se z delom lahko prenehalo. Promet po železnicah in parnikih je ob nedeljah še vedno bolj pogost kakor druge krati, ko bi se vendar v marsikterem oziru lahko skercil. Kraji so celo, koder ljudje brez strahú na polji delajo, pa brez kake sile, ter se pohujšanje širi."¹⁴⁸

Z leti se ta nedeljska podoba ni prav nič spremenila. "Bodisi praznik ali ne, vzlic temu se dela."¹⁴⁹ Veliko trgovin je bilo še naprej odprtih, tovarne so še naprej delale s polno paro, gradbena dela so potekala z nezmanjšano močjo, železniški in drugi promet je obratoval s polno hitrostjo, uradi so bili še naprej odprti in celo vojaki so marširali dalje. Nekateri delavci so se sicer pritoževali nad nedeljskim delom, "a zapretilo se jim je, da bode odpuščen vsakdo, kdor ne bo delal tudi v nedeljo."¹⁵⁰ Na področju nedeljskega počitka ni bilo torej nič novega. Še bolj je to veljalo za posvečevanje. "Praznik posvečuje pri nas le še ubogi kmet in semtertja kaka verna družina, mnogi stanovi imajo pa ravno ob nedeljah in praznikih največji - delavnik."¹⁵¹ Nedelje so se še kar naprej množično skrunile z lovom in planinarjenjem, "vse vré na kmete. Krčme, gostilne, beznice so natlačene, povsodi je hrup, vrišč in polno zabav."¹⁵²

delskili družb v Ljubljani, Novem mestu, Šentvidu in Vrhniki Janez Rebek. Predstavniki pomočniškega oddelka kmetijske zadruge v Ljubljani Alojzij Lenček pa posvečevanja nedelj ne bi zakonsko zapovedal, temveč bi to prepustil posameznikovi odločitvi. Obrtna enketa, Slovenec, št. 169, 26. julij 1893.

¹⁴⁷ Beilagen zu den stenographischen Protokolle des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates, XI. Session, 1894, št. 927, str. 3.

¹⁴⁸ Kaj pravijo avstrijski škofje o zanemarjanji ss. zakramentov, o hlapčevskili delili ob nedeljah in praznikih? Kaj dalje o narodnosti, Zgodnja danica, št. 30, 24. maj, serpana 1885, str. 233.

¹⁴⁹ Posvečevanje nedelj, Slovenec, št. 8, 11. januar 1890.

¹⁵⁰ Poročilo pripravljalnega odbora o I. slovenskem katoliškem shodu, kateri se je vršil 1892. leta v Ljubljani, o.c., str. 102 - 103.

¹⁵¹ Ibidem, str. 105.

¹⁵² Posvečevanje nedelj, Slovenec, št. 8, 11. januar 1890.

Krivdo za ne preveč razširjen nedeljski počitek je nosil sam zakon. Slabosti zakona so sodobniki že kmalu spoznali. Takoj po tem, ko je zakon 8. marca 1885 stopil v veljavo, so se pričeli oglašati najrazličnejši nezadovoljneži. Že celotna obrtna novela je bila vzrok za različna nezadovoljstva. Nič čudnega, saj je bilo pri množici nasprotujočih si interesov zelo težko ugoditi vsem po vrsti. Zato je bila tudi vladna politika deležna različnih obsodb. "Pazljivemu opazovalcu našega socialnega življenja odkriva se čedalje bolj, da se državniški zdravniki, ki hočejo celiti skeleče rane družbinskega trupla, hujši bojijo vsekako potrebne bolestne operacije - nego bolnik sam. [...] To slednje kaže se nam prav očitno pri postavi o nedeljskem počitku."¹⁵³

Nezadovoljstvo s sprejetim zakonom se je pojavilo že zelo kmalu po objavi zakona. Čeprav je kar nekaj časopisov trdilo, "da je postava jako imenitna za velike obrtnike in fabrikante", pa tega ne bi mogli reči za naše katoliško časopisje, "saj je večinoma vse ostalo, kakor je bilo."¹⁵⁴ Zakon je veljal le za industrijo, obrt, trgovino in promet in je tako izključeval kmetijstvo in tudi uradništvo in vojaštvo. Zato so še naprej veljale vse pritožbe o nedeljskem delu v teh panogah. Tako je še naprej veljal negativni zgled države, ki ga z nedeljskim delom uradništva daje svojim državljanom.¹⁵⁵

Kot smo videli, so bila po novem zakonu od nedeljskega počitka izvzeta vsa čistilna in vzdrževalna dela na stavbah in delovnih napravah. Toda "Bože, kaj se še vse pod imenom "stroje snažiti" ne snaži, to pa se ne dá niti popisati!"¹⁵⁶ Tovarnarji so si zakon razlagali zelo na široko. Tako so npr. v nedeljo delavci "čistili" oziroma barvali ograjo Tschinklove tovarne kavinih surrogatov v Ljubljani. Glavni krivec za nedeljsko delo pa je bilo določilo zakona, da trgovski minister v dogovoru z notranjim ministrom in ministrom za bogočastje in uk lahko z uredbo določi, katere gospodarske panoge so izvzete od obveznosti nedeljskega počitka. In te pravice se je trgovski minister "posluževal v obilni meri.

¹⁵³ Polovičarsko delo, Slovenski narod, št. 163, 21. julij 1885.

¹⁵⁴ Slovenec, št. 125, 5. junij 1885.

¹⁵⁵ Beilagen zu den stenographischen Protokolle des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates, XI. Session, 1894, št. 927, str. 5.

¹⁵⁶ Delo v tovarnah ob nedeljah in praznikih, Slovenec, št. 211, 14. september 1889.

Oziralo se je vse preveč na želje in zahteve posameznikov; naredilo se je toliko izjem od nedeljskega počitka, da je navsezadnje temeljni zakon "ostal izjema, izjeme pa zakon."¹⁵⁷ Zakon je s tem v resnici skoraj že postal farsa.¹⁵⁸

Časovna omejitev nedeljskega počitka

Predvsem je bilo pomembno, da je že prva zakonska uredba 27. maja 1885 določila čas trajanja nedeljskega počitka. "Nedeljski počitek se mora začeti najkasneje v nedeljo ob šesti uri zjutraj in sicer za vse delavce istočasno in mora od njegovega začetka trajati celih 24 ur."¹⁵⁹ Vendar je bila že od vsega začetka prav ta časovna omejitev nedeljskega počitka zelo sporna.

Že konec istega leta se je proti njej postavilo Österreichischen Reformverein (Avstrijsko reformno društvo). Ker je delavec, ki preneha z delom šele ob šesti uri zjutraj, preveč utrujen, da bi se lahko udeležil dopoldanske maše, naj nedeljski počitek traja od polnoči do polnoči.¹⁶⁰ Skoraj istočasno kot na Dunaju je enako zahtevalo na Slovenskem postavil kmetovalec F. Z. iz Zatiške okolice. "Le to je naravno in krščansko; s tem je mogoče pravo posvečevanje nedelj."¹⁶¹

Pozneje so se pojavile celo zahteve po podaljšanju nedeljskega počitka. Tako so na drugem avstrijskem katoliškem shodu leta 1889 na Dunaju zahtevali, naj počitek poteka od šeste ure v soboto zvečer do šeste ure v ponedeljek zjutraj.¹⁶² Na drugem štajerskem katoliškem shodu v Gradcu so celo zahtevali, da morajo obrtni delavci končati delo najkasneje v soboto ob štirihi.¹⁶³ Po pričakovanju predlagateljev takšnih sprememb bi seveda delavci tako pridobljeni prosti čas morali izkoristiti na pobožen in moralno neoporočen način. Zato je bilo potrebno preprečiti popivanje. V tem smislu moramo tudi razumeti zahtevo po brezpogojni prepovedi

prodajanja žganja od sobote popoldne do ponedeljka zjutraj, ki so jo izrekli na prvem slovenskem katoliškem shodu¹⁶⁴ in o kateri se je kasneje podobno izjasnil tudi kranjski deželni zbor.¹⁶⁵ Vendar je kljub vsem tem zahtevam ostala stara časovna omejitev tudi v novem zakonu iz leta 1895 povsem nespremenjena.¹⁶⁶

Izjeme

Zakonska uredba, ki jo je trgovski minister izdal 27. maja 1885, je natančno naštel vse izjeme, ki so bile dovoljene po zakonu o nedeljskem počitku. Med vsemi izjemami so največ razburjenja povzročile prav izjeme v trgovini. Uredba je namreč pri prodaji na drobno dovolila celodnevno nedeljsko delo za trgovine z vsemi vrstami živil, mineralnih vod in cvetja. Za vse druge trgovske dejavnosti (tudi proizvajalci, npr. obrtniki so lahko prodajali svoje izdelke)¹⁶⁷ pa je čas prodaje omejila do 12. ure.¹⁶⁸ Da bi trgovski minister odpravil vse dvome o nedeljskem delu za trgovske dejavnosti, je 30. julija 1885 z novo uredbo vse to še enkrat natančneje poudaril in pri tem opozoril, da to velja le za trgovino na drobno, torej za trgovino, ki se ozira na konzumenta.¹⁶⁹

Vendar teh uredb vsi niso sprejeli z naklonjenostjo. Pisec iz Kobarida je tako opozoril na probleme trgovcev v vaseh in trgih. Po novem bodo namreč ti trgovci v primerjavi s svojimi tovariši po mestih zelo na slabšem, kajti podeželani ne gredo po nakupih ob delavnikih, temveč šele ob nedeljah, ko gredo k maši. Zato imajo trgovci v vaseh in trgih šele ob nedeljah pravi delavnik. V nasprotju z njimi pa trgovci v mestih prodajo največ čez teden, ker veliko meščanov prav ob nedeljah odide na oddih na podeželje. "Če torej trgovec na deželi počiva v delavnik, a po novi postavi naj počiva še v praznik, tedaj bode vedno le počival, a blago naj bode prodajalo."

¹⁶⁴ Poročilo pripravljalnega odbora o I. slovenskem katoliškem shodu, kateri se je vršil 1892. leta v Ljubljani, o.c., str. 111.

¹⁶⁵ Obravnave deželnega zbora kranjskega, 34. zvezek, XV. seja, 17. februar 1894, str. 393.

¹⁶⁶ Reichsgesetzblatt, št. 21, 16. januar 1895, § 1, člen 2.

¹⁶⁷ Po mnenju nekaterih obrtnikov obrtništvu zelo škodi, da obrtniki lahko prodajajo svoje izdelke, ne morejo jih pa izdelovati. S tem so na dobičku le trgovci - konfeksionarji. Zlasti v velikih mestih veliko obrtnikov ne prodaja svojega blaga, temveč dela za konfeksionarje, ki so ("o groza!") skoraj vedno Judje. Postava o nedeljskem počitku, Slovenski narod, št. 234, 14. oktober 1885.

¹⁶⁸ Reichsgesetzblatt, št. 83, 27. maj 1885, § 2, B 11, 12.

¹⁶⁹ Reichsgesetzblatt, št. 108, 30. julij 1885.

¹⁵⁷ Poročilo pripravljalnega odbora o I. slovenskem katoliškem shodu, kateri se je vršil 1892. leta v Ljubljani, o.c., str. 100, 102.

¹⁵⁸ Celerin, Alfred: Die österreichische Katholikentage des 19. Jahrhunderts, o.c., str. 93.

¹⁵⁹ Reichsgesetzblatt, št. 83, 27. maj 1885, § 1.

¹⁶⁰ Peticija za posvečevanje nedelj, Slovenec, št. 2, 4. januar 1886.

¹⁶¹ Z. F.: Iz Zatiške okolice, Slovenec, št. 13, 18. januar 1886.

¹⁶² Katoliški shod na Dunaji, Slovenec, št. 101, 3. maj 1889.

¹⁶³ Katoliški shod v Gradcu, Slovenec, št. 126, 6. junij 1891.

jal mišim in podganam.”¹⁷⁰ Pisec se je s temi svojimi opažanji skoraj povsem približal nekaterim spoznanjem nemškega liberalnega poslanca Maxa Mengerja, ki je bil med ostro debato v državnemu zboru eden od stebrov liberalnega napada na predlagani zakon o nedeljskem počitku.¹⁷¹ Predvsem pa so te misli izpiljena verzija totalnega odklanjanja nedeljskega počitka zaradi škode, ki bi jo počitek prinesel gospodarstvu. “Toda posebno v mestih, trgih in župnijskih vaseh Spodnje Štajerske spada nedelja dopoldan k najboljšim poslovnim uram in gotovo ne bi bilo v gospodarskem interesu, da otežimo tudi še ta promet.”¹⁷²

Vendar je navsezadnje ta argument moral upoštevati tudi trgovski minister, ki je 21. septembra 1885 izdal novo uredbo.¹⁷³ Če je bilo po prejšnji uredbi ob nedeljah dovoljeno cel dan na drobno prodajati živila, mineralne vode in cvetje, je bilo po novem za ostale trgovske dejavnosti določeno tole: “Nedeljsko delo se za prodajo blaga a) v krajih, kateri po vsakokratnem zadnjem ljudskem štetju štejejo najmanj 20.000 prebivalcev, dovoli v sedanjem dopustnem obsegu, toda najdlje do 12. ure opoldne, b) in se v preostalih krajih dovoli v sedanjem dopustnem obsegu, toda najdlje do 5. ure popoldan.”¹⁷⁴ S tem naj bi omilili škodljivi vpliv zakona o nedeljskem počitku za podeželsko trgovino.

Vendar tudi ta uredba v korist manjših krajev¹⁷⁵ ni povsod naletela na dober odziv. “Je morda to še vedno nedeljski počitek, če se” za kraje, ki imajo manj kot 20000 prebivalcev “pro-

dajalnica zapre v nedeljo zvečer?”¹⁷⁶ Proti temu je leta 1894 v kranjskem deželnem zboru nastopil tudi Ivan Hribar. “Kolikor je meni znano, prihajajo k našim župnim cerkvam vsi farani k jutranji in dopoldanski službi Božji, in to priliko - ker so ob delavnikih vsled opravkov pri gospodarstvu zadržani - uporabljajo, da si nakupijo, kar mislijo da bodo potrebovali za prihodnji teden. Popoludne skoraj nikdo ne pride v cerkev, ki bi že tam ne bil zjutraj ali dopoludne. [...] Ob nedeljah dopoludne prodajalci na kmetih nimajo veliko opraviti.”¹⁷⁷ Tudi za podeželje naj bi bil torej dopoldanski obratovalni čas povsem zadovoljiv.

12. maja 1894 je trgovski minister z novo uredbo spet hotel odpraviti negodovanja: “Nedeljsko delo se za prodajo blaga a) v krajih, kateri po vsakokratnem zadnjem ljudskem štetju štejejo najmanj 20.000 prebivalcev, dovoli v sedanjem dopustnem obsegu, toda najdlje do 12. ure opoldne, razen pri trgovanju z živili spet za največ dve uri po šestu uri zvečer, b) in se v preostalih krajih dovoli v sedanjem dopustnem obsegu, toda najdlje do 3. ure popoldan.”¹⁷⁸ Seveda tudi te spremembe niso mogle zadovoljiti vseh kritikov obstoječega zakona. Nedeljski delovni čas trgovskega osebja je bil še naprej zelo dolg. To je bilo za zagovornike nedeljskega počitka še tem bolj zaskrbljujoče, ker je prav možno trgovsko osebje tudi ob običajnih dnevih delalo izredno dolgo, celo do 17 ur na dan.¹⁷⁹

27. maja 1885 je uredba trgovskega ministra natančno naštela tudi celo vrsto del v industriji in obrti, ki so lahko potekala tudi ob nedeljah. Mnoga industrijska opravila namreč zahtevajo neprekinjeno delo. To za kritično javnost ni bilo problematično. Zahtevala je le, da se delavcem omogoči udeležba pri maši in da posamezen delavec ne sme delati vsako nedeljo, temveč se morajo delavci izmenjavati. Poleg tega takrat na Slovenskem še ni bilo veliko takšnih obratov, ki bi motili slovensko javnost. Povsem drugače pa je bilo z nekaterimi obrtnimi dejavnostmi.

¹⁷⁰ *Postava o nedeljskem počitku, Slovenski narod, št. 233, 13. oktober 1885.*

¹⁷¹ *Obračunave deželnega zbora kranjskega, 34. zvezek, VII. seja, 26. januar 1894, str. 129.*

¹⁷² *Reichsgesetzblatt, št. 85, 12. maj 1894, člen 1.*

¹⁷³ *Beilagen zu den stenographischen Protokolle des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates, XI. Session, 1894, št. 927, str. 2.*

¹⁷⁰ *ski. - Nedeljski mir, Slovenski narod, št. 191, 24. avgust 1885.*

¹⁷¹ *Stenographische Protokolle über die Sitzung des Hauses der Abgeordneten des Österreichischen Reichsrates, IX. Session, 374. Sitzung, 19. maj 1884, str. 12969-12973.*

¹⁷² *Wiesthaller, Franz: Klerikale Heiligung des Sonntages, Marburger Zeitung, št. 49, 23. april 1882.*

¹⁷³ *Zanimivo je, da se je v boju proti nedeljskemu počitku zgornji argument kljub temu obdržal, čeprav je avtor vedel usaj za obstoj nove uredbe. “Die Kaufmann auf dem Land und in kleineren Städten, der am Sonntag Nachmittag oft mehr einnahme als in der ganzen übrigen Woche, da gerade Sonntag Nachmittags Landvolks und Arbeiter nach der Stadt oder dem Pfarrorte kommen.” Höllrigl, Franz: Die Sonntagsruhe und das Klein-gewerbe, Marburger Zeitung, št. 133, 8. november 1885.*

¹⁷⁴ *Reichsgesetzblatt, št. 143, 21. september 1885, člen 2.*

¹⁷⁵ *Ob ljudskem štetju leta 1880 so razen Trsta, Ljubljane in Gorice imeli vsi drugi kraji na Slovenskem manj kot 20000 prebivalcev. Melik, Vasilij: Rast mestnega prebivalstva na Slovenskem pred prvo svetovno vojno, Ekonomska revija, VII, 1956, str. 517-519.*

Nekateri, zlasti seveda obrtniki - mojstri, ki jih je novi zakon najbolj prizadel, so nedeljskemu počitku celo naravnost nasprotovali. Pri tem so poudarjali razliko med obrtjo in industrijo. Novi zakon je povzročil, da "je postalo veliko tisočev malih obrtnikov občutno oškodovanih v njihovi obrti, da bo veliko tisočev obrtnikov moralo propasti, če se te reči ne spremenijo."¹⁸⁰ Prav je, da se za industrijo, ki vsakodnevno serijsko izdeluje svoje blago, vpelje nedeljski počitek za izmučene delavce. Vendar je isti zakon za obrtništvo poguben. Obrtniško delo je namreč zelo podvrženo sezonskemu povpraševanju. Zato obrtnik mnogokrat sploh nima dela. "Pri-dejo pa zopet časi, ko se pomočnik in mojster ne pokažeta na dan niti ob nedeljah, kajti vesela sta, če po dolgem prestanku par tednov pride, da moreta zaslužiti si kaj za nazaj ali pa za naprej."¹⁸¹ Takrat pomeni vsaka nedelavna nedelja za obrtnika izgubo dohodka, ki ga ob delavnikih ne more več nadoknaditi. Zato je za obrtništvo nova zakonska uredba naravnost "gmotno škodljiva. To pa velja tudi za pomočnike pri rokodelstvu, ki imajo že sedaj žalibog več nego preveč neprostopoljnih praznikov v letu."¹⁸²

Vsi se s takšnimi argumenti seveda niso strinjali. Tako se pisec v *Slovenskem narodu* povsem strinja, da so nekatere izjeme (promet, gostinstvo) sicer nujne, toda, za božjo voljo, ali res prav vse? Zato se "pomočniki, za koje pa obstoji izjema, da morejo ob nedeljah pol dne ali pa celi dan delati, kakor pri brivcih, fotografih itd., pritožujejo se pa z opravičenjem, da je njih delo tudi delo, kakor je delo mizarja, urarja itd."¹⁸³ Ali morata fotograf in frizer res delati celo nedeljo? Prav tako kot pri izjemah, ki jih dovoljuje katoliški nauk, se je tudi pri novem zakonu pojavilo neizogibno vprašanje o resnični nujnosti takšnega dela za normalno delovanje celotne družbe. Vedno več ljudi je menilo, da gre pri izjemah prej za udobnost konzumentov kot za resnične potrebe.¹⁸⁴ Ljudje so preprosto udobno navajeni na veljavne obratovalne ure. Zato pri stro-

gem nedeljskem počitku "ne bode nihče imel škode; kajti občinstvo navadilo se bode kupovati in naročevati svoje potrebščine druge dni, ker bi se v nedeljo sploh ničesar ne dobilo."¹⁸⁵

Kot smo že videli, je bila ena najbolj vztrajnih zahtev prav odprava točenja alkoholnih pijač med nedeljskim počitkom in celo v soboto zvečer. Po zakonski uredbi za gostinstvo nedeljski počitek namreč ni veljal.¹⁸⁶ Posledica tega je seveda bila, da "so žganjarije, pivarne, gostilne lahko odprte, kjer se celo mej "božjo službo" popiva in razgraja."¹⁸⁷ Zato so bili ljudje, ki so od nedeljskega počitka pričakovali tudi moralni prepod, seveda močno razočarani. Čeprav so se zavedali, da je zaradi potreb ljudi ob nedeljah gostilne nemogoče zapreti, pa so pričakovali, da bi bile lahko zaprte vsaj med mašo. "Toliko je mogoče, toliko pa je tudi za blagostanje ljudstva potrebno." S tem ne bo nihče oškodovan. "Kdor čuti potrebo do oštarije, lahko ji ustreže ali že poprej ali pa poznej, kedar ne bo nikomur za napolik. V obče pa ne prinese nikomur dobička, veliko po oštarijah posedati."¹⁸⁸ Proti celodnevni nedeljskemu delavniku gostiln je potekala precejšnja agitacija. Skoraj ga ni bilo shoda o nedeljskem počitku, kjer ne bi zahtevali tudi omejitve točenja alkoholnih pijač. Močno so se zavzemali tudi za gostilniške delavce, ki so običajno delali tudi od 15 do 18 ur na dan, med pustovanji pa nepretrgoma 36, celo 48 ur. Ker popolnega nedeljskega počitka za njih pač niso mogli zahtevati, so za njih predlagali vsaj izmenični počitek.¹⁸⁹

Boj za novi zakon

Nezadovoljiva ureditev nedeljskega počitka je spodbudila množično agitacijo za novo zakonsko ureditev tega problema. Do leta 1894 naj bi tako v državni zbor prišlo "nad tisoč peticij, z nad 300.000 podpisi, ki vse merijo na to, da se jim tudi omogoči nedeljski počitek."¹⁹⁰ Öster-

¹⁸⁰ *Der Menger'sche Antrag über die Sonntagsruhe und die Arbeiter*, *Marburger Zeitung*, št. 142, 29. november 1885.

¹⁸¹ *Postava o nedeljskem počitku*, *Slovenski narod*, št. 234, 14. oktober 1885.

¹⁸² *Iz obrtniških krogov*, *Slovenski narod*, št. 159, 16. julij 1885.

¹⁸³ *Polovičarsko delo*, *Slovenski narod*, št. 163, 21. julij 1885.

¹⁸⁴ *Beilagen zu den stenographischen Protokolle des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates*, XI. Session, 1894, št. 927, str. 3.

¹⁸⁵ *Polovičarsko delo*, *Slovenski narod*, št. 163, 21. julij 1885.

¹⁸⁶ *Reichsgesetzblatt*, št. 83, 27. maj 1885, § 2, B 5.

¹⁸⁷ Ta citat iz Mengerjevega govora je avtor na široko poudaril. -ski.-: *Nedeljski mir*, *Slovenski narod*, št. 242, 23. oktober 1885.

¹⁸⁸ *Oštarije pa počitek ob nedeljah*, *Slovenski gospodar*, št. 32, 6. avgust 1885, str. 247.

¹⁸⁹ *Beilagen zu den stenographischen Protokolle des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates*, XI. Session, 1904, št. 927, str. 5.

¹⁹⁰ *Obravnave deželnega zbora kranjskega*, 34. zvezek, XV. seja, 17. februar 1894, str. 389.

reichischen Reformverein, prvo dunajsko društvo, ki je povsem prisegalo na antisemitski program,¹⁹¹ je že v začetku leta 1886 državnemu zboru poslalo peticijo. Njene zahteve so se že skoraj povsem ujemale z vsemi bodočimi zahtevami po popravu spornega zakona in uredb.¹⁹² Problem krščanskega nedeljskega počitka je v sledečih letih postal eden najbolj perečih socialnih problemov, ki so jih obravnavali na katoliških shodih po Avstriji. Pri tem je v ospredje katoliškega boja vse bolj prihajalo krščanskosocialno gibanje. Krščanski socializem se je od sedemdesetih let najprej začel razvijati na Dunaju v krogu ljudi, katerih neformalni idejni vodja je bil Karl Vogelsang. S svojimi idejami je vplival že na prvi avstrijski katoliški shod leta 1877, kjer je bil nedeljski počitek že deležen večje pozornosti. Drugi avstrijski katoliški shod leta 1889 na Dunaju pa je bil že povsem v znamenju Vogelsovih idej. Tako so udeleženci imeli priložnost "občudovati prve naše učenjake, ki ne mlatijo v svojih govorih prazne slame, marveč s svojo temeljitostjo imponujejo celó zagrizenim nasprotnikom."¹⁹³ Poleg mnogih perečih vprašanj, ki so takrat mučila katoliško javnost, je shod v posebnem odboru z vso pozornostjo obravnaval tudi socialno vprašanje. V tem odboru so poleg agrarnega, delavskega in obrtniškega vprašanja enako pozornost namenili tudi posvečevanju nedelj in praznikov. Kot o ostalih socialnih problemih so tudi glede posvečevanja sprejeli posebno resolucijo. V njej so seveda zahtevali nedeljski počitek v povsem katoliškem duhu.¹⁹⁴

¹⁹¹ Reformverein je bil v tem času že v zatonu. Vendar sama ideja obrtniškega antisemitizma s tem ni zamrla, prej nasprotno, v drugih društvih se je bogato razvijala naprej. S tem tudi zahteve po strožjem nedeljskem počitku niso potihle. Več o društvu glej Boyer, John W.: *Political Radicalism in Late Imperial Vienna, Origins of the Christian Social Movement 1848 - 1897*, The University of Chicago Press, Chicago, London, 1981, str. 90 - 98.

¹⁹² Peticija za posvečevanje nedelj, Slovenec, št. 2, 4. januar 1886.

¹⁹³ Katoliški shod na Dunaji, Slovenec, št. 101, 3. maj 1889.

¹⁹⁴ "Einschränkung der Gewährung von Ausnahme für das gesetzliche Verbot der Sonntagsarbeit, Ausdehnung dieses Verbotes auf die christliche Feiertage, Sonn- und Feiertagsruhe für Privatbeamte und öffentlich Bedienstete sowie für die Bediensteten der Transport- und Verkehrsanstalten, Dauer der Ruhezeit von 18 Uhr des Vorabends bis 6 Uhr des folgenden Werktag." Celerin, Alfred: *Die österreichische Katholikentage des 19. Jahrhunderts*, o.c., str. 98; Katoliški shod na Dunaji, Slovenec, št. 101, 3. maj 1889.

Posvečevanje je bilo odslej stalna zvezda spremljevalka katoliških shodov po Avstriji. Podobne resolucije so tako sprejeli na drugem štajerskem katoliškem shodu leta 1891 v Gradcu,¹⁹⁵ leta 1892 na tretjem avstrijskem katoliškem shodu v Linzu,¹⁹⁶ leta 1894 na prvem češkem katoliškem shodu v Brnu¹⁹⁷ in še istega leta na prvem dolnjeavstrijskem katoliškem shodu.¹⁹⁸

Vsi ti shodi se niso zgledovali le po drugem avstrijskem shodu. Leta 1891 je namreč papež Leon XIII. objavil delavsko okrožnico *Rerum novarum*. "Ta je najdaljši pa tudi najvažniši in naj tehtniši enciklika sedanjega namestnika Kristusovega."¹⁹⁹ Njen vpliv je bil takojšen in zelo odmeven. Zato so bili tudi vsi shodi povsem prežeti z njo. Okrožnica seveda obravnava tudi nedeljski počitek, saj "je ob praznikih nujno potreben počitek po delu in trudu. Vendar naj tega nihče ne razume kot večje uživanje lenega brezdelja in še manj kot brezdelnost, po kateri mnogi hrepene in je pospeševanje pregreh in prilika za zapravljanje denarja, pač pa samo kot z vero posvečen počitek po delu. Z vero povezan počitek kliče človeka od bremen in poslov vsakdanjega življenja, da ga dvigne k premišljevanju o nebeških dobrinah in da spodobno in dolžno časti večno božanstvo. To je bistvo in smisel počitka, ki ga je treba izpolniti ob praznikih."²⁰⁰

Čeprav je bila za uradno cerkveno razumevanje socialne problematike ta okrožnica velika prelomnica, pa v resnici ni prinašala nič revolucionarno novega. Pri razlagi perečih socialnih vprašanj svojega časa se je v obilni meri naslanjala prav na nauk avstrijskih krščanskih socialistov.²⁰¹ Pri razlagi nedeljskega počitka pa je posegla še bolj v preteklost. Če ta del okrožnice

¹⁹⁵ Katoliški shod v Gradcu, Slovenec, št. 126, 6. junij 1891.

¹⁹⁶ Katoliški shod v Lincu, Slovenec, št. 186, 17. avgust 1892; Celerin, Alfred: *Die österreichische Katholikentage des 19. Jahrhunderts*, o.c. str. 134.

¹⁹⁷ Sklepi brnskega katol. shoda, Slovenec, št. 182, 10. avgust 1894.

¹⁹⁸ Resolucije I. dolnjeavstrijskega katol. shoda, Slovenec, št. 279, 5. december 1894.

¹⁹⁹ Zgodnja danica, št. 22, 29. vel. traven 1891, str. 174.

²⁰⁰ Prevod okrožnice se nahaja v Družbeni nauk Cerkve, Mohorjeva družba, Celje, 1994, str. 55-56. Celotna okrožnica je bila v slovenščino prevedena že takoj leta 1891. O nedeljskem počitku tako glej Leon XIII.: *Delavsko vprašanje*, Ljubljana, 1891, str. 35 - 36.

²⁰¹ Poleg katoliških socialnih reformatorjev iz Avstrije (med katerimi je bil najpomembnejši Karl Vogelsang), so bili pomembni še različni misleci iz Nemčije, Francije, Belgije, Amerike in drugod. Kremžar, Marko: *Izlo-*

primerjamo z zgoraj prikazanim katoliškim naukom, ne zasledimo nikakršnih sprememb. Vendar to moč in ugled socialnega sporočila okrožnice prav nič ne zmanjša. Okrožnica je bila katoliškemu gibanju dolgo časa prva zvezda vodnica. Tisti del okrožnice, ki je govoril o nedeljskem počitku, pa je povzročil, da so mnogi v državnem zboru še glasneje zahtevali zaostritev obstoječega zakona.

Zahteve na Slovenskem

Množično gibanje za izboljšanje zakonodaje o nedeljskem počitku tudi slovenskega ozemlja ni pustilo ob strani. Če že ne drugega, so zahtevali vsaj strogo spoštovanje obstoječega zakona.²⁰² Tako kot drugje po Avstriji se je strožje spoštovanje nedeljskega počitka najglasneje zahtevalo na katoliških shodih. Slovenci so se v kar precejšnjem številu udeležili že avstrijskih katoliških shodov, kjer po vsej verjetnosti niso nasprotovali sprejetim resolucijam o posvečevanju nedelj. Te zahteve so Slovenci z vso odločnostjo ponavljali tudi na domačih lokalnih shodih. Tako npr. leta 1890 na tretjem shodu katoliškega političnega društva v Ljubljani²⁰³ in leta 1891 na tretjem shodu konservativnega obrtnega društva v Ljubljani.²⁰⁴ V širšem avstrijskem okviru pa je bil najpomembnejši prvi slovenski katoliški shod leta 1892 v Ljubljani.

Ta prizadevanja je odločno podprla tudi najvišja cerkvena oblast na Slovenskem. Leta 1892 je tako na pomembnost posvečevanja nedelj in praznikov v pastirskem pismu opozoril sam ljubljanski škof Jakob Missia.²⁰⁵ To je bilo v času njegovega škofovanja v Ljubljani le eno od njegovih mnogih pomembnih pastirskih pisem, "v katerih se je dotaknil vseh velikih pastoralnih

problemov, ki so pretresali avstrijsko družbo in našli odmev tudi v njegovi škofiji."²⁰⁶ Zato prav to njegovo pastirsko pismo kaže, kakšen velik pomen je problem posvečevanja imel v takratnih širših katoliških krogih. Škofove želje iz pastirskega pisma so že čez nekaj mesecev glasno odmevale na prvem slovenskem katoliškem shodu.

Na tem shodu so načrtali idejne smernice, ki so še dolgo potem prevevale krščanski socializem na Slovenskem. Vendar na shodu oznanjene resolucije niso bile plod vase zaprtega slovenskega duha, ki ne sprejema idej širšega sveta. Ravno nasprotno. Takratno slovensko ozemlje je bilo trdno vpeto v okvir velike Habsburške države in preko nje v srednjo Evropo in širni svet. Avstrijski problemi so bili tudi naši problemi, zato so bili takšni tudi odgovori. Slovenski krščanski socializem je nazorsko izhajal iz avstrijskega. Resolucije drugega avstrijskega katoliškega shoda so zelo odmevale med delom slovenske katoliške inteligence. Socialne resolucije tega shoda, med drugim tudi resolucija o nedeljskem počitku, so bile skoraj povsem v soglasju z resolucijami prvega slovenskega katoliškega shoda.

Poleg drugega avstrijskega shoda je na slovenske socialne resolucije seveda močno vplivala tudi delavska okrožnica papeža Leona XIII. Med govorniki na shodu je bila okrožnica največja avtoriteta, na katero so se sklicevali. Tudi poročevalec o nedeljskem počitku Kalist Medic se je opiral na njo. Sprejeta resolucija je zaradi verskih, moralnih, premoženjskih in zdravstvenih razlogov zahtevala spremembo obstoječe zakonodaje. S tem bi se tudi nedelje in prazniki posvečevali veliko bolj vestno. V ta namen je potrebno čimbolj omejiti nedeljsko delo v trgovinah, delavnicah, tovarnah, uradih, na železnici in drugje v prometu. Od sobote popoldne do ponedeljka zjutraj naj se prodaja žganja povsem prepove. Naj se tudi poskrbi, da se bodo delavci, ki bodo morali delati tudi ob nedeljah, "primerno vrsté, da bode vsakteri delal le slednjo drugo ali tretjo nedeljo, ali pa le pol dne."²⁰⁷

dišča in smer katoliškega družbenega nauka, Družina, Ljubljana, 1998, str. 55-57, 62; Bader, Erwin: *Christliche Sozialreform. Beiträge zur Sozialphilosophie in einer veränderten Welt*, Herder, Wien, 1991, str. 69, 75.

²⁰² "Več katoliških meščanov" je takšno zahtevo poslalo ljubljanskemu magistratu. "Torej kot katoličani in tudi kot državljani avstrijski odločno zahtevamo od obrtnega urada mestne gosposke Ljubljanske, da izvršuje obrtno postavo in da gleda, da se praznujejo nedelje." Poslano, Slovenec, št. 116, 24. maj 1887.

²⁰³ Povše, Fr.: *Nedeljski počitek*, Slovenec, št. 115, 21. maj 1890; III. shod katoliškega političnega društva v Ljubljani, Domoljub, št. 10, 14. maj 1890.

²⁰⁴ Konservativno obrtno društvo, Slovenec, št. 275, 1. december 1891.

²⁰⁵ Missia, Jakob: *Posvečuj nedelje in zapovedane praznike*, Domoljub, št. 8, 21. april 1892, str. 89-94.

²⁰⁶ Dolinar, France M.: *Skrb za prenovo cerkve v ljubljanski škofiji*, Missiev simpozij v Rimu, Mohorjeva družba, Celje, 1988, str. 124.

²⁰⁷ Poročilo pripravljalnega odbora o I. slovenskem katoliškem shodu, kateri se je vršil 1892. leta v Ljubljani, o.c., str. 110-111.

Zakon o nedeljskem počitku je bil le del obrtnih zakonov. Z zahtevami po spremembi obrtnih zakonov je zato pod vprašaj prišel tudi obstoječi zakon o nedeljskem počitku. Od 10. maja do 25. avgusta 1893 je na Dunaju potekala obrtna anketa, s katero je obrtni odsek državnega zbora hotel od delavcev, pomočnikov, obrtnikov, trgovcev in tovarnarjev izvedeti, kaj menijo o spremembi obstoječih obrtnih zakonov. Od tridesetih obravnavanih vprašanj se je osemindvajseto ukvarjalo z nedeljskim počitkom. Seveda so bili povabljeni tudi zastopniki Kranjske, Spodnje Štajerske, Goriške in Trsta. Vsi so "zahtevali popoln nedeljski počitek ne samo za obrtnike, ampak tudi za tabačne trafike in loterije, češ da mora država vsem drugim dober zgled dajati."²⁰⁸

O nedeljskem počitku je razpravljala tudi deželni zbor na Kranjskem. 26. januarja 1894 je v njem Ivan Hribar podal že zgoraj omenjeni samostojni predlog o dodatnih naredbah glede nedeljskega posvečevanja. Predlog je 17. februarja prišel v razpravo, kjer je o njem v imenu upravnega odseka poročal Franc Povše. Deželni zbor je nato od vlade zahteval, da naj se živilske trgovine, tobačne trafike in loterije zapirajo že opoldne. Natančno naj se upošteva že sprejetih zakonov, da imajo ob nedeljah zaposleni pravico do obiska maše. Zakon o nedeljskem počitku naj velja tudi za praznike.²⁰⁹

Ponovna ureditev

17. aprila 1891 je češki poslanec Max Hajek skupaj s štiriindvajsetimi tovariši v državnem zboru vložil predlog za spremembo obstoječega zakona o nedeljskem počitku. V njem se je zavzel za uslužbence v trgovskih dejavnostih,²¹⁰ ki so bili z nedeljskim delom izredno obremenjeni. Ta predlog sta toplo pozdravila tudi *Zgodnja danica*²¹¹ in *Slovenec*. "Da bo ta predlog našel podporo v zbornici, sme se upati, ker tudi konservativna stranka, kakor tudi tako imenovana krščansko-socijalna bodeta za to glasovali, seveda s primernim obzirom na resnične potre-

be in razmere posameznih mest in krajev."²¹² Do 24. aprila 1894 je v državni zbor prišlo že 41 peticij, ki so podpirale predlog, med njimi tudi peticija Konservativnega obrtnega društva iz Ljubljane. Vendar so bila tudi nasprotovanja zelo močna. Iz Štajerske je prišlo kar 44 peticij, "katere so se v interesu podeželske trgovine, posebno v gorovju, izrekle proti predlogu Hajeka."²¹³ Med njimi jih je bilo kar 13 iz Spodnje Štajerske, katere so poslala tako društva obrtnikov kot trgovcev.²¹⁴ Če bi se ozirali le na število peticij, bi pričakovali, da so bili ljudje na Slovenskem večinoma proti strožjemu nedeljskemu počitku. Vendar ne smemo pozabiti, da so bili proti temu le lastniki trgovin in obrtni mojstri, ki bi jih zaostritev zakona neposredno prizadela. Zato so tudi množično podprli organizirano akcijo zbiranja podpisov. Njihovi uslužbenci so seveda mislili povsem drugače.

5. aprila 1894 je enaindvajset poslancev pod vodstvom Rudolfa Polzhoferja v državnem zboru vložilo predlog za uvedbo nedeljskega počitka za uslužbence v gostinstvu, ki v primerjavi s svojimi kolegi v trgovskih dejavnostih niso bili prav nič manj obremenjeni.²¹⁵ Oba predloga je nato obravnaval obrtni odsek in o problemu poročal državnemu zboru. V nasprotju s predlagateljema, ki sta zahtevala le delno spremembo zakona, je obrtni odsek predlagal, da se z izrednim zakonom nedeljski počitek povsem na novo uredi. Podal je že tudi oris zakonskega predloga.²¹⁶ Vlada je nato obrtnemu odseku predložila svoj zakonski predlog. 19. decembra se je v državnem zboru končno pričela razprava, v katero pa poslanci s slovenskega ozemlja na žalost niso posegli.²¹⁷ Razprava se je kmalu zaključila

²¹² *Urnava nedeljskega počitka, Slovenec, št. 102, 6. maj 1891.*

²¹³ *Beilagen zu den stenographischen Protokolle des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, 1894, št. 927, str. 3.*

²¹⁴ *Tri iz Maribora, dve iz Lenarta in po ena iz Rogaške Slatine, Šoštanj, Središča, Kozja, okolice Celja, Laškega, Vranskega in Ptuj. Beilagen zu den stenographischen Protokolle des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, 1894, št. 927, str. 9-17.*

²¹⁵ *Beilagen zu den stenographische Protokollen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, 1894, št. 866.*

²¹⁶ *Beilagen zu den stenographischen Protokolle des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, 1894, št. 927, str. 6.*

²¹⁷ *O povzetkih glavnih govorov glej: Državni zbor, Slovenec, št. 291, 20. december 1894; Državni zbor, Slovenec, št. 292, 21. december 1894.*

²⁰⁸ *Obrtna anketa, Slovenec, št. 169, 26. julij 1893.*

²⁰⁹ *Obravnave deželnega zbora kranjskega, 34. zvezek, XV. seja, 17. februar 1894, str. 389.*

²¹⁰ *Delali bi lahko najkasneje do 12. ure. Beilagen zu den stenographischen Protokolle des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes, XI. Session, 1891, št. 39.*

²¹¹ *k.: Iz Gorenjske, Zgodnja danica, št. 21, 22. vel. traven 1891.*

in 16. januarja 1895 je bil zakon potrjen.²¹⁸ Najpomembnejša novost je bila razširitev nedeljskega počitka tudi na trgovske dejavnosti. Mnoge izjeme so seveda obstajale še naprej, vendar jih je vlada sedaj natančneje določila. Področje nedeljske zakonodaje je bilo s to zaostritvijo prepovedi nedeljskega dela vse do propada monarhije v glavnih potezih urejeno. Vlada je le še izdala posamezne uredbe, s katerimi je natančneje določila izjeme ali s katerimi je nedeljski počitek razširila še na nekatere gospodarske panoge.²¹⁹ Te uredbe so le dopolnile in razširile obstoječi zakon iz leta 1895.²²⁰

Z zadovoljivo ureditvijo nedeljskega počitka je boj za primerni nedeljski počitek v primerjavi z drugimi perečimi socialnimi problemi vse bolj stopal v ozadje. Če so na prvem slovenskem katoliškem shodu nedeljskemu počitku namenili posebno resolucijo, so na drugem shodu leta 1900 v Ljubljani ta problem omenili le še v okviru sklepov o problemih obrtniškega in delavskega stanu.²²¹ Vendar s pojemanjem boja za nedeljski počitek boj za posvečevanje nedelj in za nedeljski počitek, ki bo povsem v znamenju katoliških nazorov, še ni bil končan. Cerkev je tudi v 20. stoletju svoje vernike in družbo vedno znova opominjala, da naj ob nedeljah ne delajo brez potrebe in da naj vestno hodijo k službi božji.²²²

Zusammenfassung

Auf dem Weg zur modernen Sonntagsruhe

Die Wurzeln der modernen Sonntagsruhe reichen bis zum dritten Gebot der Heiligen Schrift zurück. Im mittelalterlichen Europa war der Sonntag nicht nur ein Tag der Ruhe, sondern auch ein Tag Gottes, an dem der Besuch der Sonntagsmesse für alle Christen obligatorisch war. Sonntagsheiligung und Sonntagsruhe waren eine untrennbare Einheit. Doch mit

dem Beginn der Industrialisierung rückte die Sonntagsruhe immer mehr in den Hintergrund. Die neue Art der industriellen Produktion unter den Bedingungen der freien Konkurrenz verlangte von den Arbeitern die ununterbrochene Arbeit. Immer weniger Menschen achteten die Sonntagsruhe. Mit dem Fortschreiten der Industrialisierung war aber nicht nur die Sonntagsruhe im Rückzug, sondern es wurde durch die Durchsetzung liberaler Ideen auch die Sonntagsheiligung strittig. Die Einwände gegen den Staat, der durch Gesetze seinen Staatsbürgern die Pflicht des Besuchs der Sonntagsmesse auferlegte, wurden immer häufiger. In der österreichischen Hälfte der Habsburgermonarchie wurde daher in den Jahren 1867/68 die obligate Sonntagsheiligung und Sonntagsruhe abgeschafft. Dadurch waren die Grundbedingungen für eine unbegrenzte Sonntagsarbeit geschaffen.

Doch konnte eine solche Regelung nicht lange Bestand haben, da die Tradition der Sonntagsruhe in der Bevölkerung zu stark verankert war. Auch die kirchlichen Vorschriften über die Sonntagsruhe galten immer noch. Bereits in den siebziger Jahren des 19. Jahrhunderts bildete sich daher eine breite Front der Anhänger der Sonntagsruhe, die vom Staat die erneute gesetzliche Verpflichtung zur Sonntagsruhe forderten. Das Gros der Verfechter der Sonntagsruhe kam aus den Reihen der erstarkenden konservativen und katholisch orientierten Bewegungen. Sie agitierten darum auch für die erneute Einführung der Sonntagsheiligung. Mit der Entwicklung der modernen säkularisierten Gesellschaft traten allerdings die religiösen Gründe für die Sonntagsruhe im Vergleich zu den sozialen, gesundheitlichen und kulturellen Gründen in den Hintergrund. Trotz des konservativ-katholischen Drucks entwickelte sich die moderne Sonntagsruhe vollkommen getrennt von der verpflichtenden Sonntagsheiligung. Der traditionelle Sonntag der Agrargesellschaft, der ganz im Zeichen der religiösen Feier stand, wurde schrittweise durch den Sonntag als einen in erster Linie arbeitsfreien Tag verdrängt. Dennoch blieb der erfolgreiche Kampf für die Sonntagsruhe eng mit dem erfolglosen Kampf für die Sonntagsheiligung verbunden, denn bei den katholischen Verfechtern der Sonntagsruhe standen religiöse Gründe noch immer im Vordergrund.

Die Kirchenlehre verbietet nicht jegliche Sonntagstätigkeit, sondern nur eine unnötige.

²¹⁸ Reichsgesetzblatt, št. 21, 16. januar 1895.

²¹⁹ Pomembna je bila npr. uredba iz 28. aprila 1895 o razširitvi nedeljskega počitka tudi na krošnjarstvo. Kolmer, Gustav: *Parlament und Verfassung. Peti del 1891-1895, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Gradec, 1978, str. 450-451.*

²²⁰ Pribyl, Herbert: *Das Verbot der Sonntagsarbeit aus rechtshistorischer Perspektive, o.c., str. 198-202.*

²²¹ Poročilo o II. slovenskem katol. shodu, ki se je vršil leta 1900 v Ljubljani, Ljubljana, 1901, str. 83, 84.

²²² Pred kratkim je o tem spregovoril tudi papež Janez Pavel II. Glej Hočevar, Tone: "Nedelja naj bo spet dies Domini!", *Delo*, št. 155, 8. julij 1998, str. 20.

Natürlich aber waren die Meinungen darüber, welche Tätigkeit nötig ist und welche nicht, selten einhellig. Im allgemeinen entrüstete man sich über die Sonntagsarbeit der Händler, Gewerbetreibenden, Bauern, Beamten, Eisenbahner und sogar Soldaten. Auch verschiedene Feiern - vor allem wilde Trinkgelage und übermütige Schlägereien - durch die angeblich die Heiligkeit des Sonntags geschändet und die Sonntagshandlungen gestört wurden, waren vielen ein Dorn im Auge. Der Besuch der Sonntagsmesse mit anschließendem Besuch des nächstgelegenen Gasthauses war insbesondere am Land die klassische Art, den freien Sonntag zu verbringen.

Wegen der großen Kluft zwischen der Realität und dem Ideal der Sonntagsheiligung, wie sie von den Verfechtern der katholischen Weltanschauung verstanden wurde, gelangten letztere zu der Überzeugung, daß die Sonntagsruhe zum Wohl des Volkes wieder gesetzlich verankert werden müßte. Auf der gesetzgebenden Ebene kam dieses Problem dann bei der zweiten Gewerbenovellierung im Jahr 1885 zur Sprache, wobei die verpflichtende Sonntagsruhe (nicht aber die Sonntagsheiligung) gesetzlich festgelegt wurde.

Dennoch waren die Verfechter der Sonntagsruhe mit dem neuen Gesetz nicht zufrieden, da es auch Ausnahmen vorsah. Die von der verpflichtenden Sonntagsruhe ausgenommenen Wirtschaftszweige wurden vom Handelsminister im Anschluß an das Gesetz in sehr großzügiger Weise festgelegt. Am meisten Aufregung herrschte über die Ausnahmeregelungen im Handel. Die Anhänger des Handels beschwerten sich, daß die Geschäfte wegen der ländlichen Einkaufsgewohnheiten den ganzen Sonntag geöffnet sein müßten. Die Anhänger einer strengen Einhaltung der Sonntagsruhe beklagten wiederum, daß die Geschäfte sonntags zu lange geöffnet sind. Ähnliche Streitigkeiten gab es auch hinsichtlich der gewerblichen Tätigkeit. Die Regierung versuchte die Verhältnisse durch zahlreiche Verordnungen zu regeln, doch konnte sie damit die Verfechter der Sonntagsruhe nicht zufriedenstellen.

Der heftige Kampf für eine erneute gesetzliche Regelung der Sonntagsruhe, der auch von den slowenischen Liberalen unterstützt wurde, führte im Jahr 1895 zu einem neuen Gesetz, das in den wesentlichen Zügen bis zum Ende der Monarchie in Geltung blieb. Dadurch verlor der Kampf um die Sonntagsruhe allmählich seinen Schwung.

Igor Grdina

SLOVENSKI SPOMINI NA VČERAJSNJI SVET

Ni mogoče zanikati dejstva, da je slovenska literatura v širšem mednarodnem prostoru le malo znana. Celo nad njenimi največjimi dosežki se navdušuje zgolj peščica zanesenjakov; v pretežni meri gre za ljudi, ki imajo veselje z raritetami. Še manjše je število tistih, ki poznajo slovensko spominsko in avtobiografsko književnost; v stendhalovskem slovarju bi jih mogli označiti kot "the happy few". Vendar so slovenski pričevalci v svojih tekstih ohranili marsikatero spomina vredno podrobnost, ki je zanimiva tudi v srednjeevropskem, ne le nacionalnem kontekstu. Enako velja tudi za nekatera slovenska literarna dela: brez novel in romanov Ivana Cankarja (1876 - 1918) bi Dunaj fin de siècle in la belle époque ostal brez svojih "kletnih prostorov", se pravi brez svoje bede; bil bi zgolj pozlačeno in nostalgije vredno mesto, kakršnega nam je pričaral Stefan Zweig v svojem Včerajšnjem svetu.

Med pomembnejšimi slovenskimi politiki je bil Josip Vošnjak (1834 - 1911) prvi, ki je zapustil obsežnejše spomine. Njegova pripoved o nekdanjih časih je umirjena; avtor, ki je bil v štaterskem in kranjskem deželnem ter dunajskem državnem zboru neutrujen glasnik težnj "rodoljubov z dežele" iz tistih patriarhalnih časov, ko je imel ta naziv še polnozvočen glas, se je pri-

kazal kot ravno prav idealen in hkrati tudi realen mož. Navsezadnje se je prikopal do dovolj redke modrosti, saj je zapisal: "Pri Rimljanih se je smel vsak državljan, ki je prestopil 60. leto svoje starosti, odtegniti javnemu delovanju, postal je 'depontanus'. In to je bil prav pameten običaj, katerega bi se naj držal vsak politik, ako noče, da ga mlajša generacija siloma ne pahne v pokoj. Tako sva ravnala jaz in brat Mihael, ki sva prestopivši 60. leto politično delovanje prepustila mlajšim močem."¹

Vošnjak je bil po poklicu zdravnik. Na dunajski medicinski fakulteti je študiral v letih 1852 - 1858, o tedanjem študentskem vsakdanjiku v prestolnici "ob lepi modri Donavi" pa je zapisal: "Življenje na Dunaju ni bilo predrago. Dobila se je soba za 7 do 10 goldinarjev na mesec, opoldne pa sem za kosilo (juho, meso z dvema prikuhami in kruh) plačeval po 6 goldinarjev na mesec. Glavna reč je pač, da se dijak vsaj opoldne do sitega naje. Za večerjo, kakor je pač bilo finančno stanje, so bile klobasice, safaladi, - golaž je že bila imenitna jed - v slabih časih pa tudi le hlebček kruha ('Schusterlaibl') z vodo."²

¹ J. Vošnjak, *Spomini, Ljubljana 1982*, 503.

² J. Vošnjak, *n. d.*, 37.

Naš spominopisec, ki je bil od "pomladi narodov" 1848 dalje vnet narodnjak, se je v svetovljanskem cesarskem mestu spoprijateljil z dvema rojakoma, prav tako medicincema - bratoma Benjaminom (1829 - 1908) in Gustavom (1831 - 1908) Ipavcem. Brez njiju si slovenske glasbe 2. polovce 19. stoletja kratko malo ni mogoče predstavljati. Ipavca, ki sta si kot sinova bogatega ranocelniškega "čudodelca" iz Sv. Jurija pod Rifnikom³ v alsterskem predmestju lahko najela celo sobo s klavirjem, sta postala središče vesele študentske družbe. Svoje kolege sta zabavala z Lannerjevimi in Straußovimi valčki ter jih seznanjala z Beethovnovimi in Mozartovimi skladbami.⁴ Med Vošnjakovimi znanci pa je bil tudi Ludwig von Karajan,⁵ sin predsednika akademije znanosti, ki je svoje slovenske znanke očitno rad uvajal v kroge prestolniške intelektualne in siceršnje družbene smetane. Ta se je sredi 19. stoletja seznanjala s "kraljestvom duhov". Vošnjak tako poroča: "Leta 1852. sem prvič slišal o spiritizmu. /.../ Največ šuma po svetu je tačas delal Hume, ki je bil izredno močen medium in vpričo Napoleona III. in njegovega dvora z najčudnejšimi fizikalnimi in psihičnimi pojavi vzbujal občno čudenje. Imel je npr. moč, da je svojemu telesu vzel vso težo in v 2. nadstropju skozi odprto okno plaval po zraku in se skozi drugo okno vračal v dvorano. O vsem tem so pisali časniki in povsod so začeli mize premikati (Tischrücken) in s pisanjem ali pa po trkanju stopati v dotiko z duhovi. Tudi pri Karajanovih, kamor sem zahajal, smo delali take poizkuse, pa brez uspeha, ker menda po trditvi zvedencev ni bilo dovolj krepkega medija med nami."⁶ Čar neznanega je z neustavljivo silo privlačil radovedneže in raziskujoči um, ki je imel

v hiši predsednika dunajske akademije znanosti Theodorja Georga viteza Karajana⁷ eno najimennitnejših postojank, se je kratko malo moral prepričati, ali morda le ni "kaj na stvari"... Razsodnemu človeku vendar ne pristoji aprioristična zadrtnost! Josip Vošnjak je potem z žalostjo v srcu pripomnil: "Le na Slovenskem se nikdo ne briga za velezanimive spiritistične pojave,"⁸ nejeverne Tomaže pa je - oprt na Shakespearovo avtoriteto - zavrnil z mislijo, da je "dosti reči med nebom in zemljo, o katerih se učenjakom še sanja ne."⁹

Theodor vitez Karajan, ki je z dopuščanjem spiritističnih seans pod svojo streho pokazal dokajšnjo znanstveno smelost, pa je bil nekoliko bolj zadržan - da ne rečemo strahopeten - v političnih zadevah. Vošnjak piše: "Medicinske študije so bile prav težavne, ker so se predavanja vršila na raznih, do pol ure oddaljenih krajih in so se npr. poleti v 1. letu pričenjale že ob 6. uri zjutraj na botaničnem vrtu. /Oblasti vseh časov inteligenci rade pokažejo, kdo je gospodar časa in prostora, da ne bi gospodarji uma slučajno preveč domišljavo razmišljali o svoji vlogi v svetu! Vendar enkrat l. 1854 smo /študentje/ sprožili nekako politično demonstracijo. Naš profesor botanike, slavni Unger, je dobil ukor od uč-

³ Ranocelec Franc Ipavec (1776 - 1858), Benjaminov in Gustavov oče, je bil velika posebnost med podeželskimi zdravniki svojega časa zato, ker je uporabljal glasbo kot sredstvo za lajšanje bolečin in ker je obvladal tedaj najučinkovitejšo operacijo sive očesne mrežnice, ki se je naučil pri dunajskem univerzitetnem profesorju Georgu Josephu Beeru. Od tod je izviralo njegovo blagostanje, ki je bilo tolikšno, da je lahko poslal na medicinsko fakulteto v prestolnico "ob lepi modri Donavi" kar tri sinove. Vsi trije so se podoktorili in postali pomembni slovenski skladatelji.

⁴ J. Vošnjak, n. d., 37, 38.

⁵ Ludwig von Karajan je bil rojen 6. marca 1835, prvi medicinski rigoroz je opravil 1. decembra 1857, drugega pa 19. marca 1858; prvi kirurški rigoroz je opravil 14. julija 1859, drugega pa 2. junija 1860. Vošnjak je prvi medicinski rigoroz opravil 23. oktobra 1857, drugega pa 19. februarja 1858; prvi kirurški rigoroz je opravil 13. julija 1858, drugega pa 24. julija 1858.

⁶ J. Vošnjak, n. d., 40, 41.

⁷ Theodor Georg vitez Karajan je bil rojen 22. januarja 1810, umrl pa je 28. aprila 1873. Njegov oče, ki je bil grškega rodu, po poklicu pa trgovec, je v Avstrijo prišel s Saškega. Leta 1841 je Theodor Karajan postal skriptor dunajske dvorne knjižnice, 1848 pa je bil izvoljen v frankfurtski parlament, kjer je bil pristaša desnega centra oz. "Gagernove stranke". 11. januarja 1850 je postal profesor nemškega jezika in literature na dunajski univerzi, vendar se je že 1852 vrnil v dvorno knjižnico kot skriptor. Leta 1857 je bil imenovan za kustosa, 1867 pa za člana gosposke zbornice. Zastopal je ustavoverna stališča, vendar ni bil eksponiran politik. 1848 je postal član leto prej ustanovljene cesarske akademije znanosti; bil je njen podpredsednik, predsedujoči v zgodovinsko-filozofskem razredu in končno tudi njen predsednik. Filozofska fakulteta ktielske univerze ga je počastila s častnim doktoratom, cesar pa mu je podelil viteški križec leopoldovega in francojožefovega reda. Za Slovence je posebej zanimiv kot izdajatelj avtobiografije Žige Herbersteina v *Fontes rerum austriacarum* I, Dunaj 1855.

⁸ J. Vošnjak, 41. Avtor je bil tu malce krivičen: v Ipavčevi družini je zanimanje za spiritizem naraslo celo tako zelo, da je Gustavova hčerka Karolina navezala pisemske stike s samo Annie Besant. Karolina Ipavec je bila tudi dobra znanka grofice Adelme Wai iz Slovenskih Konjic, ki se je prav tako navduševala nad "mejnimi disciplinami". Škotsko-ameriški medij Daniel Dunglas Hume, ki ga omenja Vošnjak, je bil na dvoru Napoleona III. v časteh predvsem zaradi nativnosti cesarice Evgenije.

⁹ J. Vošnjak, n. d., 41.

ne uprave zaradi nekega govora. Mi smo se zavzeli za svojega priljubljenega profesorja in sklenili mu slovesno izročiti od vseh podpisano zaupnico. Neki komite, v katerem sem tudi jaz bil, je koncipiral adresu. Jaz sem že dalje časa zahajal v hišo viteza Karajana, /.../ ker sva z njegovim sinom bila sošolca na univerzi in dobra prijatelja. Zanesem adresu k staremu gospodu in ga poprosim, da jo prečita. To je storil in tekst tuintam popravil. Videl sem, da mu ugaja naš korak, ker je tudi bil protivnik Bachovega absolutizma. A v javnosti to pokazati se ni upal. Zato mi je naročil, da ne smem nikomur povedati, da je on za adresu vedel in jo v rokah imel. Tudi njegov sin se je šele podpisal, ko nas je bilo pred njim že več sto podpisanih. Adreso je potem deputacija nesla k profesorju Ungerju in mene so izbrali, da sem jo izročil. Nasledkov ni bilo nobenih in Unger je še nadalje ostal profesor. Učna uprava se je le bala, odstaviti tako slovečega učenjaka. Za mene je imela ta stvar dober nasledek, ker sem izpit iz botanike pri 1. rigo-rozu prav lahko naredil in me tudi drugi profesorji, ki so bili Ungerjevi prijatelji, niso prehudopritiskali."¹⁰

Ko je Vošnjak po veliki slovenski zmagi na volitvah leta 1867 prvič sedel v klopi graške deželne zbornice, se je seznanil tudi z enim najpomembnejših glasnikov svobodomiselnosti filozofije v habsburški monarhiji, Bartolomäusom von Carnerijem (1821 - 1909), ki je bil pomembna opora pacifistki Berthi von Suttner. A v tistem času mož še ni bil posebej miroljuben; Vošnjak ga je opisal takole: "V tej seji /februarja 1867/ sem prvokrat slišal govoriti Carnerija. On je bil lastnik graščine Wildhaus nad Mariborom in izvoljen od velikega posestva. Hrom in sključen človek s krčevito v stran zavito in pripognjeno glavo je izgledal kakor kak satir. Da je tako telesno bil pohabljen, tega je baje bilo krivo, da se je rodil kot dvojček s sestro, s katero je bil zrastel, in je moral biti od nje odrezan. Spisal je nekaj filozofskih razprav in slovel kot velik filozof. A kdor si predstavlja filozofa kot mirno mislečega in nepristransko sodečega učenjaka, je pač moral Carneriju, če je slišal njegove strastne napade na uboge nas Slovence, odreči vsak čut za pravico in resnico. Svoj govor je držal spisan v roki in ga čital, kar je proti poslovnemu redu, a pustili so ga brati, dasi smo mi Slovenci mu klicali, naj govori, ne pa čita. Tudi v državnem zboru pod Taaffejem so ga Nemci v ogenj pošiljali

prvega pri vsaki budžetni debati. Tačas nam je že postal objectum fopabile po svojih jeremijadah in dobil je priimek: 'Jeremias von Wildhaus'."¹¹

Narodnostni boj, ki se je od dne do dne bolj razplamteval, je vodil k vse bolj skrajnim stališčem; Slovenci in Nemci pa so se lahko zedinili kvečjemu še v antisemitizmu, ki so ga prvi posneli in povzeli po drugih.¹² Tako je skozinskoz spodobno liberalni Josip Vošnjak zapisal: "Ko sem se torej v državnem zboru seznanil z dr. Luegerjem, mi je postal najsimpatičnejši med vsemi nemškimi poslanci."¹³ Iz dunajske politične kuhinje so slovenski prvaki prevzeli najbolj pikantni in strupeni zvarek, kar so ga mogli dobiti, vendar si z njim v domovini - k sreči! - niso mogli kdove koliko pomagati, saj v prostoru med Alpami in Jadranom Židov razen v Trstu praktično ni bilo. Videti je, da je okoli leta 1900 steno vsakega uspešnega srednjeevropskega politika morala krasiti podoba sovražnika - pa čeprav docela umišljenega!

Vošnjak lepo prikazuje tudi "tehnologijo" vladanja grofa Taaffeja. Slovenci - tako liberalni kot konservativni in katoliški - so pozdravili padec centralističnega "meščanskega ministrstva" Lasser-Auersperg, saj je ta celo v kranjskem deželnem zboru leta 1877 pričaral docela umetno nemško večino. Novo "cesarsko ministrstvo" se je opiralo na parlamentarni "železni obroč" slovenskih in nemških konservativnih poslancev, odnosi v njem pa niso bili prav nič idilični. Vošnjak tako poroča: "Občevati s Taaffejem je bilo prav prijetno. Poznal ni nobene oholosti in se rad razgovarjal, vselej zatrjujoč, da ima najboljšo voljo, naj le še potrpi, da se bolj utrdi. Za nas Slovence je bil položaj še težavnejši, ker je število naših poslancev - bilo nas je 13 - bilo pač prav majhno proti poljskemu in češkemu klubu in ker smo veljavo le imeli kot člani Hohenwartovega kluba, v katerem so pa bili tudi nemški konservativci, ki jim seveda ni bilo mar za naše narodne zahteve in ki so le iz discipline glasovali za resolucije, s katerimi smo zahtevali slovenske srednje šole in učiteljišče. /.../ Zmemor večja nevolja se je lotevala nas, to je tistih poslancev, ki smo v narodnem oziru zastopali bolj radikalno stališče. Po dogovoru s svojimi ožjimi tovariši sem se napotil nekega dne 1881,

¹⁰ J. Vošnjak, n. d., 37.

¹¹ J. Vošnjak, n. d., 203.

¹² J. Vošnjak npr. piše (n. d., 44), da je postal antisemit v času svojega medicinskega študija na Dunaju.

ko ni bilo seje državnega zbora, h grofu Taaffeju. Imel je svojo pisarno in menda tudi stanovanje v palači notranjega ministrstva v notranjem mestu (Wipplingerjeva ulica). V predsobi vprašam slugo, ali je grof Taaffe navzoč in ali je kdo pri njem. Ko mi pove, da je Taaffe sam v pisarni, izročim slugi svojo vizitnico, naj me naznani ekscelenci. Sluga se koj vrne in mi odpre vrata, da naj vstopim. Grof Taaffe je vstal, mi stopil nasproti, mi podal roko in me povabil, da se vsedem. Ponudil mi je smotko, ki sem jo užgal, dasi ne kadim. Potem me vpraša, kaj da želim. Začel sem razlagati vse naše narodne težnje in kako težko stališče imam pred svojimi volivci, ki pričakujejo dejanj, ne samo obljub. 'Verjamem,' odvrne, 'da imate težavno stališče. Ali pa mislite, da sem jaz na rožicah postlan? Saj vsak dan vidite, kaka mogočna falanga nasprotnikov nas obkroža. Vsak prenaagli, preodločni korak nas vse skupaj lahko strmoglavil, potem pa boste dolgo vrsto let izročeni nasprotnikom. Kaj to pomeni, ste občutili, ko ste celo v kranjskem deželnem zboru bili potisnjeni v manjšino. Torej potrpite z menoj vred še nekaj časa, da se bolj utrdimo.' 'Pa kako?' sem vprašal. 'No, povedati Vam hočem svoj načrt, saj se zanašam, da ga ne objavite po časnikih. Največja ovira za vladno so velike stranke v državnem zboru. Opirajo se na veliko število svojih članov, s tem imponirajo na zunaj in tudi navzgor. Moja prva in glavna naloga je, da razbijem te velike stranke. (Aha! sem si mislil: divide et impera.) Deloma se mi je to že posrečilo. Torej potrpite!' Poslovil sem se in spet smo naprej uklenjeni v železni obroč delali tlako Taaffejevi vladi."¹⁴

"Cesarski minister" je torej večje igral na karto strahu pred povrnitvijo ostrega centralističnega kurza sedemdesetih let in tako slovensko državnozborsko delegacijo prepričal, da je svoj čoln fatalistično privezala za vladno ladjo. Ker so bili Slovenci v poslanskih klopih maloštevilni, si je mogel v razmerju do njih privoščiti naravnost brutalno iskrenost: celo svoje daljnosežne načrte za razbijanje velikih strank jim je lahko brez škode zaupal... Taaffe je tudi obvladal teatralične geste; ko mu je vitez Schneid hotel izročiti neko slovensko spomenico, se je je ministrski predsednik razburjeno branil in vpil: "Tako? Revolver mi nastavljate na prsi? Dobro, pa pojdem takoj k cesarju, da mu podam svojo demisijo.

Prisiliti se ne dam. Rajši odstopim."¹⁵ Vošnjak je to stoično komentiral: "Sama komedija! Pozna svoje Pappenheimovce. /... Vsi smo/ Pappenheimovci, /saj/ gremo v boj za vojskovodje, ki se nam za hrbtom smejo. /.../ Saj je pač vseeno, ali je Taaffe dobil v roke spomenico ali ne. In le čudim se, zakaj se je je branil. Vrgel bi jo v koš, kamor so padale vsa ta leta mnoge naše interpelacije in mnogi naši predlogi, ne da bi dobili kdaj kak odgovor."¹⁶

Če se je rodoljubju neomajno predani Vošnjak nelagodno počutil v objemu Taaffejevega "železnega obroča", je njegov mlajši kolega, "fanatik oportunitizma" Fran Šuklje (1849 - 1935), prav v njegovih okvirih našel svoj "prostor pod soncem". Šuklje je bil po poklicu profesor zgodovine, med njegove gimnazijske učence pa je sodil celo sam Joseph Redlich.¹⁷ V državni zbor se je uspel zrniti leta 1885, torej v trenutku, ko ga je Vošnjak zapustil. Šuklje, ki ni bil nikoli v zadregi za pikro, a slikovito besedo, je takole opisal ministrskega predsednika Taaffeja: "Srednje velikosti, v obrazu zelo rdeč, deloma po naravi, deloma po obilnem alkoholu, katerega pač ni bil sovražen, črnolas, oblečen vedno več nego ležerno, vprav fiakarski cilindar malo po strani, poln dovtipov, dobrih in slabih, nikakor ne velik govornik, a pri vsem tem pameten in premeten, hladnokrven računar in velik poznavalec človeške duše in njenih slabosti! /.../ Državnozborska večina nikdar pod Taaffejem ni imela vajeti v rokah, on nas je vodil, rabil, a čestokrat tudi zlorabljal! In mi sami smo podpirali ta način njegovega vladanja z golim dejstvom, da se do jasnega skupnega programa nikoli nismo mogli dvigniti. Torej se je prekanjeni mešetar vedno pogajal kmalu /- po malem/ s to, kmalu /- po malem/ z drugo stranko na desnici, izigral en državnozborski klub proti drugemu, agitiral in laviral ter naposled le dosegel, kar je nameraval. Smelo se lahko trdi, da avstrijski cesar nikdar ni spal mirnejšega spanja nego takrat, ko mu je Taaffe vodil vladne posle v avstrijski državni polovici."¹⁸

Šuklje si je kmalu priboril vidno mesto med govorniki desnice; leta 1888 se je v proračunski debati spopadel s samim vodjem nemške levice Ernstom von Plenerjem. 17. aprila je nastopil

¹⁵ J. Vošnjak, n. d., 473, 474.

¹⁶ J. Vošnjak, n. d., 474.

¹⁷ F. Šuklje, *Iz mojih spominov I*, Ljubljana 1926, 121.

¹⁸ F. Šuklje, *Iz mojih spominov II*, Ljubljana 1929, 4.

¹³ J. Vošnjak, n. d., 44.

¹⁴ J. Vošnjak, n. d., 486, 487.

Plener kot generalni govornik opozicije, dan kasneje pa Šuklje kot generalni govornik vladne večine. Slovenski poslanec je pozneje zapisal: "Plener je končal svoj dvourni govor, sedaj je bila vrsta na meni. Ni ga bilo človeka na božjem svetu, da bi mogel odmah ovreči Plenerjevo kritiko računskih zaključkov. Pri rokah jih nisem imel, poleg tega so to debele knjige, sestavljene iz golih števil! K vsej sreči je govoril Plener tako dolgo, da je naš predsednik, častitljivi Smolka, izrekel za me odrešilno besedo: 'Z ozirom na pozno uro zaključujem današnjo sejo, prihodnja bo jutri, na dnevnem redu je nadaljevanje današnje debate!' Iz parlamenta takoj v fajakar, domov in računske zaključke v roko! Niti dotaknil se nisem jedi, dasi še opoldne nisem kosil, prerazburjen sem bil. Zarijem se v dolge kolone števil, jedno /postavko/ za drugo pregledam, na enkrat veselo vzkliknem. Zadel sem na točko, kjer se je bil levičarski kritik očitno grdo zmotil. Predbacival je namreč vladi, da namjema posojila pri hranilnicah za uradna poslopja ter jih beleži med dohodke. S to udejstvitvijo je povzročil vihar nejevolje med svojimi pristaši, ki so vzhičeni kričali: 'Neverjetno, škandal' itd. Ali pri tem pa je popolnem spregledal, da so iste svote zaznamovane tudi med izdatki, da ima torej ta postavka značaj prehajalnega kredita./"¹⁹ Šuklje, ki je bil od politike naravnost zasvojen, je v tistem hipu že vedel, kako bo "povožil" tekmeča! In res je bil 18. april 1888 v znamenju njegovega zmagoslavja. Marca 1889 pa je naš neustrašni poslanec "enkrat za vselej sapo zaprl" še vodilnemu levičarskemu šolskemu ekspertu, baronu Dumreicherju, ki se je na najbolj nesramen način norčeval iz slovenskih kulturnih prizadevanj. Za to mu je bil posebej hvala ležen baron Gautsch, ki je v Dumreicherju videl nevarnega tekmeča za ministrski fotelj.²⁰

Strastno ukvarjanje s politiko pa je terjalo svoje: leta 1902 je dvorni svetnik Šuklje tehtal "komaj" še 73 kilogramov! Pošteno se je ustrašil zase, ker so bile tedaj v modi nekoliko močnejše postave, poleg tega pa za javnega delavca ni hujšega očitka, kot da je brez teže... S pomočjo znancev si je mož uredil pregled pri najuglednejšem zdravniku v monarhiji, dr. Franzu Chvosteku. Ta je Šukljeta podvrgel mučnim preiskavam, po katerih se je prej dober cent težki politik "tresel kakor šiba na vodi." Ko pa je zagnani narodni prvoborec izvedel, da nima raka, kakor

je sumil, temveč zgolj "nervozno indispozicijo želodca", se je takoj podal na veliko porcijo šunke in buteljko vöslauca. V pičlih 14 dneh je potem svojih "neuglednih" 73 kilogramov spravil na "zadovoljivejših" 95!²¹ Človek se ob tem frapantnem podatku nehote vpraša: kako je to mogoče? A odgovor je dovolj preprost: vse se da, če se hoče – treba je delati s srcem in ne z glavo!

Še sreča, da je imel Šuklje okoli 100 kil leta 1897, ko je prišlo do velikega pretepa v dunajskem parlamentu, saj bi sicer v razburljivem dogajanju ne mogel igrati tako vidne vloge, kot jo je. 24. novembra 1897 so se spori okoli Badenijevih jezikovnih naredb za Češko zaostriili do vrhunca. Šuklje piše: "Videl sem, kako je pijani Schönerer iz rok iztrgal staremu predsedniku /državnega zbora/ Abrahamowiczu simbol predsedniške oblasti, njegov zvonec. Abrahamowicz, ki se je držal ves čas tako neustrašno kakor kak rimski senator, je z mirnim glasom poklical Schönererja k redu. Obenem je zaukazal strežniku, naj mu prinese drug zvonec mesto tega, ki ga je pravkar oskrnil Schönerer. Ali komaj je prezidijalni sluga Močnik, Slovenec iz kamniške okolice, krepak, brihten dečko, prinesel drug zvonec, ga zagradi /Karl Hermann/ Wolf, se obrne proti zbornici, zvoni ostentativno dalj časa ter ga nato posadi nazaj na mizo z zasmehujočim vprašanjem: 'Herr Präsident, haben Sie noch eine dritte Glocke?' Posebno me je zgrabilo, ko sem opazil, da je bilo to pobalinstvo poplačano s strani nemških naprednjakov z burnim aplavzom in da je ploskal celo eden izmed rediteljev. Sedaj pa reče Abrahamowicz: 'Ich unterbreche die Sitzung auf 15 Minuten./' /.../ Med nepopisnim ropotom je predsedstvo zapustilo svoje sedeže. Tedaj stopim par korakov do poslanca Wolfa ter mu rečem mirno: 'Herr Kollega, verlassen wir den Platz!' Ta me pogleda od glave do nog ter mi reče zbadljivo: 'Was fällt Ihnen ein, Herr Vetter?' Jaz na to energično: 'Sie werden den Platz verlassen.' V tem trenutku dvigne Wolf roko proti meni, da bi zamahnil. Prestrežem roko, primem Wolfa za tilnik ter ga porinem od sebe. To pa je bil signal splošnemu metežu! V tistem momentu se je dvignila cela zbornica in od obeh strani se je pričela borba. Poleg mene je krepko pritiskal menda edini kmet iz poljskega kluba, stari ulanski vahtmajster, krepak Mazur Potoczek. V gneči sem bil ločen od Wolfa. Kar naenkrat zaslišim vzklik

¹⁹ F. Šuklje, *Iz mojih spominov I*, 156.

²⁰ F. Šuklje, n. d., 160.

²¹ F. Šuklje, *Iz mojih spominov III*, Ljubljana 1929, 51 – 53.

nemškega univezitetnega profesorja Pferscheta: 'Ich habe ein Messer!' in že se je zablistalo v Pferschetovi desnici. Hitro prestrežem njegovo roko in jo držim toliko časa, da mu je nekdo od zgoraj iztrgal nož iz rok. Gneča traja dalje. Skoraj bi jo bil izkupil pri tej priliki. Schönerer je namreč pograbil enega tistih težkih hrastovih stolov za ministre ter me je hotel ž njim treščiti po glavi. K sreči je to namero preprečil štajerski poslanec Hagenhofer, velik, visok, močan mož, ki je Schönererja zagrabil za vrat in ga tiščal toliko časa, da je stol izpustil."²² Šuklje se je pač znal naslikati v središču parlamentarnega orkana; dandanes pa ni več mogoče ugotoviti, ali je bil glavni "desničarski" pretepač on ali "vahtmajster" Potoczek, čigar agresorsko ihto je posebej poudaril dopisnik pariškega *Le Figaroja* (ta je v rokah poslanca Pferscheta videl zgolj pipec, ne pravega noža!).²³ Ker je slovenski poslanec v svojih spominih poudaril, da je imel dunajski državni zbor po tem množičnem "dogovarjanju na roko" vse do leta 1918 zgolj še posamezne trenutke lucidnosti, drugače pa je bil v permanentni krizi, je jasno, da je sebe videl kot še posebej pomembnega političnega akterja. Sicer pa ni čudno, da je bil Šuklje tako vnet za "direktno akcijo": v tistem času je namreč stal na čelu "kluba divjakov", tj. poslancev, ki se niso prištevali k strankarskim grupacijam! Kot načelnik "divjakov" je bil hvaležna tarča humorističnega in siceršnjega tiska,²⁴ čeprav še zdaleč ni bil tako razvpit kot silaški vodja vsenemškega gibanja, "Bordelritter" Georg von Schönerer.

Ker se v dunajskem parlamentu ni dalo kdove česa doseči, so se slovenski poslanci raje kot v njem zbirali v kavarni Landtmann. Henrik Tuma (1858 – 1935) poroča v svojih spominih: "Opazil sem, da ob tem času /- ob enajstih dopoldne/ prihajajo v kavarno drug za drugim postavniki možje, ki vsi izginejo v stranski sobi, kjer so bile mize za igre. Po fiziognomijah gospodov sem sodil, da ne morejo biti Nemci. Vprašal sem natakara za njega. Povedal mi je, da so to slovenski državni poslanci, ki prihajajo vsak dan tarokit. Menda so prihajali k taroku naravnost iz postelj. Igrali so do ene, potem šli kositi, po kosilu so se vrnili v kavarno in igrali ves popoldan, včasih pozno v noč. Vprašal sem natakara, kdaj hodijo v parlament, nakar me je poučil: 'Oh, če

je kaj važnega v parlamentu ali če gre za glasovanje, takrat jih pride klicat sluga iz parlamenta."²⁵ Silni napor v nesebičnem "boju za narodov blagor" so za igralno mizo v kavarni Landtmann privedli celo služabnika svete cerkve – ljubljanskega kanonika Karla Kluna. Poleg njega je bil zelo vnet kvartopirec tudi podjetni poslanec Ivan Nabergoj, ki ga je pri gradnji svojega pravilničnega gradu Miramar na obalah Tržaškega zaliva opazil celo nesrečni brat cesarja Franca Jožefa Maksimilijan. Šuklje, ki se nad kavarnami ni pretirano navduševal, pa je poskušal delovati zunajparlamentarno kar v vojnem ministrstvu! Za gradnjo železnice v Belo krajino je poskušal pridobiti zaveznike v vrstah poklicnih militaristov. Toda: račun se mu ni izšel. Takole pravi v svojih spominih: "Ker sem uvidel, da stvar navzlic vsem mojim naporom vendar ne napreduje, sem hotel dobiti podpornika v vojaških krogih ter sem se podal k tedanjemu vojnemu ministru baronu Krieghammerju /gotovo zelo ustrezen priimek za vojaški resor!/. Mož je bil med velikim številom nesposobnih vojnih ministrov, ki jih je imela stara Avstrija, morda najslabši. Poleg tega zelo nadut človek! Ko stopim k njemu ter v razgovoru poudarjam strategično važnost belokrajnske železnice in njeno pomembnost v slučaju vojnega konflikta z Italijo, me oblastno zavrne, češ, presojo strategičnih interesov, Vi, gospod poslanec, lahko mirno prepuščate nam v tej hiši! Stopi potem pred veliko karto avstro-ogrske monarhije, ki je visela na steni, ter s povzdignjeno roko pokaže na severovzhodno mejo proti Rusiji, dostavljajoč: 'Hier liegen unsere strategischen Interessen, gegen Italien haben wir keine.' Slabo sém bil opravil, nejevoljen sem zapustil vojno ministrstvo in nerazsodnega njegovega šefa."²⁶ Jasno je, da so bili pripadniki cesarske in kraljeve oborožene sile zaradi svoje posebne povezanosti s prestolom starosvetnega cesarja Franca Jožefa vzvišeni nad mešetarskimi poslanci, ki so jih poskušali zaplesti v svoje kramarske intrige!

Šuklje, ki je začel politično kariero kot narodni radikalec, pa je nato evoluiral k zmernim ("elastikarskim") liberalcem in po letu 1900 še naprej h katoliški Slovenski ljudski stranki (ta ga je spravila celo na položaj kranjskega deželnega glavarja), si je uspel pridobiti veliko zaupanje ministrskega predsednika Maxa Vladimira

²² F. Šuklje, n. d., 7, 8.

²³ J. P. Bled, *Franc Jožef*, Ljubljana 1990, 523.

²⁴ F. Šuklje, *Iz mojih spominov II*, 136 – 139; *Iz mojih spominov III*, 12.

²⁵ H. Tuma, *Iz mojega življenja*, Ljubljana 1937, 146, 147.

²⁶ F. Šuklje, *Iz mojih spominov III*, 81.

ja barona Becka. Ta ga je leta 1906 poslal na posebno misijo v Dalmacijo, saj je po številnih kritikah avstrijske politike do te dežele hotel nekaj ukreniti.²⁷ Poleg tega je Beck Šukljetu že 17. julija 1914 povedal, da bo Avstro-Ogrska Srbiji čez nekaj dni izročila ultimat, ki je potem pripeljal do izbruha 1. svetovne vojne... Tedaj je bivši ministrski predsednik svojemu slovenskemu zaupniku tudi pojasnil bistvo svojih razhajanj s pokojnim prestolonaslednikom Francem Ferdinandom, ki so ga stala položaja vladnega šefa.²⁸

Šukljeta je kot kranjski deželni glavar leta 1912 nasledil Ivan Šušteršič (1863 - 1925), ki žal ni napisal spominov, je pa ohranil marsikateri drobci iz svoje bogate politične kariere v polemični brošuri *Moj odgovor*. Napisal jo je v izgnanstvu leta 1922 in v njej skritiziral delovanje Slovenske ljudske stranke, ki jo je nekdanj vodil. Šušteršiča, ki je bil vse do zadnje tretjine oktobra 1918 zvest habsburškemu žezlu, je namreč doletela bridka usoda političnega begunca. Po povratku v domovino je leta 1923 še enkrat nastopil na volitvah, vendar je doživel popoln polom. Pozneje so se širile o njem najrazličnejše govorice - med njimi je bila tudi ta, da je umrl za posledicami sifilitične okužbe oz. progresivne paralize... Bilo je to svojevrstno maščevanje možu, ki so se ga nekoč mnogi rojaki zelo bali in ga razglabali za "nekronanega vojvodo kranjskega".²⁹

Tudi Šušteršič je bil v mladosti liberalnega mišljenja; zavzemal se je celo za to, da bi slovenski študentje na avstrijskih univerzah posnemali zgled nemških burševskih združenj. Potem pa je doživel spreobrnitev in postal nenadomestljiv član in voditelj najrazličnejših organizacij slovenskih katolikov. Leta 1909 je s posebno spomenico poskušal Franca Ferdinanda pridobiti za trilateralno preureditev habsburške

monarhije (toda v belvederskem krogu so bolj kot njemu zaupali vsestransko povprečnemu slovenskemu politiku Josipu Pogačniku), naslednje leto pa je v Vatikanu uspešno posredoval za to, da je Andrej Karlin postal tržaški škof.

V brošuri *Moj odgovor* je Šušteršič opisal dve svoji srečanju z zadnjim avstro-ogrskim vladarjem. Takole pravi: "Bil sem dvakrat v zasebni avdijenci pri Karlu, prvič januarja 1918 in drugič sredi oktobra 1918. Prva avdijenca, v Laxenburgu, je trajala okoli pol ure. Razložil sem cesarju absolutno potrebo, da se takoj prične z realizacijo majske deklaracije /Jugoslovanskega kluba z dne 30. maja 1917/ in pristavil sem: 'Veličanstvo, zadnja ura je!' Moje obrazložitve so izzvale brez dvoma precejšen utis, kajti že takoj drugi dan se je ministrski predsednik Seidler začel pečati z mislijo, da združi vse avstrijske (cislitvanske) jugoslovanske pokrajine v eno samo upravno celoto. To je sam izjavil dr. /Evgenu/ Lampetu. Dalje ni prišel, ker je, kar sem sklepal iz raznih okoliščin, informiral Nemce, ki so se seveda odločno uprli. - Druga in zadnja avdijenca, 14 dni pred razsulom habsburške carevine, se je vršila v cesarski vili v Reichenau-u in je trajala celo uro. To pot sem cesarju rekel: 'Veličanstvo, sedaj ni več zadnja ura, sedaj je zadnja sekunda!' Svetoval sem, naj cesar prav takoj in še preden pride Wilsonov odgovor na mirovni predlog, sam ustanovi narodne države in imenuje narodne vlade, ker se bodo sicer ustanovile brez njega in proti njemu. Pristavil sem, da naj v narodne vlade pokliče može, ki imajo brez dvoma zaupanje ljudstva, ne glede na to, se je li ta ali oni morebiti kdaj kompromitiral glede lojalnosti. Ko pride Wilsonov odgovor, naj bi že ekzistirale narodne vlade. - Cesar je vse to dobro sprejel, toda povdarjal je, da se integritete Ogrske ne more dotakniti, glede na svojo kronanjsko prisego. Čuti se vezanega po svoji vesti. Na to sem mu nasvetoval sledeči postopek. Naj se zaenkrat omeji na avstrijski ('cislitvanski') teritorij in ga podeli po svoji najboljši uvidevnosti v narodne države, določivši začasne meje, z izrecnim pristavkom, da se bodo končnoveljavne meje določale po sklepu miru. Pristavil sem, da bodo narodne vlade poslale svoje delegacije na mirovni kongres, kjer bo seveda vsaka zahtevala tiste meje, ki jih bodo smatrale kot prave, tedaj n. pr. Jugoslavija: Hrvaško in Slavonijo, Bosno in Hercegovino ter jugoslovanske dele Madžarske, Čehi pa nemško Češko in Slovaško itd. Stvar mirovne konference bo, da odloči o teh zahtevah in, če okrne ogrske meje, vprašam

²⁷ F. Šuklje, *Sodobniki, mali in veliki, Ljubljana 1933*, 276 in dalje.

²⁸ F. Šuklje, *Iz mojih spominov III*, 161 - 163.

²⁹ Značilno Šušteršič kot voditelju "kmečkega punta" na Kranjskem (proti deželnemu predsedniku Viktorju baronu Heimu) nihče ni tako odkrito očital veleposestniških ambicij kot Šukljetu, ki so ga nasprotniki kar naravnost proglašali za "graščaka" (in vendar je bil Šušteršič pred 1. svetovno vojno vpisan v volilni imenik kot veleposestnik)! Prim. o tem še poglavje z naslovom *Moji milijoni v brošuri Moj odgovor, 1922*, 171 - 175 (tam se Šušteršič brani očitkov, ki so se pojavili v vrstah pristavev J. E. Kreka med prvo svetovno vojno, češ da je pred letom 1914 kupčeval z veleposestvi in bogatel na račun katoliške Ljudske posojilnice).

cesarja, ali boste znova začeli vojsko? Cesar je zamahnil z roko, rekoč: Vojska je nemogoča! Tedaj, rekel sem, podvrgli se boste višji sili, tj. odločbi mirovne konference in vaša kronanjska prisega ostane neokrnjena. Cesar je opazil, da bi se narodi sami morali najprej pogajati za meje, preden se ustanove nove narodne države. Na to sem odgovoril: Ti se ne bodo nikdar zedinili in tačas nas bodo dogodki preplavili! Povdarjal sem, da se mora vse izvršiti te dni, in če je vse zamujeno. To je bila bistvena vsebina te avdi-jence.”³⁰ “Poslednji Habsburžan” pa ni bil dovolj drzen, da bi izpeljal “revolucijo od zgoraj”; tako je romal predlog “poslednjega Avstrijca” med Slovenci na smetišče zgodovine. Prav tako so bile brezplodne debate v dunajski Juridische Gesellschaft leta 1917, ki naj bi pomagale reformirati monarhijo (o njih poroča Šuklje),³¹ cesar Karel pa je med političnimi čerami krmaril kot je vedel in znal. Strupeni Šuklje ve povedati, da se je s svojim notranjim ministrom Handel-Mazzetijem kar po telefonu pogovarjal o ruski revoluciji!³² Sadovi tehničnega napredka so sicer bili imenitni, toda za uporabo v sferah najvišje politike po mnenju sivolasega dvornega svetnika očitno še niso bili zreli...

Po propadu podonavske monarhije se je v slovenskem prostoru kmalu uveljavila nova elita (ne zadnjič v 20. stoletju!). “Zlata mladina” in novopečeni verižniški bogataši, ki ponavadi posnamejo smetano ob velikih zgodovinskih prevratih, so živeli na veliki nogi, “dolga vas” Ljubljana pa se je preobrazila v majhen Dunaj. Simbol uspeha je postal finančni gangster Avgust Praprotnik, ki je bil menda najbogatejši Slovenec, vendar ni nosil niti zapestne ure, ker bi mu jo oblast lahko zarubila... Formalno je bil mož namreč skorajda svetopisemski revež, ker je bilo vse njegovo premoženje po fiktivnem stečaju pisano na druge.³³

Zusammenfassung

Slowenische Erinnerungen
an die Welt von gestern

Obwohl die slowenische autobiographische und Memoiren-Literatur im weiteren mittel-

europäischen Raum nicht sehr bekannt ist, haben doch einige ihrer Werke mehr als nur nationale Bedeutung. Josip Vošnjak (1834 - 1911), der dem Kreis der liberalen Jungslowenen angehörte, war der erste bedeutendere slowenische Politiker, der seine Erinnerungen verfaßte. Darin präsentierte er sich als unermüdlicher Patriot, während einzelne Abschnitte die Mentalität des bürgerlichen Zeitalters illustrieren. Besonderes Augenmerk widmet Vošnjak dem Spiritualismus, den er im Hause Theodor Georg Ritter von Karajans (1810 - 1873), dem Vorsitzenden der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, kennenlernte. Interessant ist auch die Beschreibung der “Technologie” des Regierens von Graf Taaffe in den Jahren 1879 - 1893. Im Jahr 1881 versicherte Ministerpräsident Taaffe Vošnjak in einem privaten Gespräch, es sei das Ziel seiner Politik, die großen Parteien zu zerschlagen.

Fran Šuklje (1849 - 1935) war in der Politik ein “Fanatiker des Opportunismus”: zunächst vertrat er radikal liberale Ansichten, dann war er ein gemäßigter Liberaler, nach dem Jahr 1900 näherte er sich der katholischen Slowenischen Volkspartei an und wurde Landeshauptmann von Krain (1908 - 1911). Er profilierte sich als Parlamentsredner zur Zeit des “Eisernen Rings”, der die Regierung Graf Taaffes unterstützte (gerne polemisierte Vošnjak mit den führenden deutschen “Linken”, besonders Plener und Dumreicher). Eine Zeitlang war Vošnjak in den neunziger Jahren auch der Vorsitzende des Parlamentsklubs der “wilden Abgeordneten” (also jener, die aus den verschiedenen Parlamentsklubs ausgetreten waren bzw. überhaupt keinem angehört hatten). Der tätliche Angriff des aggressiven Deutschnationalen Karl Hermann Wolf auf Šuklje am 24. November 1897 löste eine große Schlägerei im Wiener Parlament aus, das von da an bis zum Ersten Weltkrieg nur noch wenige lichte Augenblicke kannte und nur selten arbeitsfähig war. In seinen Erinnerungen beschrieb Šuklje auch sehr detailliert die Krawalle im österreichischen Reichsrat anlässlich der Badenischen Sprachenverordnungen im Jahr 1897.

Ivan Šušteršič (1863 - 1925) war der Führer des slowenischen katholischen politischen Lagers vor dem Ersten Weltkrieg, während des Kriegs aber erlebte seine habsburgtreue Politik ein Fiasko und so wurde er nach 1918 für kurze Zeit sogar zum politischen Flüchtling. In der

³⁰ I. Šušteršič, *Moj odgovor*, 92 - 94. Dr. Eugen Lampe je bil Šušteršičeva “desna roka”.

³¹ F. Šuklje, *Sodobniki, mali in veliki*, 331 - 333.

³² F. Šuklje, *Iz mojili spominov III*, 173, 174.

³³ M. Mihelič, *Ure mojili dni. Spomini, Murska Sobota 1985*, 52, 53.

polemischen Broschüre *Moj odgovor* [Meine Antwort] aus dem Jahr 1922, mit der er seine Rückkehr auf die slowenische politische Szene vorbereiten wollte, beschrieb er einige Ereignisse aus seiner reichen politischen Karriere. Besonderes Augenmerk verdienen seine Schilderungen der Audienzen beim letzten österreichisch-ungarischen Kaiser Karl, dem er zur Umgestaltung der Monarchie nach nationalem Prinzip riet. Gleichzeitig gab Šušteršič dem Kaiser zu verstehen, wie er den Eid umgehen könnte, den er bei der Krönung zum ungari-

schen König geleistet hatte: der Herrscher solle die einzelnen nationalen Regierungen ernennen, da sie sich ansonsten gegen ihn konstituieren werden; er solle die einstweiligen Grenzen zwischen den einzelnen Nationalstaaten in der zisleithanischen Hälfte der Monarchie bestimmen, deren endgültige Festlegung aber der Friedenskonferenz überlassen. Wenn dann auf der Konferenz die Grenzen zum Nachteil Ungarns festgelegt würden, wäre dies die Tat einer "höheren Macht", die über dem Herrschereid steht.

Igor Grdina

TROMPETA KLIČE

ali

Ivan in Klarica na manevrih

Ivan Cankar – zasačen pri delu!

8. november 1898 je bil čisto običajen dan; nič svetovnozgodovinsko zares pomembnega ali pomenljivega se ni zgodilo na ta torek. V dežel-nem stolnem mestu Ljubljana so se rodoljubne dame in ocilindrani gospodje, ki so se s pono-som razglašali za "boržoaje", čeprav jih je večina mladost preživela v najbolj patriarhalnem kmeč-kem okolju, zvečer odpravili v gledališče, da se po duhamornem delavniku sprostijo ter s svojo toaletto po možnosti vzbudijo zavist pri sose-dih... Ah, da, die berühmte 'krajnska fovšarija', kakor je nekoč zavzdihnil Dragotin Dežman in se potem čez noč prelevil v Karla Deschmanna!

Priložnost za impresiven "prikaz in pokaz na družabnem in družbenem polju" – beri: v gleda-liškem foyerju – je bila skorajda idealna: tistega dne je bila na sporedu slovenska premiera ope-rete Victorja Rogerja Les 28 Jours de Clairette. Dirigiral je na prelomu stoletja v ljubljanski dol-gi vasi praktično nepogrešljivi glasbeni veščak Hilarij Benišek, režiser pa je bil Rudolf Ine-mann, ki je "dvignil slovensko gledališče iz dile-tantizma do umetnosti."¹ Oba sta bila eminent-na predstavnika češke kulturniške emigracije, ki je našim narodnjakom prišla na "bratsko" po-moč pri težavnem merjenju moči s podjetnimi

nemškimi tekmeči. Sama po sebi bi predstava danes že skorajda povsem pozabljenega dela ne bila vredna posebne pozornosti, vendar pa je vsa stvar zanimiva vsaj zato, ker je za prevod teksta poskrbel Ivan Cankar! In to tisti Cankar, ki je v svoji poslednji za življenja izdani knjigi Podobe iz sanj – v črtici Veselejša pesem – zapi-sal: "Pred mnogimi leti sem poslušal na Dunaju deveto simfonijo Beethovno. Med vsemi ob-likami umetnosti mi je glasba najbolj tuja in obenem najbolj ljuba. Vse teorije so mi zakle-njene in zapečatenene; še not ne znam brati. To popolno, sramotno neznanje pa se čisto prijaz-no družī s prav posebno, skoraj bolno občutlji-vostjo za zvok, za ubranost in neubranost. Vsaka melodija je bitje zase, ima svoj telesen obraz, svoj živ pogled, svojo besedo in krenjto. Vsaka odpre vrata na stežaj mislim in spominom brez števila; in vsaka pesem je doživljaj, ki ostane v duši neizbrisljiv."²

Nenavadno je potemtakem že to, da se je Can-kar lotil poslovenjevanja teksta, ki je bil name-njen petju. Vendar Rogerjeva Clairette ni bila

¹ To sodbo je izrekel Anton Verovšek, ki je bil stonim za slovensko gledališče; glej v: Izidor Cankar, *Izbrano de-lo*, Ljubljana 1972, 175.

² Ivan Cankar, *Izbrano delo VII*, Ljubljana 1970, 292.

edini pisatelj izlet na to področje: v Ljubljani so istega 1898. leta v njegovem prevodu uprizorili tretjo opero Viktorja Parme Stara pesem, ki ji je besedilo v italijanščini napisal solibretist Mascagnijeve Cavallerie rusticane Guido Menasci. Cankarju zaradi glasbenega analfabetizma libretistika zagotovo ni mogla biti blizu, prav tako pa so mu bili dokaj tuji lažji gledališki žanri; njihova "zaščitna znamka" sta bili pri nas narodna oz. ljudska igra s petjem in opereta. Samo spomnimo se, kako je mož rogovilil zoper ubogega Frana Govekarja in njegovo recepcijsko nenavadno uspešno dramatizacijo Levstikovega Martina Krpana.³ Govekar je postal kar občno ime za narodnjaškega literata, ki mu uspeh pomeni več kot umetnost in ima do občinstva paternalističen odnos. Seveda knez naših pisateljev pri tovrstnem "žigosanju" ni bil povsem izviren; nemški nacionalisti so na vrhuncu t. i. celjske krize, ki je nazadnje odpihnila koalicijsko vlado kneza Alfreda Windischgraetza, npr. predlagali, da bi se pljuvalnikom poslej reklo Kaltenegger – v večem spomin in opomin na narodno ne dovolj vehemetno eksponiranega konservativnega rojaka, ki se je zavzemal za kompromis s Slovenci.⁴

Kako gorak je bil Cankarju (zlasti lažji) meščanski teater – in v opereti je mogoče videti njegovo kvintesenca⁵ –, lahko razberemo iz znamenitega pisateljevega tržaškega govora Slovensko ljudstvo in slovenska kultura aprila 1907. Ob tej priložnosti je izrekel nekaj hudo jeznih misli o domači kulturniški sceni, ki so ji glavni pečat vtisnili njemu neznosno zoprni liberalni ustvarjalci (Cankarjev socialdemokratski radikalizem je bil tedaj pač v zenitu); med drugim je povedal: "V ljubljanskem gledališču igrajo lepo moderno ali pa tudi klasično dramo. Drugo jutro že prepevajo po Ljubljani tisto ljubeznivo pesem: 'To ni za ljudstvo!' Naše ljudstvo ne mara takih reči, naše ljudstvo ni zrelo za take reči, ne ponujajte našemu ljudstvu torte, ko je komaj žgancev vajeno! In res – moderna ali klasična drama izgine sramotno z odra, na odru pa se prikaže domača umetnost /to so reprezentirale t. i. narodne igre, v katerih ni manjkalo

petja; bile so torej povsem podobne opereti/, ki ima na čelu zapisano geslo: 'Ejduš' in 'ga že maja!'"⁶ Igralec in režiser Anton Verovšek, ki je bil s Cankarjem v mnogočem na isti valovni dolžini,⁷ je bil še bolj neposreden in se je takole razburil nad opereto: "Drama se je ves čas bagatelizirala; zato se ni moglo razviti slovensko dramatično slovstvo. Element naše publike je pravzaprav opereta, v opero se hodi le zavoljo noblese."⁸ Verovšek, ki ga je prav Govekarjeva dramatizacija Krpana naredila za prvo gledališko zvezdo na slovenskem nebu, si ni mogel kaj, da ne bi še sam udaril po nesrečnem naturalističnem pisatelju; Izidorju Cankarju je prostodušno izjavil: "Dasi sem zaradi teh figur /≠ likov v Govekarjevih 'dramatičnih produktih' / postal popularen – pa po krivici, ker bi bil ta košček priznanja boljše zaslužil za druge vloge – sem tudi sam izprevidel, da je bila doba narodnih iger moji umetnosti le v škodo. Zato so se mi te vloge uprle, kakor so se uprle tudi drugim. Medtem so namreč 'Rokovnjači' razbojnikovali po vseh slovenskih deželah, krjavljevalo in krpanajsalo se je v zadnji goriški vasi, dokler se ni pri občinstvu in kritiki pojavil odpor, ki je z narodnimi igrami nepričakovano hitro pometel."⁹

Toda preden je Ivan Cankar naredil križ čez svoje poskuse, da bi se usidral v slovenski kulturniški srenji po zgledu svojih večinoma liberalno usmerjenih predhodnikov,¹⁰ je očitno počel marsikaj, s čimer se pozneje ni več strinjal. Da, celo na toliko ozloglašeno "elkanje" je tedaj morda še pristajal, saj je besedi "cel" in "prišel" v finalu 2. dejanja operete o Clairetti zrimal s "kolonel" in "duel" (v izvirniku je namreč v vseh štirih zaporedno sledečih si verzih, ki se v slovenščini končajo na navedne besede, ista rima; vkanje oziroma ukanje pa pri "duelu" in "kolonelu" ne pride v poštev). Skratka, zdi se, da Cankarjevo delo ne izdaja samo umetnika, temveč vsaj mestoma tudi zgolj literata. Stiska je pisate-

⁶ Ivan Cankar, *Izbrano delo I*, Ljubljana 1970, 282.

⁷ Prim. Cankarjev spis Verovšek, ki je bil 5. januarja 1915 objavljen v *Slovenskem narodu* (I. Cankar, *Zbrano delo*, 24. knjiga, Ljubljana 1975, 237 – 239; 512 – 514).

⁸ Izidor Cankar, n. d., 174.

⁹ Izidor Cankar, n. d., 172.

¹⁰ V kontekst Cankarjevih zgodnjih prizadevanj, da bi se na slovenski literarni sceni uveljavil kot ustvarjalec v okvirih liberalne paradigme, gre njegovo navdušeno hvaljenje in posnemanje Antona Aškercja. Pozneje, v anarhoidni in socialdemokratski fazi svojega duhovnega razvoja, je Cankar Aškercja hudo napadal, s tem pa je v dobršni meri uspel zabrisati svoje mladostne ideale.

³ Prim. *zajedljiva Cankarjeva spisa Krpanova kobila ter Govekar in Govekarji*.

⁴ J. Cvirn, *Trdnjaviški trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861 – 1914)*, Maribor 1997, 190.

⁵ Prim. V. Klotz, *Bürgerliches Lusttheater. Komödie - Posse - Schwank - Operette*, Reinbek bei Hamburg 1987, zlasti 185 – 252.

lja od časa do časa prisilila k podvigom, ki bi jih mogli označiti za "kompromis z realnostjo". Že novembra 1896, ko je napravil križ čez študij na dunajski tehniki in se odločil za slavistično-romanistični študij na univerzi (česar potem ni uresničil), je v pisanju videl pravzaprav svoj edini vir zaslužka.¹¹ Zanj zadnja leta 19. stoletja niso bila nič kaj prijazna; rojaki so mu tedaj sicer precej splošno priznavali lep talent, vendar so mnogi menili, da ima docela nemogoč značaj. Ko mu je dobrosrčni Govekar pomagal iskati službo, je od nekega časnikarskega uredništva dobil odgovor, da je Cankar kot "prepirljiv in aroganten" človek popolnoma "nerabljiv".¹² Bili so pač časi, ko so v časnikarstvu uspevali ljudje z mogočnimi pokrovitelji: Miroslav Malovrh, ki je bil najudarnejše in naravnost virtuožno zlobno pero prvaka liberalnih "zadovoljnih Kranjcev" Ivana Tavčarja, in Ivan Štefe, strupeno zgovorni oproda bossovskega šefa slovenskih katolikov Ivana Šušteršiča, sta okoli leta 1900 postala kralja našega političnega revolver-žurnalizma ter obdržala tak položaj še globoko v leta strahot prve svetovne vojne. Oba sta tragično končala: Malovrh v umobolnici, Štefe na vrvi.

Cankar se v tedanji časnikarski pragmatiki ne bi mogel znajti – to je bil posel za redoljubnega rodoljuba Govekarja, ki se je uslužbil pri Slovenskem narodu in se potem zasidral na ljubljanskem magistratu. Žurnalistika tedaj ni bila več domena boheme in improvizacije: postala je orožje in je zatorej terjala profesionalizem (pogosto je drugo ime zanj pristranskost!). Leta, ko je moral Ivan Tavčar sam od prve do zadnje črke napisati prenekatero številko Slovenskega naroda, so minila. Časniki so v 2. polovici 19. stoletja dobili velik vpliv; v pravem pomenu besede so postali "organi" strank, gibanj in posameznikov. "Največji postopač v Ljubljani" Vladimir Svetek v začetku 20. stoletja ni kar tako grozil mestnim policijskim stražnikom s tem, da jih bo "dal" v Tavčarjev "Narod", čemur bo sledil odpust iz službe...¹³ Javna beseda je imela silno moč; niso je še devalvirali kričavi demagogi, ki so po letu 1918 s stadionov, trgov in iz radijskih

aparatov oznanjali somrak svobode ter vzpon totalitarizmov vseh barv in baž.

Kakšna je bila duhovna fiziognomija Ivana Cankarja na večer 19. stoletja? Najkrajše rečeno: odprta k različnim možnostim. Na začetku leta 1897 je mladi pisatelj razlagal bratu Karlu: "Moje življenje je zares interesantno, po priliki tako, kakor pariških 'bohémov',"¹⁴ naslednje leto pa je takole razglabljal o svojem dotedanjem "okušanju sveta": "Kadar se mi je zdelo, da sem prišel v svojih mislih do konca, da sem spoznal jasno in razločno vse skrivnosti – dvignilo se je pred mano kakor visoka stena in videl sem, da ne vem ničesar. Iskal sem po filozofih, ki so premišljevali vse življenje po zadnjih vzrokih življenja, a na najtežja vprašanja mi ni odgovoril noben. Vse se vrti v krogu, – kadar človek misli, da je spoznal dovolj, takrat zapazi, da stoji zopet tam, kjer je prišel svojo pot. Zató je naravno, da se svet tako krčevito oklepa boga; – iz njega si more razlagati vse in jasno mu je, čemu živi, a kadar nima več te vere, iskati mora resnico sam, če hoče, da je človek. Kadar pa prične iskati, naraščajo vprašanja zmirom bolj, dokler naposled ne obstane in ne more več naprej; in v svoji utrujenosti se oklene navadno tujih, zmedenih nazorov ali pa se vrne, odkoder je bil prišel..."¹⁵ V Cankarjevem življenju je bilo tisti čas veliko iskanj in negotovosti; pisanje besede bog z malo začetnico – ob koncu njegove umetniške poti, v Podobah iz sanj, je tu že vse drugače (bog postane Bog!) – pa pričuje o radikalizmu, ki se odleplja od temeljev domače tradicije. Potemtakem je neposredno pred prelomom stoletja osrednja značilnost Cankarjevega ravnanja nepredvidljivost in celo njegov začasni vstop v glasbeno gledališče leta 1898 ne more prehudo presenečati. Prav tako pa tudi ne kratkotrajnost pisateljevega stika z operno-operetnim odrom.

Kdo je mar?

Poleg premiere 8. novembra 1898 je ljubljanska postavitev Rogerjeve operete o Clairetti doživela še dve ponovitvi – v četrtek 10. in v nedeljo 20. novembra 1898. Nikoli prej in nikoli pozneje tega dela v slovenščini ni bilo mogoče ne videti ne slišati na odrskih deskah. Glede na ta podatek bi mogli sklepati, da gre za precej povprečno kompozicijo. Vendar ni tako; v svojem žanru je bila Klarica na vojaških vajah (takšna je

¹¹ Prim. pismo Ivana Cankarja bratu Karlu 23. novembra 1896 (*Dom in svet*, Ljubljana 1920, 21), kjer pravi, da bo z opustitvijo tehniškega študija izgubil štipendijo in pristavlja: "Torej moram pisati, veliko pisati, da si kaj prislužim."

¹² Izidor Cankar, n. d., 221.

¹³ J. Cvirn, *Vsega je bil kriv Buffalo Bill*, *Zgodovina za vse*, leto I, št. 2, Celje 1994, 8.

¹⁴ Izidor Cankar, n. d., 220.

¹⁵ Izidor Cankar, n. d., 241.

Mich.₁₄ : ali imate vse, kar zahtevam.

L. F.

PETIT RONDEAU.

MICHONNET, LES MODISTES.

Op. 2°

All.^{to} moderato.

MICHONNET.

PIANO.

Viol.^{to} All.^{to} moderato.

Je veux d'a-
Hej, vraga

Cor.
mf

pp Cor. 1. 2.

M.

- bord, — je le con - fes - se, — Un jo - li bras, — Un corset
ho - sem pri de - le - su Mo - z - no ro - ko Ina ~~mo~~ ^{meno}

quat.

Cor.

fag

2 fl.

M.

lice bo di - v o ve tu ul na ~~mo~~ ^{mo}
tenant sa pro - mes - se, Rem - pli d'ap - pas!
ho - z - g - i - ker - se - su Mo - z - no Mo - z - no

Sop. LES MODISTES.

J'ai ce qu'il faut, voy - ez plutôt, voy - ez plu - tôt;
Jaj xvan vce do pro - gles sam, pro - gles sa - mo;

p léger.

A.C. 8661.

Stran iz klavirskega izvlečka operete Klarica na vojaških vajah (hrani: Arhiv ljubljanske opere)

namreč bila slovenska varianta naslova Rogerjeve operete) zgledno uspešno delo; na francoskih odrih – zlasti podeželskih – se je obdržala vse do 2. svetovne vojne.¹⁶

Victor Roger se je rodil leta 1853, umrl pa je 1903. Pri pisanju operet je občasno sodeloval s sedem let starejšim skladateljskim kolegom Gastonom Serpettom. Od kakih tridesetih njegovih samostojnih odrskih del sta velik uspeh doživeli dve: Joséphine vendue par ses soeurs (Jožefina, ki so jo prodale njene sestre), ki je bila premierno uprizorjena v Bouffes-Parisiens 19. marca 1886, in Les 28 Jours de Clairette (Klaričinih osemindvajset dni), krščena v Folies-Dramatiques 3. maja 1892. Jožefina je seveda parodija svetopisemske zgodbe o egiptovskem Jožefu: gre za pariško dekle, ki je izvrstna pevka in pričakuje teaterski angažma, vendar je "prodana" v nek bližnjevzhodni harem, iz česar se nato razvije komedija. Clairette oziroma Klarica za razliko od nje vseskozi ostaja na evropskih tleh: zgodba se odvija v mondenem okolju pariških trgovin in na manevrih huzarjev, naslovna junakinja pa skuša obvarovati svojega novopečenega soproga pred zankami, ki mu jih nastavlja njegova bivša metresa. Po nekaj zmedah s preoblačenjem se vse prav razplete. Za velikanski uspeh operete o Klaričinih podvigih na manevrih je bila zaslužna tudi pevka naslovne vloge Marguerite Ugalde, ki je bila v svojem času velika zvezda.¹⁷

Libreto sta skladatelju napisala prekaljena odrska veččaka H. Raymond in Antony Mars.¹⁸ Roger je partituro posvetil svojemu prijatelju Albertu Vizentiniju, ki je vodil gledališče Folies-Dramatiques. Dirigent, ki je pripravil krstno predstavo, se je pisal Baggers.¹⁹

Kaj je mar?

Roger je bil – kakor smo pravkar videli – eden izmed dovolj uspešnih mojstrov francoske operete, žanra, ki ga je "izumil" Florimond Hervé

(1825 – 1892; v resnici se je mož pisal Ronger), najvišje pa povzdignil Jacques Offenbach (1819 – 1880). "Operetnemu cesarju" Offenbachu je tesno za petami sledil njegov "kronski princ" Alexandre-Charles Lecocq (1832 – 1918), temu pa še štirje skladatelji "A produkcije": Robert Planquette (1848 – 1903), Edmond Audran (1842 – 1901), Louis Varney (1844 – 1908) in André Messager (1853 – 1929). Takoj za njimi prihajajo Louis Ganne (1862 – 1923), Gaston Serpette (1846 – 1904), Victor Roger, Claude Terrasse (1867 – 1913) in v Venezueli rojeni Reynaldo Hahn (1875 – 1947). Če se spomnimo še skladateljev, ki so uspeli na opernih deskah (L. Delibes, G. Bizet, Ch. Gounod, E. Chabrier), a so hkrati služili tudi lahkokrili operetni muzi, se ne moremo izogniti sklepu, da je šlo za zelo mikaven segment glasbenega gledališča. To potrjuje tudi nagla širitev žanra po Evropi meščanske epohe in njegova "homologacija" v različnih deželah: na Dunaj je opereto vpeljal v Dalmaciji rojeni Franz von Suppé (1819 – 1895), sledili pa so mu "operetni kralj" Johann Strauß Sin (1825 – 1899), Karl Millöcker (1842 – 1899), Carl Zeller (1842 – 1898), Karl Michael Ziehrer (1863 – 1922), Richard Heuberger (1850 – 1914), Franz Lehár (1870 – 1947), Imre (Emmerich) Kálmán (1882 – 1953), Oscar Straus (1870 – 1954), Leo Fall (1873 – 1925), Edmund Eysler (1874 – 1949), Leo Ascher (1880 – 1942), Fritz Kreisler (1875 – 1962) in Robert Stolz (1880 – 1975). Na Otoku je triumfiral sir Arthur Seymour Sullivan (1842 – 1900), ki se največkrat omenja kot "siamski dvojček" svojega libretista Williama Schwencka Gilberta (1836 – 1911), njuni dediči pa so bili Edward German (1862 – 1936), Sidney Jones (1869 – 1946), Lionel Monckton (1861 – 1924), Leslie Stuart (1864 – 1928) in Ivan Caryll (1861 – 1921). V Berlinu so slavili svoje mojstre: Paula Linckeja (1866 – 1946), Walterja Kolloja (1878 – 1940; rodil se je kot Elimar Walter Kollodzieyski), Jeana Gilberta (1879 – 1942; v resnici se je pisal Max Winterfeld), Eduarda Künnekeja (1885 – 1953) in Ralpha Benatzkeja (1884 – 1957). Tudi na slovanškem vzhodu evropskega kontinenta je opereta pognala nekaj lepih cvetov: Hrvatje Ivan pl. Zajc (1832 – 1914), Srečko Albini (1869 – 1933) in Ivo Tijardović (1895 – 1976) ter Čehi Oskar Nedbal (1874 – 1930) so bili njeni najbolj znani predstavniki v tem delu sveta, internacionalni uspeh pa je doživel še Slovenec slavonsko-italijanskega rodu Viktor Parma (1858 – 1924). Celo v pradomovini opere, v Italiji, so se nekaterniki trudili z opereto; znameniti milanski glasbeni

¹⁶ Richard Traubner, *Operetta. A Theatrical History*, New York-Oxford 1989, 235.

¹⁷ Richard Traubner, n. d., 234, 235.

¹⁸ Richard Traubner, n. d., 235. Vsaj za Marsa je mogoče reči, da je bil "Fachmann" v libretističnem poslu in se je kot tak tudi zapisal v zgodovino francoskega gledališča.

¹⁹ Les 28 Jours de Clairette. Vaudeville-Opérette en 4 Actes de H. Raymond & A. Mars. Musique de Victor Roger. Partition Chant et Piano, Paris, Choudens Fils, nepagitrane strani na začetku. Klavirski izvleček se liri in ariitvu ljubljanske opere.

Lahkokrila operetna muza

založnik Giulio Riccardi ter nadvse ugledni skladatelji Ruggiero Leoncavallo, Pietro Mascagni in Umberto Giordano so "zagrešili" nekaj ne preveč uspešnih del te vrste. V Španiji so imeli avtohtono obliko lažjega glasbenega gledališča - zarzuelo; v 2. pol. 19. st. je postala povsem podobna opereti. Mednarodni uspeh si je v 2. pol. 20. st. priborila predvsem zaradi "domoljubne" repertoarne politike kar neverjetno velikega števila vrhunskih pevcev z Iberskega polotoka. Tudi v Rusiji niso hoteli zaostajati za evropskim civilizacijskim tokom in njegovimi naplavinami: "nedeljska skladatelja" Aleksander Borodin in César Cui, ki sta sicer pripadala močnemu krdelcu "peterice", se v svoji ustvarjalnosti nista zapisala samo umetniškemu nacionalizmu, temveč tudi čarom vedrega glasbenega gledališča. Pravi bum pa je operetni žanr na ruskih ravninah doživel v času "graditve socializma" - oziroma natančneje v stalinski epohi (Isaak Osipovič Dunajevski je veljal za sovjetskega Lehárja, njegova filmska opereta Volga-Volga pa si je celo pridobila sloves Stalinovega najljubšega filma; Jurij Sergejevič Miljutin; Dmitrij Dmitrijevič Šostakovič). To bi utegnili relativizirati mnenje, da gre pri opereti za ekskluzivno meščansko obliko gledališča. Šefu ruskega in mednarodnega komunizma pač ni mo-

goče očitati pomanjkanja razredne zavesti! Čisto poseben razvoj je opereta doživela onstran velike luže: širokopotezni Američani so se stvari seveda lotili po svoje, zato so na Broadwayu evropski izvozni artikli kraljevali razmeroma kratek čas, potem pa jih je zasenčil muzikal.²⁰

Na Slovenskem je prvo opereto skomponiral Benjamin Ipavec (1829 - 1908); leta 1866 so v ljubljanski čitalnici z velikim uspehom krstili njegovo "kratkočasno spevoigro v jednom delu" Tičnik. Anton Foerster je šest let kasneje doživel uprizoritev svojega Gorenjskega slavčka. Nato je prišel Viktor Parma z uspešnico Caričine amazonke (1902), ki ji je sledilo še več podobnih del; od druge polovice 20-ih let dalje pa so svoje ustvarjalne moči na operetnem odru razdajali Radovan Gobec, Pavel Šivic, Marjan Kozina, Janez Dobeic, Alojzij Mav, Janko Gregorc in Samo Hubad. Po drugi svetovni vojni se je kulturni politiki "ljudske oblasti" ta žanr zdel preveč dekadenten in meščanski (Janko Gregorc je bil postavljen celo pred "sodišče narodne časti") - čeprav je bilo vsaj od objave Dedi-erjeve biografije maršala Tita znano, da jugoslovanski državno-partijski šef ljubi dunajsko lahko glasbo, ta oznaka pa na koncu koncev zaobsega tudi opereto (z njenim poslednjim vlemojstrom Robertom Stolzom, ki je kariero začel v Mariboru, je Josip Broz hitro našel zelo razumevajoč stik).²¹ Če se osebni okus jugoslovanskega komunističnega voditelja ni bogveka-ko razlikoval od okusa sovjetskega diktatorja J. V. Stalina, pa sta se korenito razlikovali glasbeni usmeritvi njunih režimov: v Sovjetski zvezi so s kritiko "formalizma" dodobra pristrigili peruti modernistični avantgardi, v Jugoslaviji pa so bili glasbeni sovražnik številka ena ustvarjalci lahkotnejših žanrov (opereta, jazz, z velikim nezau-panjem so se motrili tudi podvigi ansambla bra-

²⁰ Prini. R. Traubner, n. d., Jože Sivec, *Opera skozi stoletja*, Ljubljana 1976, 259 - 266; 530 - 537.

²¹ V. Dedič, Josip Broz Tito. *Prispevki za življenjepis*. Ljubljana 1953, 69: "Ob nedeljati popoldne, ko ni bilo dela /v tovarni avtomobilov v Dunajskem Novem mestu - bilo je to pred 1. svetovno vojno/, je Joža /Broz/ s tovariši zalajal na Dunaj. Najrajši je hodil v dunajske varieteje, kjer so ob lahkih dunajskih valčkih čarodeji in klovnii izvajali svoje čarovnije. /.../ Skupno s svojimi tovariši je odšel /kajpak J. B./ nekega dne k nekemu staremu plesnemu učitelju. 'Valček sem se hitro naučil,' pripoveduje Josip Broz, 'toda preglavice mi je delala kadrilja in poloneza. Stari učitelj je bil trdovraten in mi je venomer govoril: 'Naučiti se moraš vse ali nič.' Na str. 736 pa beremo: 'Tito je zelo muzikaličen. Vprašal sem ga, katera glasba mu je najljubša. 'Dunajska lahka glasba' je odgovoril Tito."

tov Avsenik). Kakšen delež so imeli pri tem modernistični (ter na drugi strani tradicionalistični) muziki in premišljevalci o glasbi, ki so se udeležili narodnoosvobodilnega boja, bo še treba raziskati; čisto gotovo pa je, da maršal Tito na vse te turbulence ni vplival²² (za razliko od njega je J. V. Stalin osebno iniciral znani napad na glasbo D. Šostakoviča v moskovski Pravdi 28. januarja in 6. februarja 1936).

Opereta je bila – in je še – na vseh zemljepisnih dolžinah oziroma širinah "posel". Franz Lehár, ki je doslej z njo najbrž največ zaslužil, je bil dolarski milijonar že dve leti po prvi uprizoritvi Vesele vdove (1905). Seveda je opereta v svojih vrhuncih tudi umetnost, toda kadar koli je gledališka blagajna začela izkazovati pasivo in se utapljati v rdečih številkah, so se odrski ljudje oprijeli tega žanra kot poslednje rešilne bilke (in le redko jih je pustil na cedilu). Na naravnost velikoserijsko proizvodnjo operet je po eni strani vplivala neurejenost avtorskih pravic v 19. stoletju, ki je poklicne skladatelje in libretiste silila k vedno novim delom, po drugi strani

pa so bili ljudje željni zabave: tako povpraševanje kot produkcija sta bila velika, medtem ko je bil Hollywood šele v povojih. Posebej pisci besedil, ki so do potankosti obvladali žanrske konvencije – čudno je, da literarna zgodovina le v lirični sferi ceni vrste pisanja s trdnimi pravili (npr. sonet, ki je na Slovenskem kar nekaka kulturna forma literature), v pripovedni (npr. kriminalka) ali dramatiški (libreto) pa prav nič! –, so se razvili v prave fabrikante: Offenbachu je "štof" dobavljal tandem Henri Meilhac-Ludovic Halévy, na Dunaju je deloval podoben par F. Zell-Franz Friedrich Richard Genée, pozneje pa še Victor Léon, Leo Stein in mnogi drugi... Med mojstri obrti se najde tudi naše gore list – Bruno Wradatsch, ki je bil leta 1883 rojen v Kozjem. Seveda je možakar spretno zabilisal neuglednost svojega rodu ter si nadel nadvse imeniten psevdonim Bruno Hardt-Warden!²³

Narod naš dokaze hrani...

Cankarjev prevod Rogerjeve operete se ni ohranil v celoti; na voljo nam je samo slovensko besedilo petih točk, ki je bilo leta 1898 vpisano v klavirski izvleček pod izvirni francoski tekst. Kljub temu gre za dokaj obsežno "zadevo", saj je Klarica na vojaških vajah celovečerna opereta v 4 dejanjih.

Do najdbe – oziroma točneje vnovičnega javnega registriranja – kar zajetnega "korpusa" doslej neznanih Cankarjevih verzov je prišlo po spletu srečnih okoliščin: Društvo slovenskih književnih prevajalcev je na pobudo Toneta Smoleja svoje letošnje strokovno srečanje namenilo problemu poslovenjanja libretov in drugih petih besedil. Ker sem bil prijazno povabljen k sodelovanju,²⁴ sem se pri pripravljanju referata napotil v arhiv ljubljanske opere, ki ga v zadnjem času z izjemno skrbjo vodi Boštjan Strniša. Tema, ki sem se jo namenil obdelati, je zadevala starejše slovenske libretistične prevode – nekako do nastopa "klasika" Nika Štritofa. Ob mnogih Funtkovih, Ganglovih in Pugljevih "ponašitvah", ki so bile vpisane v klavirske izvlečke oper, mi je nadvse prijazni arhivar potisnil v roke tudi na videz neugleden zvezek z naslovom Les 28 Jours de Clairette in me opozoril, da gre za delo, ki ga je prevedel Ivan Cankar. Pri pre-

²² Tudi okus drugih vodilnih graditeljev socializma na naših tleh se ni bistveno razlikoval od Titovega (z izjemo Edvarda Kardelja-Krištofa, ki je bil zagledan v Beethovna in Wagnerja); tako je Mitja Ribičič-Ciril iz refrena angleškega hita leta 1934 – *Isle of Capri* židovskega skladatelja Wilhelma Grosza (1894 – 1939) – "skoval" (se reče: preplagiral) melodijo svoje uspešnice *V miraku gozda ob tabornem ognju*. Izvirno besedilo *Glumitja Kennedyja* pa je bilo takole (komaj si lahko predstavljamo večje nasprotje od Ribičičeve verzije):
*Somewhere far away
 over Naples bay
 that's where my thoughts keep on turning
 down by the sea
 where romance came to me.
 Picturing the scene
 and what might have been,
 but it's in vain that I'm yearning,
 Fate changed it all
 and I'm left to recall.
 'Twas on the Isle of Capri that I found her,
 beneath the shade of an old walnut tree,
 Oh, I can still see the flow'rs blooming round her,
 where we met on the Isle of Capri.
 She was as sweet as a rose at the dawning,
 but somehow fate hadn't meant her for me,
 and though I sailed with the tide in the morning
 still my heart's on the Isle of Capri.
 Summer time was nearly over,
 blue Italian sky above,
 I said 'Lady, I'm a rover,
 can you spare a sweet word of love?'
 She whisper'd softly 'It's best not to linger',
 and then as I kissed her hand I could see,
 she wore a plain golden ring on her finger,
 'twas good-bye on the Isle of Capri.
 'Twas on the Isle, etc.*

²³ *Literatur in der Steiermark, Gradec 1976, 268.*

²⁴ Slovenski prevajalci namreč v ničemer niso podobni mrkogledim slavistom, katerih jeznoriti baroni pri pričit izobčijo in izbršijo iz stroke ljudi, ki se ne uklanjajo njihovim muham.

"Operetni cesar" Jacques Offenbach

tresu Repertoarja slovenskih gledališč se je brž izkazalo, da je bila Rogerjeva opereta v slovenščini uprizorjena samo leta 1898 in da je potemtakem njen arhivirani klavirski izvleček nujno v zvezi s takratno izvedbo. Takoj se je zastavilo vprašanje, ali ni morebiti rokopis slovenske verzije besedila, ki je vnešena kar pod francoski izvirnik, prevajalčev. Dal sem si narediti kopijo celotnega klavirskega izvlečka in potem odhitel primerjati rokopis Clairette oziroma Klarice s teksti, ki jih je zagotovo zapisala roka Ivana Cankarja. V kratkem času se je pokazalo, da je pod notami mogoče najti značilni Cankarjevi črki – veliki "N" in mali "k". Prav tako se je ujemal kot ležeče pisave in tudi pogosto označevanje naglasa, ki je značilno za našega največjega pripovednika, ni umanjalo. Edino malo črko "z" je Cankar pozneje (npr. v "predgovoru" k Podobam iz sanj ali v rokopisu govora o Slovencih in Jugoslovanih) pisal drugače. Vendar pa se mali "z", kakršen je izpričan v klavirskem izvlečku Klarice na vojaških vajah, najde tudi v nekaterih Cankarjevih delih (npr. v rokopisu komedije Za narodov blagor).²⁵ Zatorej lahko brez prevelikega tveganja rečemo, da je prevajalec sam vnesel slovensko besedilo v klavirski izvleček. To bi pomenilo, da glede not Cankar morebiti le ni bil toliko analfabet, kakor je zatrjeval.

²⁵ Namenoma omenjam Cankarjeve rokopise, ki so lahko dostopni širši javnosti ("predgovor" k Podobam iz sanj je npr. dosegljiv v zbirki Naša beseda – Ivan Cankar, Izbrano delo VII, Ljubljana 1970, 206, odlomek rokopisa komedije Za narodov blagor pa v 1. zvezku Enciklopedije Slovenije, Ljubljana 1987, 412; na str. 413 iste knjige je objavljen odlomek rokopisa predavanja Slovenci in Jugoslovani).

Naslednje pomembno vprašanje, ki se sproža ob odkritju, se glasi: Ali je Cankar prevajal iz francoskega originala ali pa iz kakšne nemške verzije besedila? Ta problem zaenkrat puščam ob strani, je pa vsekakor mogoče reči, da prevod Klarice glede na izvirnik pomensko ni nič neustreznejši kot mnoge druge poslovenitve libretov. Prej narobe. Ni tudi mogoče spregledati, da Cankarju verz lepo teče, čeprav se je prevajanja operete o Clairetti najbrž lotil ne z levo roko, temveč z levo nogo – za ljubi kruhek. Pri tem v oči vsekakor padejo nekatere omilitve francoskega besedila, ki so bile potrebne za uprizoritev v deželi (hiper)moralčnih šentflorjanskih poštenjakarjev.

V klavirskem izvlečku Klarice na vojaških vajah se najdejo še vpisi neke druge roke (z debelim svinčnikom). Ker gre za zapis besedilnih iztočnic (ob koncu dialogov oziroma pred začetkom glasbenih točk) in za oznake, kateri instrument igra na določenem mestu, je mogoče z veliko gotovostjo sklepati, da se je v ljubljanskem opernem arhivu ohranil klavirski izvleček Rogerjeve operete, ki ga je uporabljal dirigent Hilarij Benišek. Tudi uporaba posameznih čeških besed pri pripombah bi kazala na to.²⁶

Potemtakem je mogoče ugotoviti, da je prav ob 80-letnici Cankarjeve smrti in ob 100-ti obletnici slovenske uprizoritve Klarice na vojaških vajah prišlo do pomembnega odkritja, ki osvetljuje zgodnejši literarni razvoj našega najvidnejšega pisatelja in dramatika. To pa še ni vse, kajti najden je bil tudi Cankarjev prevod libreta Parmove Stare pesmi, ki je doslej veljal za nedosegljivega.²⁷

Pričujoča objava besedila Klarice na vojaških vajah skuša kolikor le mogoče ohraniti pravopisno podobo izvirnega Cankarjevega rokopisa. V oklepaju so navedene prečrtane variante (kolikor jih je bilo mogoče razbrati). Tudi imena nastopajočih oseb so navedena v izvorni obliki, saj jih prevajalec ni slovenil (razen izjemoma, npr. Benoá). Najbolje je, da kar takoj prepustimo besedo Ivanu Cankarju in Klarici, ki se je z njim znašla na literarnih manevrih!

²⁶ Na platnicah je odtisnjena štampiljka znanega dunajskega gledališkega posrednika in advokata dr. O. F. Eiricha, ki je očitno pridobil zastopstvene pravice avtorja za Austro-Ogrsko.

²⁷ Slovensko besedilo Stare pesmi bo objavljeno v naslednji številki Zgodovine za vse.

Zusammenfassung

Die Trompete ruft
oder: Ivan und Klarica auf Manövern

Der Schriftsteller Ivan Cankar (1876 - 1918) übersetzte im Jahr 1898 für die Inszenierung am Landestheater in Laibach das Operettenlibretto des französischen Komponisten Victor Roger (1853 - 1903) *Les 28 Jours de Clairette*. Die Übersetzung galt als verloren, bis heuer im Archiv der Laibacher Oper ein Klavierauszug der erwähnten Operette gefunden wurde, in dem der slowenische Text der Gesangsnummern eingefügt war. So hat sich ein großer Teil von Cankars Übersetzung doch erhalten, denn der unter die Noten und das französische Original eingetragene slowenische Text stammt von Hand des Übersetzers. Die Auffindung von Cankars Übersetzung ist nicht zuletzt wegen Cankars Abneigung gegenüber den "leichter-

en" Theatergenres erstaunlich; außerdem ergänzt sie unser Wissen über Cankars große Gewandtheit im Reimen.

Rogers Operette, deren Originaltext von H. Raymond und A. Mars verfaßt worden war, wurde am 3. Mai 1892 in Paris uraufgeführt. Die erfolgreiche slowenische Erstaufführung fand am 8. November 1898 in Laibach statt, mit Hilari Benišek als Dirigenten und Rudolf Inemann als Regisseur (weitere Aufführungen folgten am 10. und 20. November desselben Jahres). Dies weist auf die Aktualität des Repertoires des ersten slowenischen professionellen Theaters hin, das in Laibach seit dem Jahr 1892 tätig war. Gerade Operetten waren in jener Zeit beim slowenischen Bürgertum sehr beliebt. In der vorliegenden Abhandlung wird der Text der slowenischen Übersetzung von Rogers Operette veröffentlicht.

LES 28 JOURS DE CLAIRETTE

ACTE I

CHOEUR DES MODISTES.

No 1.

LES MODISTES ET LES CLIENTES:

Da izbran bo klobuček tvoj,
Eleganten res in krasán,
Koketen in najlepši kroj,
Poslednji glas pariške mode,
Nališpaj vestno ga odslej
Po najnovejši modi tej,
Nališpaj vestno ga odslej
Po najnovejši modi tej!
Kajti tukaj samó
Vsaki čas se dobó
Najkrasnejše pač blagó,
Najkrasnejše pač blagó,
Kajti tukaj samó
Vsaki čas se dobó
Najkrasnejše res blagó.
Da izbran bo klobuček tvoj,
Eleganten ves in krasán,
Koketen in najlepši kroj,
Poslednji glas pariške mode,
Nališpaj vestno ga odslej
Po najnovejši modi tej!

◇ ◇ ◇

Iztočnica za št. 2:

MICHONNET: ...Ali imate vse, kar zahtevam?

PETIT RONDEAU.

No 2.

MICHONNET:

Najprvo hočem pri dekletu
Nežno rokó,
In njeno lice bodi v cvetu

(In kar (?) globoko spi v korsetu,)

In pa polnó.

(Naj bo krasnó.)

Jaz imam vse to, poglej samó, poglej samó;

Jaz imam vse to, poglej samó, poglej samó!

Blesteča polt in ustna rdeča,

Kot črešnji dvé,

Očesca plava plameneča,

Kot zvezdi dvé!

LES MODISTES:

Jaz imam vse to, poglej samó,

Jaz imam vse to, poglej samó, poglej, poglej samó.

MICHONNET:

Naj bo blondinka ali bruneta,

To ni mi mar,

Meni polno telo dekleta

Je glavna stvar!

LES MODISTES:

Jaz imam vse to, poglej samó, poglej samó,

Jaz imam vse to, poglej samó, poglej, poglej samó!

MICHONNET:

Naposled ta prelepa deva,

Ta cvet izbran,

Ah, naj bo kakor mati Eva

Na prvi dan!

LES MODISTES:

Jaz imam vse to, a...

MICHONNET (govoré):

A...

LES MODISTES:

A...

A več naprej ne gre takó,

A več naprej ne gre takó!

MICHONNET:

A več naprej ne gre takó!

◇ ◇ ◇

Iztočnica za št. 3:

BÉRÉNICE: ...Ves dan letam okoli in iščem.

Strašno življenje!

COUPLETS.

No 3.

BÉRÉNICE:

Živel je, kot se govori,
Globoko v grški deželi
Mož filozof nekdanje dni,
Na daleč znan po zemlji celi!
Iskal človeka noč in dan,
Podoben duši izgubljeni,
Ah, ti nesrečni modrijan,
Tako godi se tudi meni!
Povsod, povsod hitim neprestano,
Ah, ni ga več,
On, ki zadal mi srčno rano,
Ah, šel je preč.
Jaz iščem njega,
Ah, ni ga več,
Ah, šel je preč,
Ah, šel je preč.
S svetilko svojo sredi dne
Po mestu naokrog je hodil,
Pretaknil trge in cesté,
Kot jaz, ah, siromak je blodil!
A drugi vzrok je bil pač to,
Ki dal miru ni duši učeni.
In vendar prav, ah prav tako,
Tako godi se tudi meni.
Povsod, povsod hitim neprestano,
Ah, ni ga več!
On, ki zadal mi srčno rano,
Ah, šel je preč.
Jaz iščem njega
In ni ga več.
Ah! Ah, šel je preč,
Ah, šel je preč.

Iztočnica za št. 4:

CLAIRETTE: ...In zapomnite si: borenje, to je jedino
na sveti! Jedna, dve!

COUPLETS.

No 4.

CLAIRETTE:

Samo borenju moja hvala,
Da najti mogla sem možá.

Le spretnost moja mu je znala
Skloniti vpornega duhá!
Ah, znale deklice poštene
Nič nismo téga prejšnji čas
In plakale smo zapuščene,
Če ljubček je prevaral nas.

In terco in kvarto in kvinto in primo,
Zdaj naprej, odbij,
Zdaj nazaj,
Zdaj nazaj,
Kdor žali nas, ga podučimo,
S krepko rokó:
Tok!

Pojdite no!

LES MODISTES:

In terco in kvarto in kvinto in primo,
Zdaj naprej, odbij,
Zdaj nazaj,
Zdaj nazaj,
Kdor žali nas, ga podučimo
S krepko rokó:
Tok!

Pojdite no!

CLAIRETTE:

Kadar vam kdo sveto prisega:

Jaz ljubim te, ti srček moj,
Obraz tvoj, ah, mi srce bega,
Reci, da sem jaz ljubček tvoj!
Še predno kaj mu dovolite,
Kar on vas prosi presladkó,

Branite se in mu recite:

“Ljubček zlati moj, glej... takó!”

In terco in kvarto in kvinto in primo,
Zdaj naprej, odbij,
Zdaj nazaj,
Zdaj nazaj,
Kdor žali nas, ga podučimo
S krepko rokó:

Tok!

Pojdite no!

LES MODISTES:

In terco in kvarto in kvinto in primo,
Zdaj naprej, odbij,
Zdaj nazaj,
Zdaj nazaj,
Kdor želi nas, ga podučimo
S krepko rokó:

Tok!

Pojdite no!

Iztočnica za št. 4 bis:
OCTAVIE: ...In zdaj, gospodične, na delo, jaz ostanem
v prodajalni sama.

SORTIE.

No 4 bis.

LES MODISTES:
In terco in kvarto in kvinto in primo,
Zdaj naprej, odbij,
Zdaj nazaj,
Zdaj nazaj,
Kdor žali nas, ga podučimo
S krepko rokó:
Tok!
Pojdite no!

◆ ◆ ◆

Iztočnica za št. 5:
VIVAREL: ...Še enkrat? Kaj je zblaznela? Torej:

DUETTO.

No 5.

BÉRÉNICE:
Gorak poljubček daj ti zdajle meni,
Na ustna željna daj mi ga sladkó,
Da bo odmeval sladki glas ognjeni
Dolgó, dolgó.
VIVAREL:
Dolgó, dolgó!
BÉRÉNICE:
Daj mi jih deset, sto, ah, na tisoče,
Objemi me tesnó, ti ljubček moj!
Ah, Emil, jaz te ljubim tako vroče!
Da žališ me, nič se nikar ne boj!

VIVAREL:
O bog, o bog, kaj se godi z menoj!

BÉRÉNICE:
Ne, ne, ne veš kako,
Kako je ljubkanje sladkó!
Ne, ne, ne veš kako,
Kako presrečna sem jaz s tabó!
Ne, ne, ne veš kako,
Kako je ljubkanje sladkó,
Ne, ne, ne veš kako,
Kako presrečna sem s tabó!

VIVAREL:

Ne, ne, ne ve kako,
Kako je ljubkanje sladkó.
Ah, bog, to je strašnó,
Če mojá žená vidi to.
BÉRÉNICE:
Kako je v objemu sladko nama,
Kako to srcu dobro dé!

VIVAREL:

Kako to srcu dobro dé,
Kako je v objemu sladko nama!
BÉRÉNICE:

Li čuti srečo ti srce,
Tako kot čutim jo jaz sama?

VIVAREL:

Jaz čutim jo, sam bog to ve,
Tisočkrat bolje kot ti jo sama,

Bolj kot ti sama!

BÉRÉNICE:

Ah, ne, ne, ne veš kako,
Kako je ljubkanje sladkó!
Ne, ne, ne veš kako,
Kako sem srečna jaz sladkó!

Ah, sladko!

VIVAREL:

Ne, ne, ne ve kako,
Kako je v srcu mi hudo!
Ah, bog, to je strašnó,
Če moja žena vidi to!
Ah, strašnó!

◆ ◆ ◆

Iztočnica za št. 6:
VIVAREL: ...Ali si ljubosumna?
CLAIRETTE: Da, ljubosumna sem!

COUPLETS.

No 6.

CLAIRETTE:
Le dobro zdaj me poslušajte,
Kar pravim vam, to šala ni:
Jaz sem vam zvesta, a skušajte,
Da ste mi zvesti tudi vi!
Jaz, veste, da nisem koketa,
To hočem prav tako od vas,
V tej stvari vlada naj pri nas
Popolna reciprociteta.
Da, gospod, dobro čujte me,
Da z menoj, da z menoj: ali nič ali vse;

Da, gospod, dobro čujte me.
 A kdor tega neče,
 Naj uboga ali naj reče:
 Da, z menoj – ali nič ali vse! Vse!
 Gospod, vi dobro me poznate,
 Da boljše gospodinje ni,
 Uživajte to, kar imate,
 In drugo naj vas ne skrbi!
 A jaz ne maram goljufije
 In varala vas bom takoj,
 Če bi vživali za menoj
 Še druge sladke liezije!
 Da, gospod, dobro čujte me,
 Da z menoj, da z menoj: ali nič ali vse,
 Da, gospod, dobro čujte me!
 A kdor tega neče,
 Naj uboga ali naj reče:
 Da, z menoj – ali nič ali vse! Vse!

Iztočnica za št. 7:
 BENOIT: ...Bedak!
 MICHENNET: Bedak? Čakaj malo.

FINAL.

No 7.

VIVAREL:
 Tedaj, tedaj le končajte to stvar,
 A če hitro ne nehate, pride stražar!
 MICHONNET:
 Ah, stražar, ah, stražar ta je pravi,
 Če pride, jaz mu dam, jaz mu dam po glavi!
 A pojdi zdaj, ne bodi tak!
 Ali vidiš to, ali vidiš to, ti, sladki vrag!
 BENOIT:
 Ah! Na pomoč! Pomagajte!
 MICHONNET:
 Ah! Na pomoč! Pomagajte!
 LES MODISTES:
 Kaj je ta hrup, kaj pomeni to?
 Zakaj, zakaj kriči nekdo?
 CLAIRETTE:
 Odstopite in čujte,
 Kakšen vrag moti vas;
 Zdaj stojim tukaj jaz!
 Tedaj, tedaj takoj mirujte!
 MICHONNET:
 Oh, la la!

BENOIT:
 Kakšna pest! Oh, la la!
 MICHONNET:
 Kakšna pest! Oh, la la!
 Kaj hoče tu ženska ta?
 CHOEUR:
 Kdo ima ta boj na vesti,
 Škandal na mirni cesti,
 Kdo motil je ljudi, motil je, kdo motil je ljudi?
 (Kdo je motil ljudi, kdo je motil, kdo je motil ljudi?)
 Kdo prišel je ruvanje,
 Kdo vpil na pomaganje,
 Naj sam se oglasi, naj sam se oglasi!
 (Naj se sam oglasi! Naj se sam oglasi!)
 MICHONNET:
 On sam!
 BENOIT:
 On sam!
 VIVAREL:
 On sam!
 CLAIRETTE:
 On sam!
 CHOEUR:
 On sam, on sam, da, da, da, da!
 MICHONNET:
 On sam!
 BENOIT:
 On sam!
 VIVAREL:
 On sam!
 CLAIRETTE:
 On sam!
 CHOEUR:
 On sam, on sam, da, da, da, da!
 BENOIT:
 Ne!
 TOUS:
 Da!
 MICHONNET:
 Ne!
 TOUS:
 Da!
 LE GARDIEN:
 To ne briga stražarja,
 Pojdite pred komisarja!
 LES MODISTES:
 Tako je prav, tako je prav!
 (Tako je to, tako je to!)
 CLAIRETTE:
 Da, stražar, to je res tako!
 BENOIT:

Prav za prav...
CLAIRETTE:
Tiho zdaj! Tiho zdaj in mirnó!

Vse bote razložili,
Ko bo htel komisar!

CHOEUR:
Vse bote razložili,
Ko bo htel komisar!

CLAIRETTE:
Kaj bote govorili,
To pa je vaša stvar...

CHOEUR:
Kaj bote pa govorili,
To pa je vaša stvar...

CLAIRETTE:
Če ste čista, kriva nista,
(Srce naj vam ne bije,)

Pravice kar iskat
(Ker pravičen bo sod,)
Pri gospodi, povsodi,
(Komisar policije)
Vsak da nam jo rad!
(Je dober gospod.)

Naprej, naprej, ne stojmo,
Na mesto hitro pojmo,
Le hitro naprej,
Nič ne stoj, ne glej!
(Nič ne stoj in ne glej!)

CHOEUR:
Naprej, naprej, ne stojmo,
Na mesto hitro pojmo!
Le hitro naprej,
Pa nič ne stoj, ne glej!
(Nič ne stoj in ne glej!)

CLAIRETTE:
V družino če pošteno
(Če v družino pošteno)
Razpor se hud vsesa...

CHOEUR:
V družino če pošteno
(Če v družino pošteno)
Razpor se hud vsesa...

CLAIRETTE:
...Mož vara svojo ženo,
Žena vara moža...

CHOEUR:
...Mož vara svojo ženo,
Žena vara moža...

CLAIRETTE:
...Mi že vemo, kamo gremo
(Brž je konec razprtije,)

Si pravice iskat;
(Ker pravičen je sod,)
Pri gospodi, povsodi,
(Komisar policije)
Vsak da nam jo rad!
(Je prijazen gospod.)
Naprej, naprej, ne stojmo,
Na mesto hitro pojmo,
Le hitro naprej,
Nič ne stoj in ne glej!
CHOEUR:
Naprej, naprej, ne stojmo,
Na mesto hitro pojmo,
Le hitro naprej,
Pa nič ne stoj, ne glej!
(Nič ne stoj in ne glej!)
Tedaj naprej, tedaj naprej,
(Tedaj naprej, hitro naprej,)
Pa nič ne stoj, pa nič ne glej!
(Naprej, nič ne stoj in ne glej!)
Le naprej, naprej, naprej, le naprej!
(Naprej tedaj, le naprej, le naprej!)

ACTE II

INTRODUCTION ET CHOEUR.

No 8.

CHOEUR:
Le z vodo čisto vmij se,
(Z vodo čisto umij se,)
Po vseh udih polij se,
Z vodo, z vodo vmij čistó,
Z vodo, z vodo vse telo;
Voda čista in studena,
To je naša higijena,
Z vodo, z vodo vmij čistó,
Z vodo, z vodo vse telo,
Z vodo vmij čistó, da, z vodo vse telo!

MICHONNET:
Umivalnik naš je velik vodnjak
In nič družega ne rabi vojak!
Ni treba ne parfuma in ne mila,
Ni treba kemičnega lepotila;
Brez skrbi se umiva v vodi on -
In poleg njega pije njegov konj.

CHOEUR:
Brez skrbi se umiva v vodi on -
In poleg njega pije njegov konj!
Le z vodo čisto vmij se,

(Z vodo čisto umij se,)
Po vseh udih polij se,
Z vodo, z vodo vmij čisto,
Z vodo, z vodo vse telo;
Voda čista in studena,
To je naša higijena.
Z vodo si čistó
Umij vse telo!
Umij vse telo!

Iztočnica za št. 8 bis:
MICHONNET: ...8 dni aresta, to ni kar tako!

SONNERIE DU PANSAGE.

No 8 bis.

Trompettes dans la coulisse.

Iztočnica za št. 9:
GIBARD: ...V prvi vrsti imam zahvaliti to srečo
svoji uniformi.

COUPLETS.

No 9.

GIBARD:
Da žensko pridobi srce,
Ni srečnejšega od vojaka,
Za njim le gleda deva vsaka,
Le k njemu stezajo roke:
Bog vé zakaj, a to je norma
Za vedno, dokler stal bo svet.
Zaljubljeno srce deklet
Premoti naša uniforma!
Tu je vojak! Tu je vojak!
Tu je vojak, ah, lep je vsak!
Le k nam obračajte glavíce,
Vse žene, vdove in ve device -
Tu je vojak,
Vse gledajo kot golobice
In obraz gori kot mak!
Če pride k ženski lep huzar,
Še komaj dobro ga pogleda,
Še komaj dobro se zaveda,
Že svoje srce dá mu v dar.

Bog vé zakaj, a to je norma
In zgodovina nas uči,
Da srca vsa in vse oči
Premoti naša uniforma!
Tu je vojak! Tu je vojak!
Tu je vojak, ah, lep je vsak!
Le k nam obračajte glavíce,
Vse žene, vdove in ve device -
Tu je vojak,
Vse gledajo kot golobice
In obraz gori kot mak!

Iztočnica za št. 10:
CLAIRETTE: ...Poglejte v vojašnici! Prišla sem torej
pred vojašnico.

RONDEAU.

No 10.

CLAIRETTE:
Pred vrata sem bila stopila,
Srce mi bilo je močno,
Ko sem se malo oddahnila,
Začujem glas: "Kaj pa je to?"
Prestrašim se, ah, verjemite,
In kdo bi se tega ne bal:
Pred mene stopi general
In de: "Kam, dušica, hitite?"
Pardon, pravim, pardon! -
In se smehljam...

Neprevedeno besedilo:
Je viens demander un marchis, un marchis!
Un marchis? Je viens d'mander un marchis!

"Ah!" dé on, "ti dekle cvetoče,
Da bi jaz bil mlad, hm... Da!...
Bi imel... Jaz bi... Sakré... A kaj se hoče!
No, glejte, tam je kolonel!
No, torej, tam je kolonel!...
Ta ljubeznivo me vzprejel je,
Zaljubljeno se mi smehljaj,
Nedolžno me čez pas objel je
In h komandantu me poslal!
Komandant ni bil prav nič nežen,
O, moj bog, še zdaj me je sram;
On je bil, ah, tako nadležen,
In htel, da mu poljubček dam,

En poljub, ah, stvar vam je znana,
 En poljub, kaj bo ti hudo...!
 A nato... Ah, moj bog, nato
 Me poslal je pred kapitana!
 Ah, kapitan, ognjena kri...
 (Ah, kapitan, mlad in goreč...)
 Težko sem se mu ubranila,
 Branila sem se in prosila,
 Sitnejši je kot vsi!
 (Ker on zahteval je preveč!)
 Na srečo se je stvar končala,
 Ker da bi šlo tako nazaj!
 Od kapitana do generala
 Hoteli bi... Hoteli bi – jaz ne vem kaj!

◇ ◇ ◇

Iztočnica za št. 11:
 CLAIRETTE: ...Poslušala sem pri vratih.
 GIBARD: A?
 VIVAREL: Moja žena huzar!

PETIT ENSEMBLE ET COUPLETS.

No 11.

LE CAPITAINE:
 To je Benoá?
 BÉRÉNICE:
 To je Benoá?
 VIVAREL:
 To je Benoá!
 BÉRÉNICE:
 To je Benoá?
 VIVAREL:
 To je Benoá!
 GIBARD:
 To je Benoá!
 LE CAPITAINE:
 Eh, da, to je Benoá?
 CLAIRETTE:
 Eh, da, kdo pa, eh, da, kdo pa!
 Jaz sem Benoá!
 LE CAPITAINE:
 Eh, da, to je Benoá?
 GIBARD:
 Eh, da, to je Benoá! To je Benoá!
 VIVAREL:
 To je Benoá!
 BÉRÉNICE:
 To je Benoá?

VIVAREL:
 To je Benoá!
 BÉRÉNICE:
 To je Benoá?
 VIVAREL:
 To je Benoá!
 GIBARD:
 To je Benoá!
 CLAIRETTE:
 Eh, da, kdo pa,
 Jaz sem Benoá,
 Jaz sem Benoá!
 BÉRÉNICE, VIVAREL, LE CAPITAINE, GIBARD:
 On je Benoá!
 CLAIRETTE:

Jaz sem Benoá, saj me poznate,
 Najboljši fant in lep huzar,
 In to gotovo mi priznate:
 Do dam galanten vsikedar!
 Če srečam kje lepo golobico,
 Takoj požurim se za njo,
 Da zmešam jaz drobno ji glavico,
 Šepečem ji tako sladkó:
 Ah, draga, kam se vam mudi?
 Zakaj povešate oči?
 Jaz sem huzar in rečem vam, rečem vam:
 Težko se je ubraniti nam!
 Tik, tak, tik, tak, tok!
 Ne glej naokrog,
 Zdaj naprej, huzar!
 In ne stoj nikar,
 In ne stoj nikar!
 Zdaj naprej, huzar,
 Tik, tak, tik, tak, tok!
 Ne glej naokrog,
 Sred srcá: tik, tok,
 Zdaj naprej, huzar,
 In ne stoj nikar!
 Zdaj naprej, huzar!
 TOUS:
 Tik, tak, tik, tak, tok!
 Sred srcá: tik, tok!
 Zdaj naprej, huzar!
 In ne stoj nikar!
 Zdaj naprej, huzar,
 Zdaj naprej, huzar!
 CLAIRETTE:
 Življenje uživamo veselo,
 Osem in dvajset kratkih dnij,
 Na iskrem vrancu vso deželo
 Huzar ponosni preleti!

Doma, ah, pa žena zapuščena
Po njem vzdihuje noč in dan
In zvesto revica mu poštena
Zakonski čuva sveti stan!

A on drugod prav tisti čas
Živi veselo kakor jaz;
Jaz sem huzar in rečem vam, rečem vam:
Težko se je ubraniti nam!

Tik, tak, tik, tak, tok!

Ne glej naokrog,
Zdaj naprej, huzar!

In ne stoj nikar,
Več ne stoj nikar!

Naprej zdaj, huzar,
(Zdaj naprej, huzar,)

Tik, tak, tik, tak, tok!

Ne glej naokrog,
Sred srcá: tik, tok,

Le naprej, huzar,
In ne stoj nikar!

Zdaj naprej, huzar!

Tik, tak, tik, tak, tok!

Sred srcá: tik, tok,
Le naprej, huzar!

In ne stoj nikar,
Zdaj naprej, huzar,
Zdaj naprej, huzar!

Iztočnica za št. 12:

VIVAREL: ...Zdaj sva rešena za trenotek.

PETIT CHOEUR.

No 12.

CHOEUR:

Naprej, trompeta se glasi, trompeta že glasi se,

Na vaje kliče nas glasno,

Na vaje kliče nas glasno!

Zatorej hitro, se mudi, le hitro, že mudi se -

In sabljo goło brž v rokó!

Sabljo brž v rokó!

(Le hitro v rokó!)

Iztočnica za št. 13:

PÉPIN: ...Tedaj urno slečita bluze! Trompeta se oglasi
kmalu za odhod.

FINAL.

No 13.

CHOEUR:

Regleman je vojaški cel:

Za razžalenje - duel!

Tako želi kolonel,

(Tako hoče kolonel,)

Slovesni čas je zdaj prišel!

Za razžalenje - duel,

Tako želi kolonel,

(Tako hoče kolonel,)

Slovesni čas je prišel, je prišel!

(Čas slovesni je prišel, je prišel!)

PÉPIN:

Bravo! Bravo!

Brzo nastopite!

Ne odlašajte dolgó,

Ilrabro svojo čast branite

In borite se krepkó!

MICHONNET:

Ah! Vražji meč!

Ah! Jaz sem preč!

Oh, to boli!

Kako temní se pred očmi!

CLAIRETTE:

Slabo mi je, stol prinesite,

Ah, hitite!

Ah, hitite!

BÉRÉNICE:

Da se ne zaduši,

Naj malo zraka dobi!

Ah! To... Ah! A to je dama!

VIVAREL:

Št! Naj ostane to med nama,

To je strašno!

BÉRÉNICE:

Oh, bog! To mi je hudo.

MICHONNET:

Ah, boljše mi je spet sedaj,

Za pomoč hvala vam tedaj!

CLAIRETTE:

Ah, boljše mi je spet sedaj,

Brez zamere, roko, brž rokó mi podaj!

GIBARD:

Oj, čuj ta glas, trompeta kliče,

Da brž zajahamo konjiče.

LES PERSONAGES avec le CHOEUR:

Oj, čuj ta glas, trompeta kliče,

Da zajahamo mi konjiče,

(Da brž zajahamo konjiče,)
Oj, čuj ta glas, trompeta kliče,
Da zajahamo mi konjiče!
(Da brž zajahamo konjiče!)

MICIONNET:

Mene briga le kliče naj,
Na konja jaz ne morem zdaj!

CLAIRETTE:

Brž tedaj! Brž tedaj! Ne kljubuj, ne kljubuj,

Sicer se me, sicer se me varuj!

Sicer se, sicer se me varuj!

Pazite! Zdaj gremo, kokota,

Oj, zdaj gremo na dolgo pot.

In tedaj, pojdi, pojdi, pojdi,

Počijemo si že drugod!

Sprva ne mudi se nič,

Stopaj lahko in drobnó.

VIVAREL, MICIONNET, GIBARD, PÉPIN:

Sprva ne mudi se nič,

Stopaj lahko in drobnó.

CLAIRETTE:

A ko pride čas za to...

VIVAREL, MICIONNET, GIBARD, PÉPIN:

A ko pride čas za to...

CLAIRETTE:

...A ko pride čas za to,

Pa v galop, ti moj konjič!

Pojdi, pojdi, pojdi, kokota, kokota, kokota,

Pojdi, pojdi, pojdi,

Pojdi, pojdi, pojdi,

Pojdi, pojdi, hajd, kokota, kokota, kokota,

Pojdi, hajd, kokota, pojdi, pojdi, hajd, koko!

VIVAREL, MICIONNET, GIBARD, PÉPIN:

...Ilajd! Ilajd! Hajd, kokota,

Pojdi, pojdi, pojdi,

Pojdi, pojdi, hajd, hajd, hajd, kokota,

Pojdi le, pojdi, pojdi, hajd, koko!

CLAIRETTE:

Kadar vzbudi mu želje vroče

Očij prelepih sladki žar,

Ne brani se dekle cvetoče,

Še vselej zmagal je huzar!

Sprva ne mudi se nič,

Stopaj lahko in drobnó.

VIVAREL, MICIONNET, GIBARD, PÉPIN:

Sprva ne mudi se nič,

Stopaj lahko in drobnó.

CLAIRETTE:

A ko pride čas za to...

VIVAREL, MICIONNET, GIBARD, PÉPIN:

A ko pride čas za to...

CLAIRETTE:

...A ko pride čas za to,

Pa v galop, ti moj konjič!

Pojdi, pojdi, hajd, kokota, kokota, kokota,

Pojdi, pojdi, pojdi,

Pojdi, pojdi, pojdi,

Pojdi, pojdi, hajd, kokota, kokota, kokota,

Pojdi, hajd, kokota,

Pojdi, pojdi, hajd, koko!

VIVAREL, MICIONNET, GIBARD, PÉPIN:

...Hajd! Ilajd! Ilajd, kokota,

Pojdi, pojdi,

Pojdi, pojdi,

Ilajd! Ilajd! Hajd, kokota,

Pojdi le, pojdi, pojdi, hajd, koko!

CLAIRETTE, VIVAREL, MICIONNET, GIBARD, PÉPIN:

Ta ra ta ta ra ta ta, ra ta ta, ra ta ta, ta ta ta ta ra ta,

Ta ta ra ta, ra ta, ra ta, ra ta, ra ta,

Ta ta, ta ra, ta ra, ta ra ta!

Pojdi, pojdi, hajd, kokota, kokota, kokota...

CLAIRETTE:

Ah! Ah!

VIVAREL, MICIONNET, GIBARD, PÉPIN:

...Hajd, kokota,

Hajd, koko!

CLAIRETTE, VIVAREL, MICIONNET, GIBARD, PÉPIN:

Pojdi, pojdi, pojdi, hajd, kokota, kokota, kokota!

Pojdi, pojdi, hajd, kokota, pojdi, hajd, koko!

(Pojdi, hajd, kokota, pojdi, pojdi, pojdi, koko!)

Oj, zdaj gremo na dolgo pot,

Počijemo si že drugod,

Oj, zdaj gremo na dolgo pot,

Počijemo si že drugod,

Počijemo si že drugod!

Da, drugod!

ACTE III.

COUPLETS.

No 14.

NICHOTTE:

Čemu mi bode pač denar,

Ni treba meni ga jemati,

Ah, ljubček, to je znana stvar:

Vojaki niso prebogati.

Kar plače on dobi na dan -

Kako bi ljubil s tem kontese,

Visoke dame in princeze?!

Ljubezni vendar je želján!

Eh, nič nikar se me ne boj,
 Preljubljeni huzar,
 Le z menoj, le z menoj!
 Eh, nič nikar se me ne boj,
 Saj to ni taka stvar,
 Le z menoj, le z menoj!
 Če sede v mestu na tramvaj,
 Če na železnici potuje,
 Vojak – tako se čuje vsaj –
 Povsod samo na pol plačuje,
 Na pol samo, še manj celo,
 A jaz ne maram nič jemati!
 Ničesar ne, kar hočem dati,
 To iz ljubezni dam samo!
 Eh, nič nikar se me ne boj,
 Preljubljeni huzar,
 Le z menoj, le z menoj!
 Eh, nič nikar se me ne boj,
 Saj to ni taka stvar,
 Le z menoj, le z menoj!

Iztočnica za št. 15:

CLAIRETTE:
 ...Predrznež!

PETIT FINAL.

No 15.

CLAIRETTE, VIVAREL, MICHONNET, PÉPIN, GIBARD:

Če jaz hočem

Ali nočem –

Ta stvar je jasna kakor dan:

CLAIRETTE:

S smrtjo bom kaznovan,

S smrtjo bom kaznovan,

Ta stvar je jasna kakor dan, da, kakor dan,
 (Ah, stvar je ta, ah, stvar je ta jasna kot dan,)

Da s smrtjo bodem kaznovan!

VIVAREL, MICHONNET, PÉPIN, GIBARD:

S smrtjo bo kaznovan,

S smrtjo bo kaznovan,

Ta stvar je jasna kakor dan, da, kakor dan,

Da s smrtjo bode kaznovan!

ACTE IV

PETIT CHOEUR ET CHANSON DE CASERNE.

No 16.

CHOEUR:

Naprej le, kadrilje lahké,

(Le naprej, kadrilje lahké)

Poskočite deve lepé,

Naprej le, pa zapojmo vmes,

(Le naprej, pa zapojmo vmes,)

Pojoč hitimo v lahki ples!

Ah, počitka dan,

To je da, to je dan krasán,

Spanje kaj nam mar,

(Kaj spanje nam mar,)

Naj pleše huzar!

Naprej le, kadrilje lahké,

(Le naprej, kadrilje lahké,)

Poskočite, deve lepé,

Naprej le, pa zapojmo vmes,

(Le naprej, pa zapojmo vmes,)

Pojoč hitimo v lahki ples!

Iztočnica za št. 17:

GIBARD: ...Torej zapojva!

CHANSON DE CASERNE.

No 17.

MICHONNET:

Ko sta se k vaji odpravljala,
 Trinquetu rekel je Trinquart:

GIBARD:

Žeja strašna me je navdala,

A k vragu šel je moj denar!

MICHONNET:

In v bitki skupaj tam stojita

In top grmi kot še nikdar.

GIBARD:

Oba se klaverno držita,

Trinquetu govori Trinquart,

Trinquetu rekel je Trinquart:

MICHONNET, GIBARD:

Trideset milj in brez pijače, brez pijače, brez pijače,

To je hudo, to je hudo.

Ah, to je res preveč hudo;

Moči ostavljajo Trinquarja, Trinquarja, Trinquarja,

Ah, in Trinquet, ah, in Trinquet krog srca

je bolan težko!

O, moj bog, kako je to neznosno,

Ah, trpeti žejo neizprosno,
Brez pijače le naprej, le naprej,
Brez pijače v prahu in vročini tej!

CHOEUR:

Ra, fla,
Ra, fla, ra fla!

MICHONNET:

Le hitro nad artilerijo,
Vzemita vragu en kanon!

GIBARD:

Ah, le pustita baterijo,
Ah, kaj pomaga en kanon!

MICHONNET:

Še predno pride noč hladeča,
Od žeje sta mrtva oba!

GIBARD:

Ah, strašna je to res nesreča,
Naj jima bog mir in pokoj da!
Naj jima bog mir in pokoj da!

MICHONNET, GIBARD:

Trideset milj in brez pijače, brez pijače, brez pijače,
To je hudo, to je hudo.

Ah, to je res preveč hudo;

Moči ostavljajo Trinquarja, Trinquarja, Trinquarja,
Ah, in Trinquet, ah, in Trinquet krog srca je bolan
težko!

Ah, moj bog, kako je to neznosno,

Ah, trpeti žejo neizprosno,
Brez pijače le naprej, naprej,
Brez pijače v prahu in vročini tej!

CHOEUR:

Ra, fla,
Ra, ra, ra fla.

◆ ◆ ◆

Iztočnica za št. 18:

CLAIRETTE: ...pred vse zbrane častnike ter jim
dokazati, da sem ženska. To bi bilo strašno.

COUPLETS.

No 18.

CLAIRETTE:

Revica pred njimi stojim,
(Pred njimi revica stojim,)
Spršavati so me začeli,
Kako naj se izgovorim,
Ah, saj mi ne bi nič verjeli!
Neveren kot Tomaž je vsak,

Dokažem naj gospodi zviti,
Strašna stvar, ah, da jaz vojak,
Da jaz vojak ne morem biti!
Jaz vem, kako nekdanje dni
Frvolna Frina je ravnala,
In pred strmečimi očmi
(Pred strmečimi očmi)
Nedolžnost svojo dokazala!
V zadregi bila ni pri tem,
pred njo može so bili stari;
A da šlo... bi tako, ne vem,
Pred temi lepimi huzarji!

◆ ◆ ◆

Iztočnica za št. 19:

GIBARD: ...To je ženska!

QUINTETTE.

No 19.

VIVAREL; MICHONNET; GIBARD; LE CAPITAINE:

Da, to je dama!

Resnica sama!

To priča gladki njen obraz;

Norčuje se samo iz nas,

Da, to je res, da, to je dama!

Da, to je dama!

Resnica sama!

To priča gladki njen obraz,

Norčuje se samo iz nas.

BENOIT:

Jaz nisem dama!

To laž je sama!

To priča moški moj obraz;

Kdo vendar je premotil vas,

Ah, da sem jaz, da jaz sem dama!?

Jaz nisem dama!

To laž je sama!

To priča moški moj obraz;

Kdo vendar je premotil vas,

Ah, da sem jaz, da sem jaz dama!?

GIBARD:

Ta otroška nožica!

VIVAREL:

In ta čarobna lica...

MICHONNET:

Ta vitki stas

In ta obraz!

GIBARD:

In ta ustna rudeča!

VIVAREL:

Očesca ta žareča...

VIVAREL, MICHONNET, GIBARD:

...Poglejte jo samo,

Kdo motil bi se pač nad njo?!

BENOIT:

Prisegam vam, da nisem dama,

To kaže vam postava sama!

VIVAREL, MICHONNET, GIBARD:

Ta postava pač govori,

Da moški dama nikdar ni!

VIVAREL, MICHONNET, GIBARD, LE CAPITAIN:

Da, to je dama!

Resnica sama!

To priča gladki njen obraz;

Norčuje se samo iz nas,

Da, to je res, da, to je dama!

Da, to je dama!

Resnica sama!

To priča gladki njen obraz,

Norčuje se samo iz nas,

Da, to je res, da, to je dama!

Da, to je dama!

Da, to je dama!

Da, to je dama!

Da, to je dama!

BENOIT:

Jaz nisem dama!

To laž je sama!

To priča moški moj obraz;

Kdo vendar je premotil vas,

Ah, da sem jaz, da sem jaz dama?!

Jaz nisem dama!

To laž je sama!

To priča moški moj obraz;

Kdo vendar je premotil vas,

Ah, da sem jaz, da sem jaz dama?!

Jaz nisem dama!

Jaz nisem dama!

Jaz nisem dama!

Jaz nisem dama!

◆ ◆ ◆

Iztočnica za št. 20:

VIVAREL: Ah, Klarica! (Objame jo.)

COUPLET, FINAL.

No 20.

CLAIRETTE:

Zdaj, Clairetta, zdaj je paziti,

Čas usodni zdaj je prišel,

Treba zanje bo govoriti,

Ko nas pozove kolonel!

Dame, kličite bravo

In gospodje prav tako,

Dame, kličite bravo

In gospodje prav tako

In vrnite se ročnó!

CHOEUR:

In vrnite se ročnó!

CLAIRETTE:

Da, vrnite se ročnó,

Mi vas čakamo težkó!

Da naša stvar dobro pojde,

Da pojde, da pojde, pojde, pojde, pojde, pojde, pojde
prav ročnó,

Da naša stvar dobro pojde,

Da pojde, da pojde,

Pridite ročnó,

Da vrnite se nam ročnó!

BÉRÉNICE, CHOEUR:

Da! Da naša stvar nam pojde, pojde, pojde, pojde,

Da! Da! Ah, da pojde...

BÉRÉNICE:

...Pridite ročnó,

Da, vrnite se nam ročnó!

CHOEUR:

...Vrnite, vrnite se nam ročnó!

Monika Govekar Okoliš

UPORNOST GIMNAZIJCEV IN NJIHOV ODNOS DO PROFESORJEV, ŠOLSKEGA REDA IN DISCIPLINE¹

Pred sto in več leti so gimnazije na slovenskem etničnem ozemlju delovale po načelih in navodilih takratne avstrijske šolske politike. Na samostojno življenjsko pot in na univerzitetni študij so navajale mlade različnih nacionalnosti, poleg Slovencev tudi Nemce, Italijane in Čeha. Bile so nemške šole, v katere so hodili fantje iz premožnejših družin, ki so lahko plačevali šolnino in se ravnali po gimnazijskem šolskem redu. Mladi, ki so se šolali v gimnazijah, so predstavljali bodočo intelektualno elito, saj je bila gimnazija edina šola, ki je nudila splošna znanja za nadaljnji vstop na univerzo. Pri tem pa je bilo pomembno tudi dejstvo, da se mladi na gimnazijah niso le izobraževali, temveč tudi vzgajali. Preverjalo se je njihovo "nravno" - to je značajno vedenje, s pridnostjo in moralnostjo pa se je ocenjevalo tudi vsakega posameznika od začetka šolanja do konca, dokler ni opravil mature. Matura ni bila zrelostni izpit samo v znanju, temveč tudi v "nravnem" vedenju.

Ker je naš namen prikazati, kako so se gimnazijci na prelomu iz 19. v 20. stoletje vedli v šoli in zunaj nje do profesorjev in šolskega reda, bomo naš splošen opis gimnazijskega življenja

opustili. Omenili bomo le tiste ekstremne primere iz življenja gimnazijcev, ki odstopajo od takratnih pravil dostojnega vedenja na gimnazijah. Mladina se je v šoli zapletala v konflikte tako s profesorji kot tudi med seboj. Tovrstne konfliktna situacija spoznavamo iz spominov in življenjepisov nekdanjih gimnazijcev ter iz šolskih poročil (Classificationsberichte, Protokolle), ki so beležila različne oblike mladostniškega upornišva. Šola je zahtevala strogo spoštovanje šolskega reda in discipline, ki sta bila stroga tudi po njuni formalnosti. Šolski red je narekoval stopenjsko določene kazni od lažjih ukorov do najstrožjih zaporov. Ta je bil eden od najpomembnejših instrumentov, s katerim je šolsko vodstvo ustrahovalo gimnazijce.

Iz literature lahko strnemo odnos mladih do reda in discipline v šoli v dve obliki. V prvo obliko štejemo pozitiven odnos, in sicer s strani tistih mladih, ki so red spoštovali, se po njem ravnali in se mu podredili. S tem so se podredili tudi profesorjem in njihovim avtoritetam. Druga oblika je negativen, t. j. slab in ignorantski odnos. Mladi, zlasti v višji gimnaziji, so morali šolski red spoštovati (seveda so bile izjeme predvsem zaradi kršenja reda zunaj šole), sicer so morali šolo zapustiti ali se prilagoditi. Na drugi strani so bili tudi izjemni primeri in posebne

¹ *Prispevek je posvečen stoletnici ustanovitve Slovenskega šolskega muzeja leta 1898.*

okolščine, ko so se gimnazijci prav zaradi pretirane strogosti, nadzorovanja in kaznovanja, začeli upirati ne glede na stopnjo gimnazijskega šolanja. Gimnazijci so živeli pod institucionalnim pritiskom, ki se je zunaj šole razširil s socialnim pritiskom takratne družbe. Vzgoja mladih je vsakega posameznika postavila v odvisnost, konformnost in samoodpovedovanje.² Dijaki so morali predpisane norme sprejemati in se jim uklanjati. Kljub temu pa so se med šolanjem začeli upirati na različne načine in snovati svoje skupine v šoli in zunaj nje.

Z nadzorovanjem v šoli in zunaj nje, z ustrahovanjem s kaznimi ter zaradi represivnega ozračja na gimnazijah se je med mladimi rojevala upornost. Ta je bila pogojena že s tem, ker mladi na gimnazijah niso bili več otroci, temveč pubertetni in adolescenti, ki so bili že po sami naravi bolj občutljivi, kljubovalni in uporni. Drugače od ljudske (osnovne) šole, je bilo za gimnazije značilno, da so imele svoja vedenjska pravila. Kar je bilo v ljudski šoli vsakdanje ali normalno (tikanje, uporaba telesnih kazni), je bilo na gimnaziji manj pogosto. V gimnaziji so bile telesne kazni redkejšje kot v osnovni šoli. V gimnaziji so veljala tudi nenapisana pravila, da so se gimnazijci, ki so stopili v peti razred višje gimnazije, začeli vikati in da so se osemnajstletniki že imenovali "Meine Herren".³ Iz spominskih zapisov na gimnazijska leta nam je znano, da so na ljubljanski gimnaziji dijake vikali že na sprejemnem izpitu in nato od prvega do osmega razreda. Marsikateri dijak s podeželja tega ni bil vajen in mu je vikanje pomenilo nekaj nenavadnega. Svoje začudenje ob prvem vikanju je izrazil tudi Jakob Alešovec. Ko ga je profesor vprašal: "Wie heissen Sie!", je presenečen obstal: "Sie! Ta beseda me tako nenadoma zadene, da kar obstojim kakor okamenjen. Ni mogoče, da bi veljala ta beseda meni - ne; to res ni mogoče! Zato sem bil tako omamljen, da me je moral vprašati profesor še enkrat, in to s pristavkom, če morda ne razumem dobro nemški... "Sie!" Ne - to ni bilo res; uho me je goljufalo. In vendar - saj dobro slišim! Gotovo se je profesor zmotil, sicer bi ne bil vikal smrkavca, in še celo kmetiš-

kega."⁴ Ta sprememba, ki je do mladoletnikov pomenila nov odnos, jim je hkrati vzbujala občutek odraslosti in gospodskosti ali pa nasprotno večje odtujenosti in podrejenosti do profesorjev. Mladi, ki so iz ljudske šole prišli v gimnazijo, so dejansko stopili v drug svet. Ozvald je prestop na gimnazijo takole opisal: "Ko sem prestopil iz ljudske šole v gimnazijo, se mi je odprl nov svet, prav tako kakor hlapcu Jerneju ... Tista središča "škola", kjer smo nekoč s svetim strahom poslušali pripovedovanje ..., mi je sedaj naenkrat omrzela. Tako navadno, vsakdanje, nič fino se mi je zdaj zdelo tisto življenje v ljudsko-šolski klopi... Tukaj v gimnaziji smo dobivali "petice", ta ali oni je moral v nedeljo po maši v "arrest", profesorji so nas "zafrkovali" itd."⁵ V ljudski šoli je bila telesna kazen nekaj vsakdanjega. V literaturi zasledimo, da so se tudi na gimnazijah nekateri profesorji posluževali posebnih oblik fizičnih kazni, zlasti če dijaki niso znali. Niso več uporabljali šibe (najdejo se le izjemni primeri), temveč je, kot je zapisal Mlakar, profesor vzel dijaku, ki je bil vprašan, "glavo med roke in z njo butal ob tablo... Najbrž je bil vnet za koncentracijo šolskega pouka."⁶ Takšna primera profesorjev sta bila na Prvi državni gimnaziji v Ljubljani dva: Boštinar in Wester. Med fizične kazni v gimnaziji prištevamo tudi lasanje, ki so se ga posluževali samo nekateri profesorji. Omenjeni primeri fizičnega kaznovanja nam dokazujejo, da so gimnazijce ustražovali tudi na omenjene načine, jih podrežali redu in miru pri pouku, pri tem pa niso upoštevali starosti in razvoja mladih. Profesorji so na ta način gimnazijcem dokazali svojo ostro avtoriteto prav s kaznovanjem.

Med profesorji na gimnazijah je bilo v vsakdanjem šolskem življenju tudi veliko več sprenevedanj kot med učitelji v ljudski šoli. Med najbolj boleče so prav gotovo sodila ponižanja gimnazijcev z drobnimi žaljivkami, psovkami in opazkami. Pisci spominov na gimnazijsko obdobje so opisovali zelo raznovrstne prizore takšnega poniževanja. Profesor je npr. pred vsem razredom gimnazijcu razlagal njegovo ime, ki naj bi bilo "pravo ime za konjskega hlapca!"⁷ Tudi Ozvald je bil deležen psovke profesorja, in

² Helmut Engelbrecht, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens, Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs, Band 4, Von 1848 bis zum Ende der Monarchie*, 1986.

³ A. Puhar, *Prvotno besedilo žitljenja, Oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. stoletju*, Globus, Zagreb 1982.

⁴ J. Alešovec, *Kako sem se jaz likal, II. del, Katoliška bukvarna, Ljubljana 1910*, str. 20.

⁵ K. Ozvald, *Srednješolska vzgoja, Goriška tiskarna A. Gabršček, Gorica 1912*, str. 9.

⁶ J. Mlakar, *Spomini, I. del, Mohorjeva družba, Celje 1975*, str. 93.

⁷ K. Ozvald, *navedeno delo, str. 9.*

sicer zaradi "negospodne suknje". Josip Debevec je omenil primer sošolca, ki je zanemarjal obisk gimnazije in se grdo vedel. Profesor ga je nekega dne vprašal učno snov in ker ni znal, ga je poslal v klop ter mu rekel, da ne bo nikdar izdelal petega razreda gimnazije. "Kolec se je ves srdit obrnil ter stopal po šoli tako trdo, da so se vrata in okna tresla. V gospodu profesorju je vse zavrelo. "Marsch hinaus!" je zavpil nad njim in glas mu je takoj ohripel. Kolec je šel. Od tedaj ga ni bilo več v šolo."⁸ Podobno je zapustil gimnazijo tudi drugi Debečev sošolec, ubožen dijak, brez očeta, ki je pokazal "dovolj srčnosti in ljubezni do šole. In vendar se mu je očitalo: "Vi ste lenuh, ne delate nič, ni Vam šola mar!" - Kako po krivici! ... nas dijakov ne poznajo zadosti."⁹ Sošolec je zaradi slabe ocene iz matematike sredi šolskega leta zapustil gimnazijo v Ljubljani ter se odpravil v Karlovac. Tam so ga sprejeli in kot je pisal, mu gre učenje bolje, saj so bili profesorji prijazni. Debevec je v šoli tudi sam doživel neprijetnosti. V svojih spominih, ko je pisal očetu pismo, je omenil, da ne bo več hodil k pouku telovadbe, ker je imel v spričevalu oceno "nichtgenügend", ki jo je dobil po krivici. "Kajne, saj mi ne zamerite oče, če pustim telovadbo."¹⁰ Tudi Ivan Regent v svojih Spominih omenja, da je prišlo v četrtem razredu do spremembe, zaradi katere je prekinil šolanje. Vzrok prekinitve je bil nov profesor Nekerman, ki je bil "hudoben in krivičen, neprenehoma in brez vzroka je lasal učence."¹¹ Regentu se je zameril, ker ga je po krivici kaznoval, češ, da je tudi on med drugimi dijaki zunaj šole zasmehoval profesorja Korena. Takole je zapisal: "Ko smo zjutraj prišli v šolo trije ... nas je poklical predse, ukazal, naj poklekne, nato pa nas je pošteno prešibal, ne da bi povedal zakaj. Rekel je le: "Da boste znali spoštovati učitelje!" Naslednji dan sem šel k njemu in ga prosil, naj mi pove, zakaj me je pretepel."¹² Učitelj je Regenta oštel, da je med drugimi zasmehoval učitelja, čeprav je tudi tokrat Regent zanikal to trditev, ga je profesor ponovno zlasal. "Tedaj sem se odločil. Še sem obiskoval šolo in tudi pomagal sem še vedno nekaterim učencem pri domačih nalogah, v razredu pa nisem več odgovarjal na učiteljeva vprašanja. Doma sem se sicer učil, napisal vse

naloge, ki jih je dal vsemu razredu, toda svojih nalog učitelju nisem izročil. Ker me je zaradi mojega obnašanja še nekajkrat zlasal, sem se dal ostriči lase zelo na kratko, a čez nekaj časa sem nehal zahajati v šolo. Ko je bilo konec zadnjega semestra, sem bil tako predrzen, da sem šel v šolo po spričevalo, glede katerega pa si nisem delal nikakih utvar. Namesto "vorzüglich" in "lobenswert" je bilo tokrat v njem napisano "ganzungenügend" in "ungenügend"... Mojih sanj o nadaljevanju učenja v gimnaziji je bilo konec."¹³ Sprenevedanj, žaljivk in zbadljivk je bilo v gimnaziji veliko in prizadetosti mladih bi lahko zaradi takšnega ravnanja profesorjev še opisovali. Omenjeni primeri nam dovolj zgovorno dokazujejo, da so se v gimnaziji uporabljale lažje oblike fizičnega kaznovanja. Profesorji so na tak način vzpostavljali avtoriteto ter dosegali mir pri pouku, mladi pa so sprejemali vsiljeno voljo učitelja, ker se je disciplina uporabljala za dosego vsiljenih navad.¹⁴ Poleg lažjih telesnih kazni so prevladovale take, ki so mlade "ranile" ali "prizadele" predvsem duhovno. Prizadeta je bila njihova osebnost. To je mlade prav gotovo spodbudilo, da so se sami na nek način profesorjem tudi maščevali oziroma izrazili odpor.

Načini upiranja gimnazijcev ter njihovi odnosi s profesorji

Individualni upori

Upornost mladih lahko ugotavljamo z dveh vidikov. Prvi se je nanašal na posameznika, gimnazijca, ki se je v šoli uprl profesorju na prikrit ali javen - direkten način. Drugi način pa so bili kolektivni upori, načrtovani in spontani, storjeni v gimnaziji ali zunaj nje. Lahko jih ovrednotimo v tem smislu, da jih razvrstimo na tiste, ki so bili za mlade neuspešni, ter take, s katerimi so mladi dosegli željeno. Omenjeno nam bodo dovolj nazorno pokazali avtobiografski zapisi nekdanjih gimnazijcev na Slovenskem.

Mladi so se upirali profesorjem tako, da so pred drugimi sošolci s svojim kljubovanjem napravili iz sebe junaka. Dokazovali so svojo avtonomnost, ki je bila za gimnazijce vse premalo upoštevana. To je bil eden od načinov, ki so ga uporabljali najbolj hrabri mladeniči, hrabri pa zato, ker so vedeli, da bodo kaznovani. Za pri-

⁸ J. Debevec, *Vzori in boji, Knjižnica za mladino, Ljubljana 1917*, str. 180-181.

⁹ *Prav tam*, str. 286.

¹⁰ *Prav tam*, str. 55-56.

¹¹ I. Regent, *Spomini, Cankarjeva založba, Ljubljana 1967*, str. 18.

¹² *Prav tam*, str. 18.

¹³ *Prav tam*, str. 18-19.

¹⁴ D. Trbojević, *Nauka i navika, v: Nastavni vjestnik, knjiga XVII, Zagreb 1909*.

mer lahko omenimo, kako je Smrekar v sedmem razredu gimnazije pridobil slavo s humorjem, ko je narisal karikaturu profesorja, ki ga dijaki niso marali. Karikatura je krožila po šoli toliko časa, dokler Smrekarjevo dejanje ni bilo odkrito in kaznovano. Med dijaki pa je Smrekar pridobil ugled junaka, ker si je upal storiti tako dejanje.¹⁵ Podobno je tudi Kovačnik iz ljubljanske gimnazije pisal na listek nespodobne izjave o profesorju Pavlinu.¹⁶ Dijak Matjan iz 8. a-razreda, ki ga je profesor Brežnik posvaril zaradi neprimernega sedenja pri pouku, je učitelju ostro odgovoril: "Vseeno je, kako sedim." Za ta odgovor je dobil dveurni zapor.¹⁷ Po Debevčevih spominih je njegov sošolec Kosec po koncu maše, ki so jo imeli v Križankah, storil nenavadno dejanje. Profesor je hotel vedeti, če so bili vsi gimnazijci pri maši, kot je to zahteval šolski red. Cerkovnik je zaprl vhodna velika vrata, dijaki pa so iz cerkve odhajali "skozi zakristijo, počasi, drug za drugim, in obenem je moral vsak pokazati, če ima molitvenik. Najprej so prišli na vrsto osmošolci, petošolci so bili zadnji... Tu si izmisli eden, da potegne večno luč doli; Kosec pa jo – nebodigalen! – upihne. V tem vstopi cerkvenec iz zakristije in ko vidi, kaj se je zgodilo, naznani gospodu profesorju. Bila je takoj preiskava. Kosec ni tajil. Dobil je štiri ure "karcerja" ali zapora."¹⁸ Pri tem je Debevec izrazil gnus, ki ga je začutil ob tem kaznovanju. Menil je, da je Kosec sicer zaslužil nekaj kazni, ne pa tako stroge, sicer se mu je zdelo, da so drugi sošolci delali še večje napake, kajti med mašo so brali romane, v zakristiji pa kazali mašno knjižico, ki so jo jemali k maši zaradi varnosti. Debevec je to štel za laž, če ne z besedo izgovorjeno, pa z dejanji storjeno. Vendarle pa hočejo biti gimnazijci čisti značaji. Tudi za dijaško življenje je takrat veljalo ostudno dejstvo; "da človek dandanašnji toliko velja, kar plača, moramo žalibog tudi že za dijaško življenje potrditi to ostudno dejstvo, samo v nekoliko drugačni obliki: dijak velja za rednega, da izvrstnega, da le po zunanje izpolnjuje disciplinarni red... O, tudi v naših izpričevalih je dosti laži, čeprav so s cesarskimi kolki opremljena in z vsemi uradnimi predpisi potrjena."¹⁹ Ta izjava pa nam potrjuje tudi dejstvo, da

je bil šolski red oziroma disciplina med najpomembnejšimi vzgojnimi sredstvi za doseg smotrov gimnazije. Gimnazijci, ki so se na tak ali drugačen način, direktno ali prikrito upirali profesorjem in se s tem izpostavljali, so drago plačali za svoje ravnanje, največkrat z zaporno kaznijo ali ukorom, pa tudi z izključitvijo.

Kolektivni upori

Poleg omenjenih primerov, ko so posamezniki prikriti s karikaturami ali direktno z odgovarjanjem (jezikanjem) zasmehovali osovražene profesorje, so mladi pogosto kazali tudi neposreden, kolektiven ali spontan upor v razredu. Pomembno je bilo prav to, da so v razredu s svojo upornostjo ustvarili nov položaj. Po Redlu so uporniki poskrbeli za "akt iniciacije", kajti gimnazijci naenkrat niso bili več zgolj zbrana skupina dijakov, ki jih povezuje strah, temveč so bili tesneje povezana skupina, ki si je pogosto prizadevala za svoja avtentična čustva nasproti profesorjem.²⁰ Tovrstni upori so se številčno širili in postali kolektivni. V literaturi zasledimo, da so se mladi v višjih razredih profesorjem upirali načrtno, premišljeno in enotno. Taki upori so se spremenili v demonstracije. V klasičnem poročilu prve državne gimnazije v Ljubljani je zabeležena demonstracija 8. a-razreda proti ravnateljevim zahtevam.²¹ Žal podrobnosti tega dogodka niso znane. Dejstvo pa je, da so se gimnazijci v šoli upirali tudi kolektivno. Na kakšen način?

Iz spominske literature nekdanjih gimnazijcev poznamo tako imenovana "štamfanja". S "štamfanjem" so mladi odločno izrazili upor proti profesorju, predvsem pa proti njegovemu krivičnemu ocenjevanju ali kaznovanju. Henrik Tuma se v svoji knjigi *Iz mojega življenja* spominja, kako so v gimnaziji profesorja Höniga "štamfali", ker je bil zagrizen Nemec in je dijake mučil s tem, da so se morali učiti od besede do besede na pamet dolge odlomke iz zgodovine, dajal pa je vedno slabe ocene. Vse to je bil vzrok, da so se mladi odločili, da profesorju izrazijo protest, in sicer: "Ko je sedel za kateder, smo jeli z nogami teptati po tleh in s pestmi in orodjem, ki nam je prišlo pod roke, razbijati po klopeh... Imel sem zadoščenje, da je bil takrat

¹⁵ H. Smrekar, *Umetnikova lastna biografija*, v: Karel Dobida; *Hinko Smrekar*, Ljubljana 1957.

¹⁶ Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), Prva državna gimnazija v Ljubljani, Protokol št. 11, 26. april, šolsko leto 1901/02.

¹⁷ Prav tam, Protokol št. 11, 1901.

¹⁸ J. Debevec, navedeno delo, str. 198.

¹⁹ Prav tam, str. 198-199.

²⁰ F. Redl in F. Häussler, *Einführung in die Psychologie*, Zweite Auflage, Franz Deutische, Wien 1938.

²¹ ZAL, Prva državna gimnazija v Ljubljani, *Classificationsbericht*, 1902/03.

ves razred solidaren. Po šolskih klopeh so udarjali s pestmi, z nogami pa ob tla. Ker je bil razred na dobrem glasu in solidaren, Hönig pa bolj slabo opisan tudi pri ravnateljstvu, se nam ni nič zgodilo.”²² “Štamfanja” so bila med gimnazijci tudi vnaprej dogovorjena, ker so v šolo za “štamfanje” prinašali različne predmete, s katerimi so še povečali ropot. Med takimi predmeti so uporabljali kamenje in polena, tudi knjige, s čimer so dosegali tako velik trušč, da se je slišal zunaj šole.²³ Poleg “štamfanja” so gimnazijci uporabljali različna “darila”, ki so jih dajali profesorjem v šoli ali celo pošiljali na njihove domove. V literaturi med takimi “darili” omenjajo poginule podgane, vrane ali miši, ki so jih dijaki prinašali v šolo in jih nastavljali učitelju v paketu na kateder ali na stol. Poginule živali so pošiljali v paketih profesorjem tudi na dom.²⁴ V šolo so prinašali tudi risalne žebličke, gliste, majske hrošče, da so letali po razredu in se tako maščevali profesorju.²⁵ Na tak način so se ljubljanski gimnazijci maščevali profesorju Ragazziju, ker je slovenske gimnazijce zbadal zaradi nacionalne pripadnosti. Na mizo, stol, tablo, skratka povsod so mu pred poukom nastavljali hrošče. Mlakar pravi, da so se “najbolj veselili trenutka, ko bo Ragazzi sedel nanje. Toda veselili smo se prezgodaj. Ko je profesor prišel v razred, so se že vsi hrošči preselili s stola na tla. Sicer je bilo tudi zabavno gledati, kako je Ragazzi skakal s stola in pokončeval hrošče, ki so lezli izpod mize na kateder...”²⁶ Poleg hroščev so uporabili tudi rožičeve peške. Gimnazijci so si privoščili tudi pljuvanje rožičevih pešk, ki so jih načrtno zbirali, da so letele naravnost proti profesorju. Naj omenimo samo primer, ki se ga spominja Mlakar, kako so med poukom zgodovine začele po tabli pokati peške. Profesorju zgodovine so se mladi maščevali zaradi njegovega nepoštenega ocenjevanja in nenehnih žaljivih opazk. V zadnjih klopih so jedli rožiče, peške pa spuščali na kateder. “Kar venomer je delalo pk-pk-pk, tu in tam je pa pokalo tudi v celih salvah.”²⁷ Profesor je pri vsem tem ostajal miren, potožil pa je to dejanje razredniku, ki je izvedel preiskavo, ta pa je trajala več dni. Zadeva se je obravnavala na konferenci. Profesor je izbral deset dijakov, ki jih je kaznoval tako, da se jim je preprosto maščeval s takojšnjim spraševanjem učne snovi,

seveda so bili pri tem dijaki neuspešni.²⁸ Za maščevanje profesorju so mladi tudi uporabili stvari, ki so jim prišle pod roke. Profesorju nemščine so gimnazijci pripravili posebno presenečenje. Profesor Konšek, ki je učil botaniko, je k pouku prinašal različne rastline, med drugimi enkrat tudi česen. “Po uri pa ga je eden razrezal ter namazal z njim kateder po vrhu. Ves je dišal. Potem smo imeli nemščino. Gospod profesor je gotovo zaduhal, a ni nič rekel. Sedaj mu pa vselej posnažimo, ker vidimo, da mnogo potrpi z nami.”²⁹ Razmere, v katerih so mladi iskali različne načine maščevanja do profesorjev (ti so bili nepošteni pri ocenjevanju, ker so mlade žalili ali jim pripisovali opazke, posebej slovenskim dijakom zaradi nacionalnosti in s tem povezanim nekorektnim spraševanjem ter nepoštenim ocenjevanjem, ki je vplivalo na njihovo nadaljnje šolanje), nam sporočajo, da so bili med gimnazijci in profesorji konfliktni odnosi prikriti in javni. To nam potrjuje dejstvo, da je prihajalo v gimnaziji tudi do takih situacij, v katerih nekateri profesorji niso znali vzpostavljati tolerantnejših odnosov do disciplinskih problemov, ki so jih nenazadnje marsikje zanetili sami, predvsem zaradi šovinizma ali nekorektnosti pri spraševanju ali ocenjevanju. Nekateri profesorji so, kot so nam pokazali primeri uporov gimnazijcev, branili svojo avtoriteto in vzpostavljali red pri pouku zgolj s strogostjo in opominjanjem ter s strašenjem pred kaznimi. Pri tem smo opazili, da so posamezni profesorji pri mladih ustvarili disciplino s sredstvi zunanje motivacije. Iz primerov ugotovimo, da taki načini vzgojnega ukrepanja niso mogli biti ustrezni, saj so na eni strani pri mladih lahko dosegali le poboljšanje in podrejenost, na drugi strani pa v mladih povzročili notranjo napetost in strah. Glede na to pa lahko sklepamo, da je mladim v takih vzgojnih situacijah upadala tudi motivacija za učenje in šolsko delo, sploh se je lahko slabšal odnos do profesorja in šole. Vse to se je manifestiralo v omenjenih oblikah upora.

Gimnazijci so se upirali zaradi različnih razlogov. Sem sodijo situacije, v katerih so mladi občutili krivico ali neposredno ponižanje pred vsem razredom. Mladi so doživljali konflikt, kot je opisal Debevec, tudi do nemškutarsko usmerjenega profesorja Heinricha. Kot pravi, so pri pouku stenografije, ki jo je ta profesor pou-

²² H. Tuma, *Iz mojega življenja, Nova založba, Ljubljana 1937, str. 57.*

²³ J. Mlakar, *navedeno delo.*

²⁴ J. Alešovec, *navedeno delo.*

²⁵ J. Mlakar, *navedeno delo.*

²⁶ J. Mlakar, *navedeno delo, str. 120.*

²⁷ *Prav tam, str. 120.*

²⁸ *Prav tam, str. 120.*

²⁹ J. Debevec, *navedeno delo, str. 72.*

čeval, velikokrat pisali narek. Nekega dne je pri nesel profesor s seboj nemški časopis, iz katerega je narekoval. "Ves članek je bil slavošpev na Bismarcka, tega zagrizenega sovražnika Slovanov... Nekaj časa sem pisal; a videč, da ne bo Bismarckove hvale zlepa konec, sem odložil pero. Isto jih je storilo še nekaj. Po uri nas je šlo deset sošolcev h gospodu razredniku; naznanili smo mu, da izstopamo iz stenografskega pouka. Močno se je začudil. Drugi dan je bila javna preiskava v šoli... Vem, da smo se zamerili gospodu profesorju, toda pokazati smo hoteli, da nočemo politike v šoli, da nočemo hvaliti starega sovražnika Avstrije in Slovanov."³⁰ Zanimiv primer je opisal Debevec v svojih spominih na gimnazijska leta, ko so v drugem gimnazijskem razredu nekateri sošolci pri predmetu nemškega jezika v zadnjih klopih povzročili profesorju veliko jeze, njemu samemu pa veliko škode, prav po krivici, ker so ga spravili v slab položaj. Vzrok za to je bila profesorjeva nemškutarska usmerjenost, ki se ji je pridružilo še nepošteno ocenjevanje slovenskih gimnazijcev. Za protest proti temu so si nekateri slovenski gimnazijci izmislili naslednje dejanje. Stojalo za zemljevide so postavili v zadnjo klop, nanj obesili suknjo, rokave natlačili z dvema manjšima suknjama, tako da se je stvar videla kot možic (lutka), na vrh pa so položili še klobuk. Naslonili so ga na klop, tako da se je videlo, kot da spi. Ko je profesor vstopil v razred, ni še nič opazil, dokler niso sosede začeli med poukom cukati možica. "Profesor je jezno vstal, prišel do možica. "Kaj imate tu?" zagrmil po nemško. Potem pa nad možicem: "Sie, Sie unverschämter Kerl... proč klobuk! Vstanite!" A možic se ne gane, kar naprej spi. Jezzen zgrabi g. profesor za klobuk, a tedaj spozna, da je bil le - možic. O tem, kdo so bili storilci tega dejanja, je pokazala nadaljnja profesorjeva preiskava. Ker se storilci niso javili, so bili kaznovani lastniki sukenj in klobuka, ki jih je nosil možic. Pri tem pa je bil prizadet Debevec sam, saj je bil nedolžen, ker ni vedel, da so za to dejanje storilci uporabili njegov klobuk. Prizadetost pa je bila toliko večja, ker ga je profesor užalil z besedami: "Vi? Tako se držite kakor angel, v resnici pa ste hinavec!" Joj, kako me je zadela ta beseda...! Hinavec! Hinavec! Onim ni rekel tako, samo meni... In ko nisem zaslužil! Kar solze so mi prišle v oči. Nikakega veselja nimam več do tega predmeta; saj sem hinavec, hinavec!"³¹ Tovrstne in še druge primere bi lahko popisovali, vendar bi vselej lahko spoznali, da so ti v svojem

jedru vedno težili k temu, da se na tak ali drugačen način skupina ali ves razred maščuje profesorju, zaradi različnih vzrokov, mu na tak ali drugačen način nagaja, samo da bi profesor sam zaznal, da nečesa ne dela prav. Pri tem pa se je pokazalo, to nam kaže tudi zadnji omenjeni primer, da so velikokrat našli "žrtve" tudi med gimnazijci, ki so bili pri uporabi zares nedolžni in so zaradi drugih pri profesorju dobili slabo mnenje o vedenju. Po zahtevah disciplinskega reda (1887)³² pa so s tem dobili tudi slabše spričevalo. Tega je bilo v takratnih gimnazijah dovolj, saj so v spominskih zapisih (Alešovec, Andrejka, Jakopič, Mlakar, Regent, Debevec, Tuma...) zaradi tega poudarjali mržnjo in sovraštvo do šole, do profesorjev in nazadnje tudi do sošolcev, ki so se med seboj pogosto tudi fizično pomerili.

Gimnazijci se svojim profesorjem niso maščevali le v šoli, temveč tudi zunaj nje. Dogovorjeno so se zbirali zunaj šole, največkrat v nočnih urah ter načrtno s kamenjem razbijali okna profesorjevega stanovanja. Veliko načrtovanih kolektivnih uporov gimnazijcev proti profesorjem je bilo popolnoma brezplodnih. Takšen primer je opisal Tuma, ko so dijaki pete, šeste in sedme gimnazije sklenili, da se maščujejo profesorju Heinrichu. Tuma ga je označil kot trdega, fanatičnega Nemca, ki je sovražil Francoze in Slovane, Slovence pa je označeval kot podlo in surovo ljudstvo in jih imenoval za "slowenische Hunde".³³ Slovenski dijaki so ga nasploh sovražili tudi zato, ker je protežiral meščanske sinove, kmečke pa zapostavljal. Čeprav je profesor po mnenju Tume dobro predaval, pa se je kljub temu sam udeležil dogovorjenega shoda gimnazijcev, ki so se namenili, da razbijejo okenska stekla na profesorjevem stanovanju. Od skupine petdesetih mladih so bili za akcijo opolnoči pripravljeni le še štirje gimnazijci. Še preden so prišli do profesorjevega stanovanja, kot je opisal Tuma, je ostal sam in je v jezi nad podlostjo sošolcev sam izvršil akcijo, dokler niso "šipe zažvenketale na tla. Takoj nato je stopil k oknu človek, v sami srajci. Bil je profesor Heinrich. Zagrabil sem še pest gramoza in čakal. Heinrich je mirno gledal proti meni. Spustil sem kamenje na tla in mirno odšel... Bil sem duševno

³¹ Prav tam, str. 46.

³² *Disciplinarordnung für die k.k. Staats-Gymnasten in Krain, Genehmigt mit dem h. Unterrichtsministerial-Erlasse vom 16. Juli, Z. 11400, Klein & Kovač, Laibach 1887.*

³³ H. Tuma, navedeno delo, str. 57-58.

³⁰ Prav tam, str. 263.

strt.”³⁴ Profesor za to dejanje ni zahteval nobene uradne kazni. Tumo je najbolj direktno prizadel s tem, ko je pred vsem razredom govoril, da je sam kot profesor dober z dijaki, le včasih strog, tega pa, kar se mu je zgodilo ponoči, ni zaslužil (ni povedal, kaj se mu je zgodilo), pri čemer pa je le dodal, da dobro pozna učenca, ki mu je to storil in nadaljeval: “Prepričan sem, da je to sklenil skupaj z drugimi, le da je bil edini, ki je imel pogum, da je sklenjeno dejanje tudi izvršil. Ne bom ga ovajal..., upam pa, da se iz tega kaj nauči.”³⁵ Tovrstna “kazen” je bila za Tumo prav gotovo vzgojna, saj je to sam označil za “mrzlo kopel” in sklenil, da nikdar več ne bo delal zarote.

Uspešna zoperstavljanja gimnazijcev

Poleg omenjenih primerov najdemo tudi kolektivno zasnovane upore gimnazijcev, ki so bili uspešni. To so bili primeri, v katerih so morali profesorji popustiti, se opravičiti, oditi iz razreda, drugače ravnati ali celo zapustiti gimnazijo. Za tovrstne primere so še posebej zanimivi vzroki za upore mladih. Iz spominske literature je najpogostejše zaslediti nacionalna nasprotovanja v gimnaziji, ki so izzvenela kot profesorjeve žaljivke in opazke, povezane z ocenami slovenskega naroda. Med njimi najdemo številne zbadljivke, prezirljive ocene, skratka opise situacij, ki nam kažejo, da so se mladi začeli upirati v šoli takrat, če jih je profesor označil kot “drhal”, “cigane”, “pse”, “hlapce”, “osle”, “lenobe”, “ovčje glave”, “hinavce” idr., pa še to največkrat po krivici. Po Mlakarjevem zapisu je v sedmem razredu ljubljanske gimnazije poučeval nemščino in zgodovino zagrizen Nemec, profesor Nedwed. Kot šovinist slovenskih dijakov ni maral, zato so ti zelo težko dosegali dobre ocene v znanju nemščine in zgodovine. Čeprav so znali, jih je vedno spraševal težjo snov in jih žalil, tako da so zaradi slabih ocen sploh težko napredovali iz razreda v razred. Profesor je imel že vrsto zapletov zaradi tega, saj so mu gimnazijci že razbili okna na stanovanju. “Tisto usodno popoldne pa so se dijaki dobro pripravili. Vzeli so s seboj polena in jih skrili pod klopi. V tistih časih so namreč dijaki včasih pokazali profesorju svojo nezadovoljnost s tem, da so ga “štamfali”, to je, tolkli so s pestmi po klopih in butali z nogami ob tla. Nedwed je začel klicati slovenske fante pred kateder in jih, kakor navadno, podil v

klop, da so se kar srečevali. Oražen, /.../ je hotel grozečo katastrofo preprečiti. Zato vstane in odide k ravnatelju, da bi mu pojasnil položaj... Ko je prišel ravnatelj v sedmo, so fantje s profesorjem že obračunali. Nedwed je stal ves bled ob katedru, eden izmed dijakov je pa odpiral okna, da bi se prah, ki ga je dvignilo, “štamfanje”, izkadal. Drugi dan so sedmošolci izjavili ravnatelju, da ne pridejo tako dolgo k nemščini in zgodovini, dokler ne dobe drugega profesorja. Zmagali so na vsej črti. Imeli so namreč na svoji strani večino profesorjev, vso slovensko javnost... Za nemščino so dobili ravnatelja, za zgodovino pa Kaspretja, Nedwed je šel na “bolezenski” dopust in po počitnicah v Iglavo na Moravsko.”³⁶

Podoben primer, kjer so mladi pri profesorju dosegli, da se jim je opravičil, poznamo tudi iz spominov pri Alešovcu. Ta je omenil, da so se v gimnaziji maščevali profesorju, njegovega imena ni navedel, tako da so mu poslali po pošti poginulo vrano. To so storili zato, da so se mu maščevali, ker jih je ta pri pouku ošvrknil z besedami, da so “Kranjci presiropi, preneotesani za ta vzvišeni (nemški) jezik, /.../”³⁷ da bi bili lahko sploh kos nemščini in nemškim navadam. Seveda je bil profesor nadvse jezen zaradi pošiljke, tako da je v šolo “pribučal naš profesor kakor hudournik ... ni še odložil zimske obleke, pa se je ustavil na sredi odra ter zarohnel: “Kdo je bil tisti pr(asec), ki mi je poslal po pošti divjačino? Vun naj pride!”... Profesor vnovič zabučil: “Kdo je bil tisti lump? Le brž mi ga naznanite!” Vse je bilo tiho. Ni ga bilo odgovora od nobene strani. Profesor, razjarjen kakor puran, nato zakriči: “Potem ste pa vsi enaki pr...” S tem pa je brenknil ob slabo struno. Izprožila se je ura, in strašno cepetanje z nogami in vrišč je bil odgovor na to. Mi prizadeti smo seveda ropotali najhuje in kričali ter slednjič začeli vpiti: “Besedo preklicati! Preklicati besedo! Če ne, pa vun! Mi nismo pr...” Ropot je bil tak, da profesor ni mogel do besede. Njegov obraz se je izpreminjal v zeleno, rdečo, višnjevo. Slednjič pa je mignil z roko. Mi smo utihnili, a zahtevali: “Preklicati! Preklicati!” Profesor je razložil nato z mirnejšim glasom, kaj je dobil po pošti za darilo; pa da ne ve, odkod. Priстави še, da se ni nadejal od nas, svojih ljubljениh učencev, kaj takega... Zato prekliča svoje besede, ki so mu ušle v naglici... Dogodba pa je imela vendar ta dobri nasledek, da potem ni več govo-

³⁴ Prav tam, str. 58–59.

³⁵ Prav tam, str. 58–59.

³⁶ J. Mlakar, navedeno delo, str. 107–108.

³⁷ J. Alešovec, navedeno delo, str. 9.

ril zaničljivo o Kranjcih.”³⁸ Tudi primer iz konferenčnega zapisnika ljubljanske gimnazije kaže, da so mladi namerno prinašali k pouku literaturo, ki jo po disciplinskih predpisih ne bi smeli uporabljati. Profesor Klimesch je zaradi svoje osebne (nemškutarske) usmerjenosti prosil ravnatelj, da bi dijaki 5. razreda dobili strog ukor, ker so v razred prinašali časopis “Slovenec” ali “sramotni artikel”, kot je imenoval “lažnjivega poročevalca”. Kljub temu se njegova zahteva ni uresničila.³⁹

Že samo represivno ozračje, iz omenjenih primerov v gimnaziji, je ustvarjalo upornost pri mladih. Za to pa ni bil kriv le strog šolski red, najstrožje dodeljevanje kazni in strah pred kaznimi ali sam nadzor, temveč izrazito, kot smo spoznali iz opisanih primerov, tudi osebnostne poteze profesorjev, ki so s svojim ravnanjem pri mladini vzbudili upornost. Pri tem so se posluževali različnih sprenevedanj, žaljivk, zbadljivk in psov, ki so mlade razdražile, svojo avtoriteto pa so dokazovali tako, da so vsakemu dijaku lahko naprtili določeno kazen ter mu dodelili slabo oceno v vedenju. Vplivnost kazni in njena moč torej ni obstajala toliko v njeni vsebini kolikor v osebnem vplivu vzgojitelja.

Ustvarjalne oblike upora gimnazijcev

Represivne metode, ki so jih v šoli in zunaj nje uporabljali odrasli, so bile lahko še tako surove, nadzorovanja še bolj poostrena, vendar pa kljub temu ni bilo mogoče preprečiti nastanka skupin mladih ali ustaviti njihovega emocionalnega zorenja v pripadnost skupnosti. In ne le to, pri mladih se je oblikovala tudi zavest o generacijski pripadnosti.⁴⁰ Kot nam kažejo že omenjeni primeri mladostniškega upiranja, so se gimnazijci zoperstavljali tudi šolskemu redu, zlasti njegovim posameznim določilom, še posebej, če so bili zaradi določenih značilnosti in svojih želja zapostavljeni in neuslišani. Tovrstne primere spoznamo iz opisov nespoštovanja disciplinskih pravil. Eno izmed tako izrazitih zoperstavljanj gimnazijcev je bilo tudi to, da so se sami skrivoma formirali v skupine, snovali krožke in društva, ki so delovala toliko časa, dokler jih profesorji niso odkrili. Te skupine so bile

bralni krožki ali literarna društva, kjer so gimnazijci skrivoma brali literaturo, ki jim je bila v šoli prepovedana. Mlakar se spominja tega dogodka v ljubljanski gimnaziji takole: “Ker v bralnici in knjižnici nismo mogli kriti svojih potreb glede duševne hrane, smo ustanovili ‘Slovensko bralno društvo’”. Njegov namen je bil nakupovati in izposojevati slovenske leposlovne knjige. Občne zборе smo imeli navadno v kotu pri peči.”⁴¹ Prav tako omenja pomembnost ustanovitve literarnega društva Debevec, ki ga je težko čakal in ga le dočakal šele v sedmem razredu gimnazije. Takole se spominja tega dogodka: “Tako veselo še ni bilo kakor letos, v sedmi šoli. In zakaj? Osnovale smo si, ustanovili smo si takoj v začetku šolskega leta tisto, po čemer sem hrepenel že davno - literarno društvo, v katerem se shajamo ter vadimo v vseh potrebnih rečeh, zlasti pa v pisateljevanju.”⁴² Sedemnajst gimnazijcev ljubljanske prve gimnazije je oblikovalo svoje društvo zunaj šole. Zbirali so se v zakotni gostilni “Pri svitu” za Ljubljanico, prihajali pa so skupaj na skrivaj, da jih nihče ni mogel odkriti. Društvu so dali ime “Pobratimija”, sami pa so se imenovali “pobratimi”. Za cilj so si postavili, da bodo budili slovensko narodno zavest, se vadili v lepi materinščini, se urili v govorništvu, izobraževali v pisateljevanju in kritiki ter se pripravljali za družabno in socialno življenje.⁴³

Pravzaprav je mogoče iz spominske literature takratnih gimnazijcev (Debevec, Mlakar, Tuma...) spoznati njihovo težnjo k temu, da bi postali dobri pesniki, pisatelji (pisali so igre) ter na osnovi tega tudi sami izoblikovali skrivne dijaške liste, kjer so to objavljali. Gimnazijci so pogosto pisali svoje dnevnike (npr. Debevec). V vsem tem pa lahko spoznamo, na kakšen način so se mladi oblikovali. Prek njihovih izjav o sebi lahko prepoznamo takratno mladostnikovo čustveno nihanje, čustveno zmedenost, hkrati pa kažejo na njihove literarno-estetske in filozofske ambicije. Gimnazijci so se pri tem kultivirali v prijateljstvu (izražali močna žalostna sočustvovanja do umrlih sošolcev), neredko tudi s svetoboljem in hrepenenji, ki so jih izražali z vedenjem in zahtevami po odraščajočem svetu (npr. Mlakar). Spoznamo tudi, kako so gimnazijci nihali v dvolični morali in spolnih tabujih, kar jim je povzročalo muko.⁴⁴ V gimnaziji so v veči-

³⁸ Prav tam, str. 9-10.

³⁹ ZAL, Prva državna gimnazija v Ljubljani, Protokol št. 5, 1901.

⁴⁰ H. Engelbrecht, navedeno delo.

⁴¹ J. Mlakar, navedeno delo, str. 110.

⁴² J. Debevec, navedeno delo, str. 301.

⁴³ Prav tam, str. 301.

⁴⁴ J. Trdina, Spomini, v: Zbrano delo, 1. knjiga, DZS, Ljubljana 1946.

ni primerov (Mlakar, Debevec, Alešovec...) zelo hitro prepovedali obstoj vsakega nejavnega društva gimnazijcev, kajti po šolskih predpisih ga sami brez vednosti šole niso smeli ustanoviti. Tak primer poraza lahko omenimo iz Mlakarjevega opisa, ki je deloval v "Slovenskem bralnem društvu". Mladi ljubljanski gimnazijci sedmega razreda so bili očitno preveč zavzeti, ker so imeli svoje zborovanje med odmori v šoli. Ker jih je na začetku pouka presenetil profesor Šega, so se takoj razpršili po klopih. Vendar je bil profesor preveč radoveden, od kod naenkrat tak hrup. Vprašal je dijaka, ki je bil odgovoren za red v odmorih, kaj se dogaja. "Oh nič posebnega", uide fantu, "tam za pečjo je bil občni zbor". "Kaaj? Občni zbor? Kje, kakšen, kdo ga je imel?" je hitel Šega povpraševati, in preden je minila ura, je bilo naše bralno društvo že pokopano. Prišlo je v prisilno likvidacijo in njegovo premoženje (pravica, zakrij si obraz!) so zaplenili v prid podporne zaloge in šolske knjižnice... Likvidacija nasilno zatrtga društva se je izvršila brez hujših posledic za navadne člane. Le funkcionarji so morali trpeti zaradi svojih častnih mest."⁴⁵ Kako se je to videlo? Profesorji so preprosto uporabljali izzivalne besede. Denimo, takole: "Blagovolite gospod predsednik, prevesti ta stavek v latinščino, seveda, če niste preveč utrujeni od občnih zborov. Potrudite se prosim, gospod knjižničar, k tabli, ako vas ne bole roke in noge od urejevanja društvene knjižnice. To ni malenkost, toliko knjig! Kaj ta naloga vam dela težave? Toda oprostite gospod blagajnik, kako pa delate potem društvene proračune in bilance, ki so pri tako velikem denarnem in blagovnem prometu gotovo zelo zapleteni?"⁴⁶ Nad vsem tem so bili mladi, kot lahko predpostavljamo, ogorčeni, saj so v sebi čutili, da ne bodo mogli nikoli več tako zasebno in skrivoma delovati. Mlakar je k temu dodal, da so profesorji na tak način zbadali "idealne fante, ki so se žrtvovali za prosveto... "Bralnih društev" pa potem nismo več ustanavljali."⁴⁷ Na tak način, menimo, je gimnazija lahko uspešno, po določilih šolskega reda, dušila mladostno ustvarjanje, v katerem so bili največkrat prizadeti slovenski gimnazijci. Ti so v omenjenih društvih lahko gojili slovenski jezik, brali slovensko literaturo (časopise), ki se v šoli ni smela. Pri tem ne smemo pozabiti, da je bila gimnazija po učnem jeziku nemška in da so se slovenski gim-

nazijci zelo malo učili slovensko govoriti in pisati. To nam potrjuje, na primer Alešovec, ki je ob zaključku četrtega razreda gimnazije zapisal: "Tem boljši sem bil pa v jezikih - izvzemši slovenskega, katerega pa nihče ni znal, ker se ga nismo nič učili."⁴⁸

Poleg literarnih in bralnih društev so gimnazijci ljubljanske gimnazije, že omenjeni "pobratimi", ustanovili v osmem razredu gimnazije še "krokarski klub", v katerem so zastopali pravilo: "Vsak večer ga moramo 'imeti'; a to le iz vzvišene namena, da bomo o veliki abiturijentski veselici res 'častno' nastopali."⁴⁹ Gimnazijci so se na tak način skupno dobivali, popivali in se pripravljali za maturo. O vsem tem so morali seveda medsebojno molčati, saj bi jih lahko doletela šolska kazen, zaradi katere morda sploh ne bi dokončali gimnazije.

Bili so tudi primeri, ko so se mladi morali znajti v šoli tudi med poukom, zlasti če so se medsebojno obveščali o sestankih v ilegalnih društvih. Tudi v takih primerih je lahko prišlo do nevšečnosti. Tako se izraža izredna pozornost profesorjev v gimnaziji na vsakršno dejanje mladih. Na primer takrat, ko je eden od dijakov na rob zemljevida pred tablo zapisal: "Danes ni kroka". Profesor Nedwed, Nemec, je to zapazil in takoj mislil, da je napisano nekaj zoper njega. O tem je vprašal dijaka, ki je bil pred tablo. Ta se je k sreči znašel z besedami, kot je zapisal Debevec: "Bitte, das heißt: Heute ist kein Griechisch". Profesor je bil potolažen."⁵⁰ Tako in drugače so se gimnazijci morali znajti, se lagati in prikrivati svoja ravnanja. V opisanem primeru pa smo lahko pozorni tudi na to, da gimnazijski profesorji niso bili le kritični in natančni do ravnanja mladih, temveč so bili tudi tujci, Nemci ali Čehi, ki slovenskega jezika niso dovolj razumeli. To je bilo na eni strani pozitivno, ker je slovenskim gimnazijcem omogočilo, da so lahko izvedli marsikatero dejanje in zaroto proti šoli in nemškutarskim profesorjem. Na drugi strani pa je bilo to za slovenske gimnazijce zelo neugodno, ker so jih učili tuji profesorji, ki niso znali slovensko. S poudarjanjem kulturne superiornosti drugih narodov (Nemcev) so bodočo slovensko inteligenco vzgajali v duhu zaničevanja in zanemarjanja domače slovenske kulture.

⁴⁵ J. Mlakar, navedeno delo, str. 110.

⁴⁶ Prav tam, str. 110-111.

⁴⁷ Prav tam, str. 110-111.

⁴⁸ J. Alešovec, navedeno delo, str. 92.

⁴⁹ J. Debevec, navedeno delo, str. 381.

⁵⁰ Prav tam, str. 381.

Gimnazijci so bili občutljivi na vse novosti šolskega reda. Omenimo lahko primer uvajanja "cenzurnih listkov" v ljubljanski gimnaziji, ki je pri mladih vzbudilo pravo ogorčenje. Cenzurni listki, kot razlaga Mlakar, so bili nekakšna takojšnja sporočila razrednikov staršem in to takrat, če je bil dijak v dveh ali več predmetih posvarjen in zapisan v razrednico. Mlakar omenja, da je bila vsa višja gimnazija ogorčena nad "to žaljivo naredbo. Ali nas ima še vedno za otroke? Mi že sami lahko povemo staršem izid konference, če se nam zdi potrebno. To je čisto navadno denuncijanstvo. In kako pridejo očetje do tega, da morajo plačevati poštnino za pisma, ki jih nič več ne brigajo, ampak jih samo vznemirjajo?"⁵¹ Primer ne pokaže le tega, da so bili gimnazijci jezni zaradi določil šolskega reda, temveč tudi osebnostno prizadeti, saj so čutili, da jim šola v ničemer ne zaupa, saj sploh ne upošteva njihove odraslosti in avtonomnosti. To prizadetost so še posebej izrazili dijaki višje gimnazije. Šolski sklep o cenzurnih listkih pa nam na drugi strani potrjuje tudi že omenjeno dejstvo, da v gimnaziji z disciplinskimi ukrepi niso delali nobenih razlik. Dijake nižje gimnazije so glede šolske discipline obravnavali enako kot dijake višje gimnazije. Tako lahko predpostavljamo, da se zlasti v višji gimnaziji nekateri profesorji niso prizadevali vzgojiti čim večjo samostojnost in samoodgovornost gimnazijcev, ki bi se kazala v preobrazbi discipline v samodisciplino, temveč so jih nasprotno, kot nam kažejo primeri, podrejali lastni avtoriteti in avtoriteti šole, tako da jim preprosto niso priznavali avtonomnosti.

Poleg tega so mladi tudi zavestno kršili šolski red, ki jim je prepovedoval obisk vsakršnih javnih zborovanj, srečanj, kamor sploh niso smeli brez dovoljenja šole ali staršev. To je bilo za gimnazijce sicer predpisano,⁵² vendar se prepovedi niso držali. Številni vzroki za kazni nam kažejo, da so gimnazijci kršili šolski red tudi zunaj šole. Med drugim so se mladi, ne glede na red, odločali za udeležbe na političnih ali nacionalnih demonstracijah. Kazni zanje so bili zapori (to ni bilo značilno le za ljubljansko gimnazijo), izključitve iz šole ali celo preganjanje državnega sodišča.⁵³

Omenjene udeležbe mladih so silile srednješolske profesorje v razmišljanja, zakaj je tako veliko srednješolskih demonstracij, ali so te demonstracije znak moralne propadlosti mladine in ali so stroge kazni sploh smiselne. Tako se je spraševal (prikriti) avtor F. I., ki je na prvo mesto postavil vprašanje odobravanja srednješolskih demonstracij. Seveda so profesorji in šolska oblast temu nasprotovali. Dejansko pa so s trajnimi izključitvami mladih iz šole, po določitvah disciplinskega reda, uničevali eksistence mladih. Kaj je pomenila izključitev iz gimnazije, nam pove disciplinski red, ki je mlademu onemogočil nadaljnje šolanje na gimnaziji.⁵⁴ Eden izmed takratnih profesorjev je svoj pogled na to opisal takole: "Tudi mi smo včasih pozabili, da je srednješolski disciplinarni red nad nami. Toda nobenemu se zaradi tega ni eksistenca uničila... Kaj pa se doseže s strogimi kaznimi? Lahko uničijo eksistence z izključanjem. Toda ako kdo misli, da s tem koristi vladi, se kruto vara. Takšni izključeni dijaki postanejo največkrat žurnalisti, ako nimajo sredstev, da bi drugod dovršili svoje študije. Ostanajo nezadovoljni in zagrizeni ter, kjer le morejo, napadajo sistem, ki je uničil njihovo življenje. Namesto, da bi se vzgojili za državni in družbeni red, postanejo najhujši demagogi in širitelji revolucionarnega gibanja."⁵⁵ Vendar je bilo dejansko tako, da so gimnazijci (to so v spominih omenjali Debevec, Mlakar, Tuma, Regent...) zaradi obiska določenega shoda (politične oz. nacionalne vsebine) ali demonstracije v šoli dobivali najstrožje kazni (zapore ali izključitve). To pa dokazuje, da so bili dijaki tudi zunaj šole redno nadzorovani.

Tovrstni primer nam je v svoji avtobiografiji opisal Debevec. Skupaj z drugimi sošolci se je vključil v osrednjo proslavo, ki so jo imeli Nemci na Kongresnem trgu v Ljubljani. Ti so praznovali postavitev kipa svojega pesnika Grüna, ki naj bi bil zgled vsem Slovencem. Namen slovenskih gimnazijcev pa ni bil, da bi skupaj z Nemci in nemškutarji proslavljali, temveč, da bi jim pokazali slovensko zoperstavljanje. Na shodu se je trlo ljudi, med njimi tudi redarji, ki so imeli težko službo, saj so se slovenski srednješolci pomešali med množico, izžvižgavali nemško godbo in med ljudi metali tako imenovane "klopote". Dijaki so ustvarili pravo zmedo, s tem pa ja-

⁵¹ J. Mlakar, navedeno delo, str. 154.

⁵² *Disciplinarordnung für die k.k. Staats-Gymnasten in Krain, Laibach 1887*, glej op. 32.

⁵³ F.I., *Dijaki in politične demonstracije; v: Nastavni vjestnik, list za srednje škole; Društvo hrvatskih srednjoškolskih profesora, knjiga XXII, Zagreb 1913*.

⁵⁴ *Disciplinarordnung für die k.k. Staats-Gymnasten in Krain, Laibach 1887*, glej op. 32.

⁵⁵ F.I., *Dijaki in politične demonstracije; v: Nastavni vjestnik, list za srednje škole; Društvo hrvatskih srednjoškolskih profesora, knjiga XXII, Zagreb 1913*.

sno izrazili protest vsem ljubljanskim Nemcem. V tej množici je bil prijeto tudi Debevec, ko je hotel zagnati klopotec proti govorniškemu odru, pa ga je prej prestregel detektiv. Ta ga je odpeľjal na rotovž, kjer je moral povedati svoje ime, prebivališče in šolo ter razred, v katerega je hodil. Potem je bil izpuščen. Kot omenja Debevec, ga je bilo najbolj strah, kakšna kazen ga bo doletela v šoli. Takole je zapisal: "Drugo jutro sem s strahom šel v šolo ter pričakoval, kdaj pride Franzl (šolski sluga) s pozivom, da naj ta in ta pride v ravnateljevo pisarno... Pričela se je huda preiskava."⁵⁶ Razrednik je vsakega dijaka posebej zaslíševal, kje je bil prejšnji popoldan, tako da jih je lovil na laži. Debevec se temu ni mogel izogniti, saj je razrednik povedal, da ima seznam vseh "lumpov". Ta dogodek je povzročil, da je naslednji dan v gimnaziji šolski sluga po razredih raznašal okrožnico naslednje vsebine: "Od sedaj znanprej mora vsak gimnazijec biti ob osmi uri zvečer doma. Kogar dobimo pozneje zunaj, bo pri tej priči izključen."⁵⁷ Ta izjava je povzročila med gimnazijci precej težav, saj so mnogi, kot je omenjal Debevec, imeli večerje po osmi uri. Vendar so se morali kljub šolskemu disciplinskemu ukrepu zoperstaviti, saj niso mogli ostati brez hrane. Za ta namen so si izmislili novih zvijač. Kupovali so brade, s katerimi so si zamaskirali obraze. To je bilo zelo uspešno. Poleg tega pa so hoteli tudi vsej javnosti pokazati nesmisel tega ukrepa. Čeprav so ga morali spošтовati, so prav od časa "interdikta" dalje v Ljubljani poskrbeli za "zabavo". "Da bi očitno pokazali, kako vestno se držimo dijaškega reda, smo se domenili, da se hočemo vsak večer tri četrt na osem zbrati v tivolskem drevoredu. Pet minut pred osmo pa ure v roko in na dlani držech v dir mimo novih hiš skozi Slonove ulice, kjer je vedno največ ljudi o tem poletnem času; in odtod na vse strani po stanovanjih!"⁵⁸ Šele čez nekaj dni je prišel v razred razrednik, z namenom, da razdeli kazni za "lumpe". Preden je razdelil ukore in zapore, je dijake pošteno oštel in grajal njihovo narodno sovraštvu proti Nemcem. Tako je Debevec po nekaj dnevih dobil štiriurni zapór, za kazensko nalogo pa trideset matematičnih nalog. Posledica njegove kazni je bila odločitev, kot je zapisal: "Da neumorno delo iz ljubezni do domovine, to bodi odslej moja politika."⁵⁹ Kljub temu, da v omenjenem prime-

ru nobenega gimnazijca ni doletela kazen izključitve, pa so kazni, dodeljene šele po nekaj dnevih, pravzaprav imele svojevrstno učinkovitost. Namesto poboljšanja so se slovenski gimnazijci odločali, da nadaljujejo boj proti nemškutarstvu in vsem, ki jim bodo na tak ali drugačen način vsiljevali nemško kulturo in jezik. To-rej je šolski ukrep dosegel prav nasprotno od željenega.

Sklep

Gimnazijci so v šoli in tudi zunaj nje dokazali, da želijo izpostaviti svojo lastno avtonomnost (ne le v smislu narodnosti), ki pa je postala hkrati tudi značilnost njihove takratne generacije. Vsak najmanjši boj za avtonomnost mladih je pomenil tudi generacijski spopad. Ta se je videl v konfliktih, ki so jih imeli mladi s šolskimi avtoritetami, kot tudi z avtoritarno oblastjo zunaj šole (redarji). Vzrok temu je že sam avtorski državni šolski sistem, ki ga je narekovala takratna avstrijska šolska oblast. Tak sistem je v šolsko prakso vnašal nasprotujoče odnose med dijaki in profesorji, saj je formalno podrejal gimnazijce. Če ti niso delali tako, kot so zapovedovali profesorji, so jih k temu skoraj vedno prisilili. Profesorji so bili avtorski vodje, ki so zahtevali kazni za vsak upor, s tem pa so ustvarjali razmere, za katere so značilni sovražni in maščevalni odnosi. Pri tem ni bilo niti več toliko pomembno, ali so to izvedli na prikrit način ali pa zelo vidno. V šoli so se gimnazijci zoperstavljali profesorskim zahtevam, ki jih je za vse narekoval strog formalni šolski red, pretiranim nadzorovanjem, krivičnim ravnanjem posameznih profesorjev, kot tudi vsem prepovedim, da gimnazijci ne smejo ustanoviti svojih krožkov brez vednosti šole, da se ne smejo udeleževati nacionalnih in političnih shodov in drugega. Pa ne le to. Med vzroki za upornost pri gimnazijcih bi našli še druge dejavnike, ki so prav tako vplivali na slab odnos mladih do šole. To pa je že drugo področje, o katerem bi lahko podrobneje razpravljali in bi nam prav tako lahko pokazalo konfliktne situacije v takratnih gimnazijah.

Zusammenfassung

Die Aufsässigkeit der Gymnasiasten und ihr Verhältnis zu Professoren, Schulordnung und Disziplin

Der Beitrag versucht das Gymnasialwesen auf slowenischem Gebiet an der Wende des 19. zum

⁵⁶ J. Debevec, navedeno delo, str. 328.

⁵⁷ Prav tam, str. 330.

⁵⁸ Prav tam, str. 331.

⁵⁹ Prav tam, str. 333.

20. Jahrhundert darzustellen. Die Gymnasien standen unter der damaligen österreichischen Schulgesetzgebung und waren deutsche Schulen mit deutscher Unterrichtssprache, in denen Jugendliche verschiedener Nationalitäten lernten (neben Slowenen auch Deutsche, Italiener und Tschechen). Ein Charakteristikum ist, daß die Gymnasien humanistische Schulen waren, die ihr Erziehungs- und Bildungsziel am Ende des 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts auch durch eine streng reglementierte Schulordnung und Disziplin zu erreichen versuchten. Die Autorin schildert das Verhalten der Jugend in und außerhalb der Gymnasien, ihr Verhältnis zu den Professoren sowie ihre Einstellung zur Schulordnung, wobei nur jene extremeren Beispiele erwähnt werden, die aus dem damaligen Gymnasialalltag hervorstachen. Die Beispiele zeigen, daß die Schüler sowohl mit den Professoren als auch untereinander in Konflikte gerieten und so manches Mal auch die Schulordnung mißachteten. Aufgrund von Lebensläufen der Gymnasiasten sowie von Schulberichten, die die verschiedenen Rebellionen der Schüler registrierten, wurde die Einstellung der Jugend gegenüber Ordnung und Disziplin in eine positive Einstellung (Achtung der Ordnung) und eine negative (Ignorieren der Ordnung) unterteilt. Besonders interessant sind jene Beispiele, die zeigen, daß die Schüler gerade wegen der übertriebenen Strenge, der Beaufsichtigung und der Strafen zu rebellieren begannen. Die Jugendlichen lebten unter ständigem institutionalisierten Druck, der sie zur Abhängigkeit und Konformität zwang, da sie die vorgeschriebenen Normen akzeptieren mußten. Aufgrund der Beaufsichtigung in der Schule, der Angst vor Strafen und eines gewissen repressiven Klimas an den Gymnasien kam es zu Rebellionen. Dieses Aufbegehren der Schüler wurde unter zwei Aspekten betrachtet, nämlich einerseits die individuelle Aufsässigkeit von Einzelnen, die in der Schule verdeckt oder offen und direkt gegen die Professoren rebellierten, andererseits kollektive Rebellionen, zu denen es, geplant oder spontan, in und außerhalb der Schule kam.

Die Widerspenstigkeit der Schüler wird durch einzelne Situationen und Disziplinarprobleme bestätigt, die nicht zuletzt von den Professoren selbst mitverursacht wurden, da sie keine toleranteren Beziehungen zu den Schülern aufbauen konnten. Manche Professoren verteidigten ihre Autorität und versuchten die Ordnung im

Unterricht nur durch Strenge, Ermahnungen und Androhung von Strafen herzustellen, häufig aber auch durch Kränkungen und Sticheleien, welche die Jugendlichen vor allem seelisch trafen. Das Unrecht oder die direkte Erniedrigung widerfuhr den Schülern vor den Augen der gesamten Klasse. Solche Erziehungsmethoden verringerten die Motivation zum Lernen und zur Mitarbeit in der Schule und verschlechterten die Einstellung der Schüler gegenüber Lehrenden und Schule.

Einige Beispiele zeigen, daß die Schüler sich den Professoren erfolgreich entgegenstellten, worauf die Professoren sich entschuldigen bzw. ihr Verhalten ändern mußten. Doch zahlreicher sind jene Fälle, in denen die Gymnasiasten wegen rebellischen Auftretens verschiedenste Strafen erhielten.

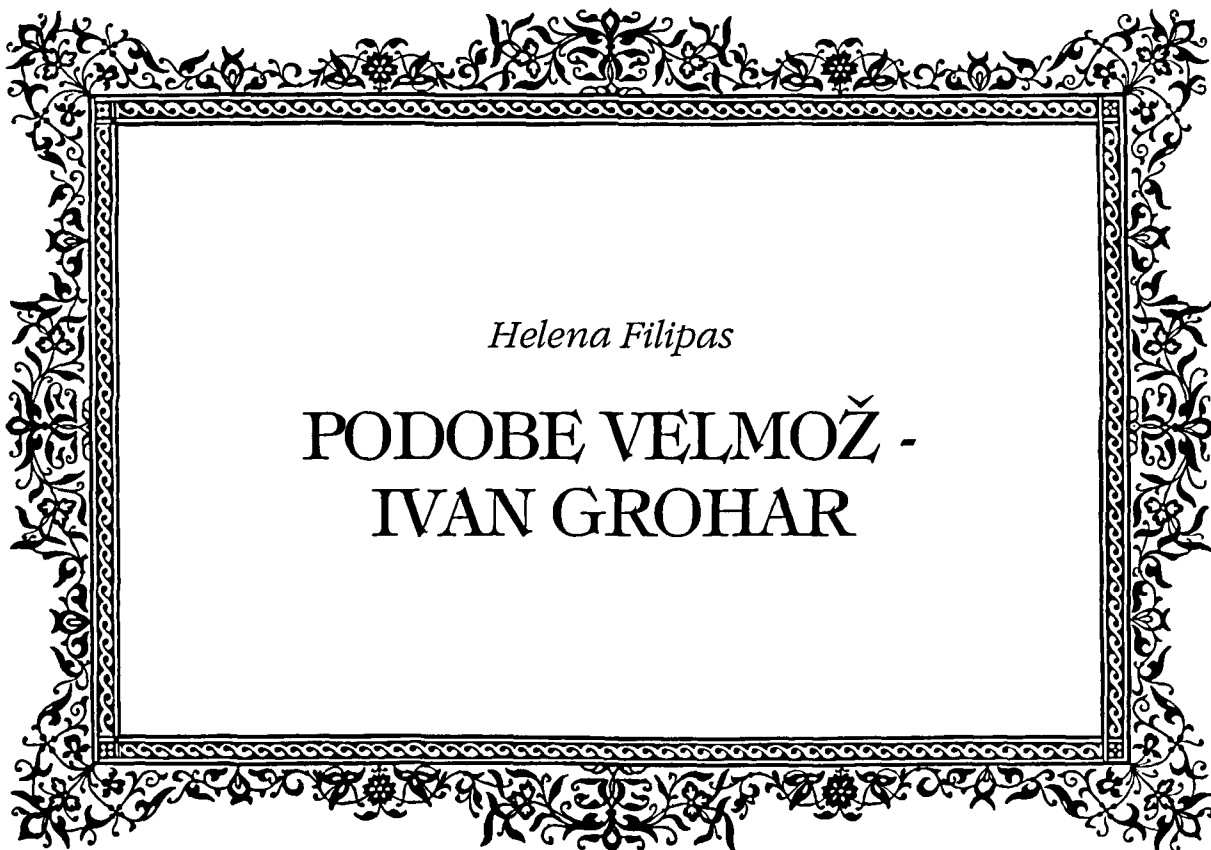
Die Ursachen für die Aufmüpfigkeit der Jugendlichen waren unterschiedlich. In der Literatur werden am häufigsten nationale Konflikte erwähnt, die sich vor allem in Sticheleien und Spötteleien der Professoren gegenüber den slowenischen Schülern zeigten. Die Professoren konnten ihre Autorität auch dadurch beweisen, daß sie jedem Schüler eine bestimmte Strafe auferlegen und eine schlechte Verhaltensnote geben konnten. Einfluß und Schwere der Strafe lag dabei nicht so sehr in ihrem Inhalt, als vielmehr in den persönlichen Einflußmöglichkeiten des Erziehers.

Die Jugend widersetzte sich der damaligen Schulordnung und besonders einzelnen Bestimmungen, durch die ihre Bestrebungen behindert wurden. Ohne Wissen der Schule durften die Schüler keine eigene Zirkel und Vereine (Lesezirkel, literarische Zirkel) bilden, daher gründeten sie diese im Geheimen. Auch an politischen Versammlungen und Demonstrationen außerhalb der Schule, die verboten waren, nahmen sie geheim teil. Wenn sie dabei entdeckt wurden, mußten sie mit strengsten Strafen rechnen (Strafarrest oder Schulausschluß).

Die Gymnasiasten hatten sowohl mit den schulischen Autoritäten als auch mit der autoritären Obrigkeit außerhalb der Schule (Schutzpolizei) konfliktgeladene Beziehungen. Der Grund war das staatliche autokratische Schulsystem an sich, wie es von den damaligen österreichischen Schulbehörden diktiert wurde.

Durch dieses System, welches die Schüler durch Gesetze auch formal unterordnete, wurden Konflikte zwischen Schülern und Professoren in die Gymnasien getragen. Die Professoren waren autokratische Führer, die für jede Aufmüpfigkeit Strafen verlangten, dadurch aber schufen sie ein von Haß und Rach-

sucht geprägtes Klima. So zeigen uns die gewählten Beispiele aus dem Gymnasialalltag an der Wende zum 20. Jahrhundert jene extremen Situationen in und außerhalb der Gymnasien, die damals als Disziplinarübertretungen und unerwünschtes Verhalten galten.

Helena Filipas

PODOBE VELMOŽ - IVAN GROHAR

V slovenski umetnostni zgodovini zavzema Ivan Grohar (1867-1911) posebno mesto. Danes najdemo njegovo ime v vsakem leksikonu; z Jakopičem ob boku je največji slovenski impresionist. Čas, v katerem je živel, pa ni bil njegov.

Svojo življenjsko pot je Ivan Grohar začel v bajtarski družini, družbeno kariero pa kot drvar, pastir in hlapec. Zanimanje za slikanje je pokazal že v najmlajših letih. Okolica ga je spodbujala k slikanju za konjiček, vendar so ga odvracali od resnih namenov, kajti nič ni grdo ali slabo, če raje slika in rezbari kot popiva - to je zelo pohvalno.¹ Ivan pa se je trdno odločil, da bo slikar. Odšel je k Štefanu Šubicu, svojemu prvemu učitelju. Vendar ta poskus ni uspel. Zato je odšel k Šubičevemu učencu Matiji Bradašku v Kranj, kjer je ostal eno poletje, nakar ga je želja po temeljitejši izobrazbi vodila k slikarju S. Milanesiju v Zagreb. Upanja na slikarsko prihodnost so se mu podrla ob polnoletnosti, na katero ga je spomnila avstrijska vlada s pozivom za vojsko. Čeprav so ga pri vojaki uporabljali tudi pri litografiranju, kar bi moglo koristiti njegovim umetniškim ciljem, se mu je nesmiselno vojaško početje zdelo potrata časa in je zbežal - proti Italiji. Bil je v Benetkah, Trstu in ker je ostal brez

denarja, se je sam javil kot vojaški begunec. Polkovni poveljnik pl. Garibaldi se je zavzel zanj in odredil, naj ga porablja za dela, pri katerih bi mu služil njegov slikarski talent. V četrtem letu so ga dodelili delavskemu oddelku v Gradcu. Z vrsto s kredo izdelanih portretov se je javil pri ravnatelju deželne risarske šole in od njega dobil ugodno oceno, s katero je po odsluženju vojaščini zaprosil pri deželnem odboru v Ljubljani za podporo, da bi se izpopolnil v slikarstvu in risarstvu. Prošnja je bila ugodno rešena in v letih 1892-95 je obiskoval Deželno risarsko šolo v Gradcu. Dobil je tudi štipendijo oz. podporo za dunajsko akademijo, kjer je leta 1894 opravil sprejemni izpit, a je bil zavržen zaradi neustrezne šolske izobrazbe. Po končani graški šoli je (leta 1895) odšel v München, kjer je v Stari pinakoteki kopiral starejša dela in si ogledoval sodobne razstave. Tu se je seznanil z deli Boecklina in Segantinija. Zadnji je postal važno izhodišče za zorenje njegovega lastnega slikarskega načina.

Aprila 1896 se je vrnil domov in ker so se naročila množila, je odprl lastno delavnico v Škofji Loki. Ob tej priliki ga v časopisih Slovenec in Slovenski narod toplo priporočajo in mu želijo obilo naročil, da bo lažje pokazal svoje zmožnosti.² Ker pa je bilo to delo slabo plačano, je že na

¹ M. Stele-Možina, *Ivan Grohar, Ljubljana 1962*.

začetku umetniške kariere okusil trdoto življenja, ki ga ni zapustila do smrti. Da bi si položaj olajšal, je začel izdelovati slike iz domačega življenja, ki so edine, razen nabožnih in portretnih, takrat vzbujale zanimanje v okolju, kjer je bil čut za likovno umetnost le malo razvit. Doživel je razočaranje, saj jih ni mogel prodati. Slike je razstavljal - kot drugi - v izložbah trgovin. Tako se je z njegovimi slikami srečal Jakopič. V poznem poletju ali jeseni 1897 se je seznanil tudi z Groharjem. Njuno srečanje je bilo za Groharjevo ustvarjalno rast ključnega pomena - začel je uporabljati svetlejšo paleto, motiv obravnava bolj sproščeno in bolj koloristično. Kot slikar nabožnih podob je zelo uspeval. To mu je prineslo naročilo generalnega vikarja Flisa za dve slike za novo cerkev v Brezjah (Radovljica). Sklenil je, da jih bo narisal v Münchnu. Tam ga je Jakopič seznanil z Ažbetom in ga vpeljal v njegovo šolo. Tisti čas se je zbližal tudi s Ferdom Veselom, Matijem Jamo in Matejem Sternenom. Za novo leto 1900 pa je obe brezjanski sliki razstavil v Ljubljani in doživel ponoven uspeh. Vsi so sliki hvalili in Slovensko umetniško društvo mu je posvetilo svoj redni tedenski jour fix; o njegovih delih je predaval Vatroslav Holz, ki je vanj zelo zaupal.³ Zdelo se je, da je njegova bodočnost zagotovljena in da se bo razvil v pomembnega cerkvenega slikarja. Toda čez noč se je odločil za impresionistično krajinarstvo. Pomembno vlogo pri tem je imela nameravana prva slovenska umetniška razstava.

Leta 1900 je znova odpotoval v München in tam ostal do aprila. Nato je živel v Ljubljani, pozneje v Škofji Loki in v Sorici, vse do aprila 1902, ko je šel slikat v Devin. Vmes je bil zelo dejaven kot aranžer prve slovenske umetniške razstave septembra 1900. Ta razstava je pomenila zmago monakovske skupine nad domačo povprečnostjo. Grohar se je tu predstavil še kot slikar žanrskih in cerkvenih slik, toda njegovo mesto je bilo že vidno v impresionistični skupini. Anton Aškerc ob tej priložnosti zapiše:

"Ko bi Grohar ne bil ničesar drugega imel pokazati, ko tega "Petra" (ki bi bil tudi lahko "Janez" ali "Jaka"...), bi morali reči, da umetnik ve, kaj je portret! Na tega "Petra" je Grohar lahko ponosen. No, pa on zna slikati še druge stvari. Prizor s "kmečke svatbe" (št. 29.) je, četudi mor-

*da ne bode vsakomur razumljiv, vsekakor lepa študija."*⁴

Zaradi priznanja, ki ga je okrog 1900 doživel kot slikar cerkvenih podob, si je zaželel še enkrat uveljaviti se kot slikar monumentalnih kompozicij v prostoru. Priložnost mu je nudila po potresu pravkar dograjena cerkev v Trnovem v Ljubljani. Cerkev naj bi poslikal z motivi iz legende o Sv. Janezu Krstniku. Čeprav je odbor Društva za krščansko umetnost njegove skice in načrte odobril, so mu delo zaradi zakulisnih kritik odvzeli, že narejeno sliko pa so prebelili. Ta afeta ga je zelo prizadela. Tu se začenja zgodba o stradajočem umetniku, ki mu nezadostna in neredna prehrana v desetih letih uniči življenjsko silo. Ker ni bilo novih naročil, je začel gmotno trpeti in stradati. Medtem so se začele priprave za drugo razstavo, ki je bila odprta v septembru 1902. Bil je med najbolj delavnimi pri pripravah za razstavo; tudi odbornik društva in član žirije. Občinstvo je že na razstavi napovedalo prihodnost. Slikarje so poimenovali špinačarji, kozolčarji, rumenjakarji. Poleg tega pa se je razstava znašla pod kolesi brezobzirne politične borbe med vodilnima slovenskima strankama in doživela popoln neuspeh. V ljubljanskem zvonu ugotavljajo, da je premalo umetnikov, ki jih ne podpirata niti država niti dežela in da je ta razstava odveč. Groharjeve slike se jim zdijo slamnato rumene...

*"...deloma brez življenja, kakor vse v tem žanru. Ob njegovem julijskem solncu nas skoro zebе. Sicer ima pa izborna perspektivo in se mu je "Stari devinski grad" prav posrečil, posebno morje je dobro; enako pri "Ribiškem čolnu". Dobro je tudi "Ob Gradaščici"..."*⁵

Za Novice so bili ti umetniki tujci.⁶ To je pomenilo predvsem odločno odklonitev impresionizma, ki so ga zastopali Monakovčani. Grohar je živel v skrajni revščini in v upanju, da bo morda le kaj prodal. Tako si je iz blagajne društva začel izposojati manjše zneske, v prepričanju, da bo izposojeni denar s prodajo slik pozneje povrnil. Ko je slišal, da se pripravlja pregled blagajne, je zapustil Ljubljano in ko je zvedel, da je obtožen defraudacije, se je vrnil; na-

² Slovenski narod, 21. avgust 1896; Slovenec, 22. avgust 1896.

³ Slovenski narod, 8. januar 1900.

⁴ Anton Aškerc, Prva slovenska umetniška razstava, Ljubljanski zvon, 1900, str. 673.

⁵ Vojanov, II. Slovenska umetniška razstava v Ljubljani, Ljubljanski zvon, 1902, str. 787.

⁶ R. Tufci, Novice, 1902, str. 392.

mreč člani društvenega odbora so bili precej zapleteni v politične spopade. Slovenski narod, ki je bil prej umetnikom naklonjen, se je znašel v taki zadregi, da sprva ni zmozel napisati popolno ime defravdanta, potem pa so slikarja I. G. prisodili klerikalcem.⁷ Ti pa so hitro odgovorili:

“Mi smo bili sploh skrajno previdni proti vsem “umetnikom”, ki so v takozvanem “Slov. umetniškem društvu” in izkušnja kaže, da smo imeli prav...”

...saj je splošno znano, da se je Grohar gibal samo v liberalnih krogih, da v “klerikalne” družbe ni zahajal in da je iskal samo pri “klerikalcih” zasluzka, kakor ga išče mnogo liberalcev. Mej liberalci je bil, mej liberalci je živel, naj ga tudi sedaj ohranijo liberalci, - mi ga nismo marali...”⁸

Grohar je bil obsojen na tri mesece zapora, čeprav je za kritje primanjkljaja ponudil svoje slike. Da bi društvo pokrilo primanjkljaj, je priredilo sredi decembra razprodajno razstavo 60 Groharjevih slik in skic. Na prodaji so jih ponudili po najnižjih cenah.⁹ Slovenec pa le poziva na razstavo, ki je vsekakor vredna vsaj ogleda.

Po vrnitvi iz zapora, ko so se ga nekdanji znanci javno odrekli, se je na povabilo notarja Janka Rahmeta zatekel na Brdo pri Lukovici. Čeprav je čutil, da ni nadležen, je v začetku julija sklenil, da se zahvali za gostoljublje, ker se mu je zdelo sitno predolgo nadlegovati ljudi. Kljub zaznamovanosti in nenaklonjenosti publike in ljudi nasploh, je Grohar ostal aktiven in do konca svojega življenja sodeloval na mnogih razstavah: na Dunaju, v Beogradu, Sofiji, Londonu, Varšavi, Krakovu in v Ljubljani. Novice o njem zdaj posredujejo skorajda le “umetniški” časopisi, kot so to bili Slovan, Dom in svet, ki pa so - po drugi strani - kot apolitični listi, spregledali defravdacijo. Julija 1903 je na Dunaju ob pomoči Bernekerja najel atelje in se povezal s slovenskimi intelektualci: Vidicem, Prijateljem, Plečnikom, Fabianijem, Demšarjem, Kristanom in Cankarjem, na katerega je naredil velik vtis.

Po Jakopičevem nasvetu je Grohar Miethkeju, lastniku uglednega razstavnega salona, predlagal razstavo “neodvisnih slovenskih umetni-

Ivan Grohar (1867 - 1911)

kov”. Miethke je bil navdušen, ko je videl dela, ki mu jih je predložil, in storil vse, kar se je dalo, da zagotovi razstavi uspeh. Konec februarja je Miethke odprl razstavo kluba Sava, v katerega so se za to priložnost združili Grohar, Jakopič, Vesel, Sternens, Jama, Berneker in še nekateri. Razstava je imela velik odmev v dunajski javnosti in pomeni enega največjih uspehov slovenskega slikarstva. Uspeh so zaznali tudi v slovenski javnosti. Ante Gaber v Ljubljanskem zvonu zapiše:

“Kolikor je Grohar napredoval v risanju in barvah, toliko se je izpopolnil tudi v tehniki, in zato se ni čuditi, če ga dunajski kritiki imenujejo na prvem mestu.”¹⁰

Slovenski narod je objavil članek o tej razstavi šele po objavi kritik na Dunaju. Prizna, da so vedeli za razstavo, vendar so se bali, da bo kritika umetnike raztrgala. Ko je uspešnost razstave proglašena po celem svetu, si tudi oni upajo zaklicati:

“Slava”!¹¹

⁷ Slovenec, 5. november 1902.

⁸ Slovenec, 5. november 1902.

⁹ Slovenski narod, 12. december 1902.

¹⁰ Ante Gaber, Slovenska umetniška razstava na Dunaju, Ljubljanski zvon, 1904, str. 243.

¹¹ Slovenski narod, 14. in 15. april 1904.

Toda ta največji uspeh svojega življenja je Grohar dobesedno pristradal, živel je skrajno bedno, na robu lakote in popolne izčrpanosti. Prijatelju Jakopiču je potožil:

"Meni se prokleto slabo godi, danes ne vem, kaj bom jutri jedel in to traja že dolgo - dolgo. Vsak dan pričakujem odgovora iz Kranjske radi tiste cerkvene slike, pa nič, nobenega odgovora. Srce postaja mi tako neskončno lahko, tako lahko, da se mi zdi: zdaj pa zdaj se dvigne v oblake ter zgine v umazanem eterju dunajske atmosfere. In drugikrat obide me zopet jeza, da bi ugonobil vse filistre, cel svet, le žal, da mi je vzela Dalila šop las in z njim moč, to storiti. Res, dolgo tako dalje ne more iti, mora se obrniti ali na slabše ali na boljše, da je mogoče vsaj živeti. Saj potrpi, veliko rad potrpi, ampak ako me do skrajnosti tira, kaj hočem?"¹²...

..."Slabši se mi menda ne more goditi kakor sedaj. 16 t.m. me vržejo pod kap. Sedaj hodim k nemu Teatermalarju, pa zaslužim komaj za tobak. O mizerija, kakšna si. Obesil bi se, pa vrvice nimam. Torej edino razstava nas lahko še reši, tu je še iskrica upanja. Jaz razstavim na vsak način, tudi v slučaju, da vi drugi ne, moram."¹³

Aprila 1904 se je z Dunaja preselil v Sorico, nato v Škofjo Loko, kjer je leta 1904 in v letih 1906-1907 pogosto slikal z Jakopičem in Sternenom. Intimnejše druženje z njima je za Groharja pomenilo obrat v njegovem ustvarjanju - močnejše je zaživela izvirna impresionistična izkušnja. Čutiti je močno lirčno, pogosto melanholično interpretacijo konkretnega motiva (npr. Kamnitnik, Pogled z mojega okna, Škofja Loka v snegu). Vrh te impresionistične faze je Štemarski vrt.¹⁴

V Škofji Loki je nato s krajšimi prekinitvami bival do smrti. Življenje tu ga je sicer približalo svetu in družba Jakopiča in Sternena je ugodno vplivala na njegov umetniški razvoj, toda njegovega življenjskega vprašanja ni mogla rešiti. Dalj časa je stanoval pri veletrgovcu Dolencu, ki mu je tudi finančno pomagal, toda Grohar ni hotel predolgo izkoriščati gostoljublja. V gostilni so mu večkrat dajali kosila ali večerje na kredit, večinoma pa je gladoval in so mu prijatelji morali priskočiti na pomoč. Leta 1910 so mu iz-

praznili borno stanovanje in preselil se je v skladišče želoda.

Kljub zaničevanju in stradanju se je še vedno boril za ugled svoje umetnosti. Kadar je šlo za umetniške akcije, je bil vedno med najmarljivejšimi. Jeseni leta 1904 je sodeloval na prvi pomembni jugoslovanski razstavi v Beogradu in bil odlikovan z redom sv. Save.¹⁵ Takrat se je spoprijateljil z Nadeždo Petrovič. Večkrat jo je obiskal v Beogradu, za dalj časa pa leta 1907. Seznanila ga je z Maro K(ovačevič), učiteljico v Zemunu, ki mu je postala prijateljica in mu ponudila zakon. Sklenil je urediti svoje življenje, zato je zaprosil za mesto učitelja risanja. Vendar je bilo za le-to potrebno, da mu odpustijo pravne posledice kazni iz leta 1902. Prošnja, ki jo je vložil na cesarja pri deželnem sodišču v Ljubljani leta 1907, je bila (januarja) 1908 zavrnjena in dokončno mu je bila zaprta pot do javne službe. Grohar se je usodi pokorno vdal in se odrekel zakonu.

Kot umetnik pa je neprestano rasel. Kljub težkim osebnim razmeram je Grohar v letih 1905-9 intenzivno razstavljaj. V Secesiji na Dunaju in v Berlinu je nastopal sam, v Londonu pa s tovariši. Leta 1906 je bila tudi velika jugoslovanska umetnostna razstava v Sofiji v znamenju jugoslovanskega kulturnega in političnega zbliževanja. Naslednje leto je zelo uspela prva razstava slovenskih umetnikov v Trstu. Kot delegat umetniškega kluba Sava je organiziral in urejal razstave na Poljskem, v Varšavi in Krakovu, razstavljaj pa je tudi v Beogradu in v Zagrebu. Povsod, kjer se je pojavil s svojimi deli, je bil sprejet s priznanjem, posebno, odkar je leta 1907 ustvaril Sejalca. V Ljubljani (1909-10) so sledile tri razstave v novozgrajenem Jakopičevem paviljonu. Na prvi umetniški razstavi v paviljonu je Grohar spet opozoril nase. Vladimir Levstik v Ljubljanskem zvonu loči Groharja in Jamo od Sternena in Jakopiča:

"...po lirske navdahnjeni individualnosti, ki se poslužuje prav tako vrlih izražalnih sredstev, toda podaja v gotovem delu poleg prikaznosti še subjektivno razpoloženje umetnika, nekakšno "poezijo", da govorim v jeziku banavzov, kar je seveda s čisto slikarskega stališča vseeno, ne pa greh ali zasluga. To lastnost opažaš predvsem pri Groharju, ki slika mestoma z brutalnostjo in pesni ponekod s fantovsko mehkobo..."

¹² Groharjevo pismo Jakopiču, 2. februar 1904.

¹³ Groharjevo pismo Jakopiču, 1. oktober 1903.

¹⁴ M. Stele-Možina, Ivan Grohar, Ljubljana 1962.

¹⁵ Slovan 1903/4, str. 383, 387.

*...Grohar je zastopan s pokrajinami, znamenitimi v niansah luči, sitimi v barvah, ubranimi v elegično razpoloženje, pa najsi bo vroče letno solnce ali zimski večer. Njegove barve same že prinašajo to razpoloženje s seboj, naprimer vijoličastordeči stoli pred zelenimi mizami na "Štemarskem vrtu". Nekoliko globokega neba, sivozelene trate, krvavega in zlatega jesenskega listja mu zadošča za tisti hrepeneči akord, ki je tem prikupnejši, čim se naslanja na presenetljivo sigurnost sredstev, na zdravo moč brezobzirne poteze: zdi se ti, da drgečejo v slikah mišice atletove.*¹⁶

Slovanu se zdi:

*"...da so slovenski umetniki kluba "Sava" v svoji tehniki med vsemi, ki sem jih videl na omenjenih razstavah najekstremnejši... Vobče se more konstatovati, da se v modnem slikarstvu poudarja zahteva zopet jasnost, eksaktnost risbe, razumljivost sujeta ter umerjenost barv... Slovenci hodijo - kakor poudarja - tudi v slikarstvu še nekaj let za drugimi narodi.*¹⁷

Ugotavlja, da Jama in Grohar dokazujeta največ inteligence in se najbolj približujeta modernim tokovom slikarstva. Vendar za Slovana naši slikarji skoraj brez izjeme ostajajo le krajinarji. Na teh razstavah se je Grohar predstavljal z impresionističnimi krajinami, ki jih je v zadnjem obdobju razvil v monumentalne simbolične prizore. Ključno delo slovenskega impresionizma je slika Pomlad. V njej je Grohar izrazil lastno upanje v prerojenje življenja, vzpostavil je lirično videnje slovenske pokrajine. Poleti 1904 je med vrhovi nad Sorico nastal Macesen, slika, v kateri je šel še korak dlje v modernističnem kadriranju motiva. Čutimo, kako se je umetnik sam identificiral s samotnim macesnom v topli, poletno utripajoči atmosferi visokogorske pokrajine. Predstavljal je še slike Kamnitnik, Pogled z mojega okna, Škofja Loka v snegu, Štemarski vrt, Sejalec, Snopi, Krompir, Maske na svatbi, Reka Abrno, Za vasjo in mnoge druge. Snopi in Krompir predstavljata zadnje obdobje njegovega ustvarjanja (1907-1910), ko postane poteza trdnjša, sumarična, enotnejša, vse bolj se uveljavljajo vijoličaste, modre in sivozelene barve. Najpomembnejša sinteza je Sejalec, kjer

sonce in migetajoče ozračje združujeta človeka in naravo v barvno optično celoto.¹⁸

Vseskozi pa je njegovo zdravje pešalo. Vdal se je v usodo. Z zaslužkom ni znal gospodariti - rad je pokrokal in pokadil kakšno cigareto. Rednih dohodkov pa sploh ni poznal.

Jakopič mu je priskrbel štipendijo deželnega odbora za Italijo, kamor si je želel že od mladosti, toda aprila 1911 je moral v bolnišnico v Ljubljano, kjer je za jetiko tudi umrl. Tudi pri pogrebu dne 21. aprila ga domovina še ni spoznala za svojega. Spomnili so se ga le prijatelji, tovariši slikarji, zastopniki kulturnih ustanov in zastopniki škofjeloške občine,¹⁹ pogreb pa je bil plačan iz izkupička zapuščine. Toda komaj so grob zaprli, je začela vstajati iz njega duhovna podoba umetnika in z njo spoznanje, da smo zapravili enega največjih obetov svoje mlade likovne umetnosti.

Njegovemu spominu je bila posvečena Šesta slovenska umetniška razstava v Jakopičevem paviljonu 1911. Njegovo delo je bilo predstavljeno z nekaj najboljšimi slikami iz zadnjih let. Jakopič je tudi 1912 v dunajski Secesiji predstavil tri njegove slike. Groharjev pomen je naglo rasel in 1926 mu je Narodna galerija v Ljubljani priredila spominsko razstavo. Temeljnega pomena za podrobnejši študij njegovega opusa in za utemeljitev njegovega odločilnega pomena za moderno slovensko umetnost pa je bila velika retrospektiva leta 1958 v Moderni galeriji v Ljubljani.

Tovariši Groharja niso nikoli pozabili in njegovemu spominu so se oddolžili na mnoge načine in skozi vrsto let. Tople besede sta v nekrologe zapisala predvsem Jakopič in Kristan. Vojslav Mole je napisal pesem. Objavljenih je bilo tudi nekaj krajših člankov v dnevnem časopisu in revijah. Kasneje so obudili spomine nanj še Josip Armič, Jakopič, dr. Fran Vidic, ki so zapisali Groharjeva pripovedovanja o mladosti, vojaških letih in šolanju v Gradcu, dunajska leta. Ogromno gradiva o njegovem življenju in delu pa je zbral Anton Podbevšek v knjigi o Ivanu Groharju, ki je izšla 1937. Nanj so se spominjali

¹⁶ Vladimir Levstik, Prva umetniška razstava v paviljonu R. Jakopiča, Ljubljanski zvon, 1909, str. 496.

¹⁷ Slovan 1909, str. 288.

¹⁸ Ivan Grohar. Bodočnost mora biti lepša. Katalogi Narodne galerije, Ljubljana 1997; dr. France Siele, Slovenski impresionisti, Ljubljana 1980.

¹⁹ † Akademik slikar Ivan Grohar, Slovan, 1911, str. 190.

tudi Izidor Cankar, Birolla, dr. Jernej Demšar in Ivan Cankar, ki nam je zapustil psihološko poglobljeno podobo Groharja. Slikar je pri njem umetnik Ferjan v Gospe Judit in spet Jutranji gost v medvojnih črticah. Vse like pa družijo poteza bednega slovenskega slikarja impresionista, ki veruje v svoje umetniško poslanstvo in čigar srce je polno lepote in ljubezni do domovine. Opis umetnikov v črticah se tako po zunanosti kot po značaju ujema z resničnim Groharjem. Za Cankarja so ti umetniki prijatelji.²⁰

Širše so Groharja lahko spoznavali na razstavalah, ki so bile prirejene njemu v čast ali na katerih so njegova dela sodelovala. Te razstave beležimo skorajda neprestano od leta 1911 pa vse do danes. Da je Groharjevo ime v zadnjih letih 20. stoletja znano vsakomur, gre zahvala njegovim prijateljem, predvsem Jakopiču.

Summary

The Images of the
Famous People - Ivan Grohar

Ivan Grohar holds a special place in the Slovene history of art. Together with Jakopič, he is the greatest Slovene Impressionist painter. During his lifetime only a few of his friends believed in the success of his work. For the others he was just a painter - that is a man without profession.

Because he painted portraits of the Holy family and was a member of the Slovene Art Society, he gained popularity by both: the liberals and the clergy. His first important commission was for the church in Brezje (Radovljica), which brought him a great success. He continued painting portraits, but his place in a group of Impressionists was marked already in 1900, at the First Slovene Art Exhibition, even though he presented himself as a painter of "genre" and "sacral paintings". In 1902, having no money, he "borrowed" some from the Slovene Art Society. He was sent to prison and was soon forgotten by critics. Only the art and cultural circles knew of his existence. Here he made some new friends who helped him, but could not solve his life problem.

His greatest success was an exhibition in Vienna in 1904. But the costs for it were too high. He was in debts and he could not afford his art studio anymore. Even though he exhibited in different places in Europe, he could not save himself from poverty. He died on 19 April, 1911, at the climax of his career. Only a few of his close friends attended his funeral and made sure that his spirit would live on. Jakopič began exhibiting his works already in 1911. Since then his paintings were exhibited almost every year.

We learn a lot about Grohar from Podbevšek's monograph and from the texts of Ivan Cankar, in which he describes his friend with sympathy and nostalgia.

Ivan Grohar painted 260 paintings which are very unequal in quality. At first he painted portraits, and it seemed he had some future, but in 1902 he converted to Impressionism. He started with lyrical and melancholic interpretation of landscapes. Later on, his pictures became more monumental and he included figures. His motifs include mainly toiling of farmers on the fields and a motif of extreme loneliness.

He painted many appreciated and nowadays priceless paintings. The most important are: The Castle of Devin, The Spring, The Larch Tree, Kamnitnik, The View from my Window, Škofja Loka in Snow, The Sower, The Sheaves, The Shepherd, The Potato.

Ivan Grohar is also known as a poet of the Slovene countryside. His song has a special charm, because it was not sang out, it died away into our space so, that today we are still catching its far-off echo (F. Stele).

²⁰ E. Ilc, *Grohar v Cankarjevem delu*, JIS 1, 1955/56, str. 198-200.

Božo Repe

“TIHOTAPIJO VSE, RAZEN PTIČJEGA MLEKA”

*Vpliv nakupovalnega turizma na kulturne spremembe in
način življenja v Sloveniji po drugi svetovni vojni¹*

Jugoslavija se je od začetka petdesetih let močno razlikovala od vzhodnoevropskih socialističnih držav. Ta razlika ni bila vidna zgolj v drugačnem političnem sistemu, pač pa se je še posebej odražala v osebnem standardu, v turizmu, pri potovanjih, nakupih v tujini in pri posnemanju zahodnega načina življenja. Slovenija znotraj Jugoslavije je imela še dodatno specifičen položaj: bila je njen najbolj razviti in v kulturnem smislu najbolj prozahodno orientiran del. Slovenija meji na Italijo in Avstrijo, v katerih ima tudi močne manjšine. To ji je – z izjemo prvih povojnih let – omogočalo stalne stike s tema dvema državama in s tem možnost realne primerjave standarda. Oblasti v Sloveniji so si zato od srede petdesetih let prizadevale, da bi osebni in družbeni standard približale sosednjima kapitalističnima državama. Seveda pa je sistem kljub nekaterim kapitalističnim elementom v osnovi ostajal socialističen. Temeljlil je na egali-

tarizmu, polni zaposlenosti, veliki socialni zaščiti, specifični socialistični ideologiji in morali. V ospredje je postavljala skupnost, ne pa posameznika, čeprav so Slovenci po naravi veliki individualisti. Mešanica socialističnega sistema in posnemanje zahodnih kapitalističnih vplivov sta v Sloveniji ustvarila nenavadno kulturno ozračje. Ljudje so verjeli v Tita, samoupravljanje in neuvrščенost, toda tudi v pralne stroje, hladilnike, televizorje in druge postulate potrošniške družbe. Ker so tržne zakonitosti in tekmovalnost do izraza prihajale le deloma, se je proizvodnja potrebam kupcev in modnim trendom prilagajala okorno in počasi. Zato so bili v petdesetih in šestdesetih, pa tudi še sedemdesetih letih nakupi v tujini za Slovence edini pravi stik s potrošništvom zahodnega tipa, ki so ga z veseljem in na veliko izkoriščali.

Prvo okno v zahodni svet je bila za Slovence (in Jugoslovane) Italija. Meja z njo je bila leta 1947 potegnjena na novo (v korist Jugoslavije) in je zelo boleče zarezala v življenje prebivalcev, ki so do tedaj stoletja živeli skupaj, najprej pod Avstro-Ogrsko in v času med obema vojnama pod Italijo. Ponekod je meja šla med hišami, čez vrtove ali pa je (kot npr. v kraju Miren) presekala na pol pokopališče (znani so primeri, ko so pogrebci, ob provizorični razmejitvi in nav-

¹ Pričujoči prispevek je nastal v okviru mednarodne raziskave *Culture with frontiers: Shopping Tourists and travelling objects in post war Central Europe*, ki jo je financiral Internationales Forschungszentrum Kulturwissenschaften (IFK) z Dunaja, izvedel pa Institute and Graduate School of Sociology and Social Policy z univerze v Budimpešti. V prispevku sem upošteval tudi nekatere seminarske naloge (vse so citirane), ki so nastale v študijskem letu 1997-1998 pri seminarju iz sodobne zgodovine.

zočnosti oboroženih graničarjev krsto dobesedno potiskali iz ene države v drugo, da so se od pokojnika lahko poslovali sorodniki na obeh straneh meje).² Dokler niso bili postavljeni mejniki, so ljudje količke tudi premikali, da bi si na tej ali oni strani ohranili košček zemlje. Odnosi z Italijo so bili napeti vse do leta 1954, ko je bilo z londonskim memorandumom dokončno rešeno tržaško vprašanje (razdelitev Svobodnega tržaškega ozemlja med Jugoslavijo in Italijo). Zato so bili do srede petdesetih let prehodi meje redki, pravico do njih pa so imeli ljudje, ki so živeli v stometrskem obmejnem pasu in dvolastniki, se pravi ljudje, ki so imeli zemljo na obeh straneh meje. Ti so lahko šli po najkrajši poti na svojo njivo, niso pa smeli v večje kraje. Kljub strogemu nadzoru na obeh straneh meje so to počeli (na italijanski strani so jih največkrat prepoznavali že po "socialističnih" čevljih ali pa po registrskih tablicah na kolesih). Med iznajdljivejšimi tihotapci je znan primer človeka, ki je preko meje postavil skrivno žičnico in z njo uspešno prenašal blago, dokler ga niso odkrili in obsodili na dve leti zapora.³ Obmejni prebivalci so bili prvi kupci zahodnega blaga, ki so ga nato tihotapili v Slovenijo. Skrivali so ga največ v kolesa ali pod obleko, glavni artikli pa so bili sladkor, kava, riž, limone, zdravila, milo, fotografski aparati in drugo blago, ki ga je v Sloveniji primanjkovalo, modra galica, ki so jo potrebovali pri vzgoji trte, in celo sirkove krtače in sirkove metle. V glavnem je pri teh nakupih šlo za blagovno menjavo, v Italijo so tihotapili meso, žganje, jajca, maslo (še danes pripovedujejo zgodbo o ženski, ki se ji je pod bluzo skrito maslo stopilo in začelo curljati prav na meji).⁴ Nekateri tihotapci so delali tudi v dogovoru s policijo in pomagali oblastem pri nabavi pisarniškega materiala, pisalnih strojev in podobno. V prvi polovici petdesetih let so donosen tihotapski posel postajali že tudi modni artikli, zlasti t. i. "šuškvanci", to je šumeči dežni plašči iz umetnega materiala. Tvegani tihotapski posli so se spla-

čali in marsikdo iz obmejnih krajev si je v prvih povojnih letih s prisluženim denarjem lahko postavil celo hišo.

Poleti (6. avgusta) 1950 je prišlo do srečanja prebivalcev z obeh strani meje na mejnem prehodu v Rožni Dolini. Srečanje naj bi pripomoglo k obnovitvi prijateljskih in sorodnih stikov prebivalcev na obeh straneh meje. Srečanje naj bi se ponovilo naslednjo nedeljo, 13. avgusta, vendar je siloviti val množice z jugoslovanske strani mejo podrl, ljudje pa so se do poznih večernih ur razkropili po trgovinah Gorice, kjer so v glavnem kupovali metle in sirkove krtače. Dogodek je izzval različne komentarje: jugoslovanski tisk je o njem molčal, zamejski je pisal o podrtju krivične meje, nacionalistični italijanski o "pohodu lačnih."⁵

Leta 1955 sta Jugoslavija in Italija podpisali sporazum o obmejnem prometu – t. i. videmski sporazum – prvi tak sporazum med kapitalistično in socialistično državo v času hladne vojne. Pravica prehoda meje je bila razširjena na vse obmejno prebivalstvo v krogu desetih kilometrov in prehodi meje so postali množični. Obmejni prebivalci so zlasti radi obiskovali sejme (npr. sejem na praznik sv. Andreja v Gorici), kjer so na stojnicah kupovali poceni blago. Med najbolj priljubljenimi artikli so bile t. i. "bambole", to je velike otroške punčke v pisanih oblekah, ki so jih nato kot okras postavljali na sredo zakonskih postelj. Kupovali so tudi konfete za poroke, žvečilne gumije in tipične italijanske sladkarije. Blago z obmejnih italijanskih stojnic je v petdesetih pa tudi še kasnejših letih močno oblikovalo okus slovenskih in jugoslovanskih kupcev.

V Avstrijo so dvolastniki lahko začeli hoditi šele leta 1953, ko sta bila podpisana sporazuma o ureditvi obmejnega prometa in o nepremičninah avstrijskih dvolastnikov v jugoslovanskem obmejnem območju. Poleg dvolastnikov so v izjemnih primerih lahko tridnevne dovolilnice za prehod dobili tudi drugi obmejni prebivalci, pravico do stalnega prehoda pa zdravniki, veterinarji in babice (leta 1958 je bilo z jugoslovanske strani v celoti 6000, z avstrijske pa 5000 dovolilnic za prehod meje). Leta 1960 je bil podpisan dodatni sporazum o ureditvi obmejnega prometa in tudi v Avstrijo so lahko prehajali stal-

² Andrej Malnič: *Topografija spomina v Zoni A, referat na mednarodni konferenci Pariška mirovna konferenca, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske k Sloveniji, Koper - Nova Gorica, september 1997 (prispevki s posveta bodo objavljeni v reviji Annales).*

³ Izjava T. K. piscu.

⁴ *Ustni viri, navedeno po diplomskih nalogah; Sandi Kozorog, Simon Skočir: Nakupovalni turizem med leti 1945 in 1947 v Zoni A in B, Monika Černe, Nataša Prinčič: Nakupi v Italiji po sprejemu videmskega sporazuma 1955-1960, Daša Rebec, Jernej Vidmar: Nakupi v Italiji v letih 1960-1965.*

⁵ Branko Marušič: *Z zahodnega roba. O ljudeh in dogodkih iztekajočega se stoletja: Pohod lačnih, Gorica 1996.*

Pregled maloobmejnih prepustnic sredi petdesetih let. Z videmskim sporazumom iz leta 1955 se je Slovenija začela odpirati proti Italiji, na vsakdanje življenje prebivalcev pa je - najprej ob meji - potem pa tudi drugod - vedno bolj vplival italijanski oz. zahodni vpliv.

ni prebivalci iz desetkilometerskega obmejnega pasu. Prebivalci so dobili stalno obmejno prepustnico, čez mejo so lahko potovali štirikrat mesečno in se lahko tam zadrževali do največ šestdeset ur. Državno mejo so morali obakrat prestopiti na istem mejnem prehodu (maloobmejnih prehodov z Avstrijo je bilo skupaj devetnajst). Pri prehodu so mesečno smeli imeti s sabo 3500 din, kar je znašalo dobrih deset dolarjev.⁶ Sicer pa Avstrija zaradi slabše ponudbe in višjih cen do srede šestdesetih let ni bila tako priljubljena nakupovalna točka kot Italija, edina večja privlačna točka je bil nakup rabljenih strojev za kmetijstvo, ki so jih kmetje lahko odplačevali tudi v obrokih.

Prebivalci, ki niso živeli v obmejnem pasu, so za prehod meje lahko dobili potni list (osebni, družinski ali skupinski). Potne liste so izdajali

sekretariati za notranje zadeve v posameznih okrajih, prošnjo so lahko zavrnil brez obrazložitve (potnih listov npr. niso izdajali moškim, ki še niso odslužili vojaškega roka). Praktično za vse države je bila potrebna viza, za odhod v tujino pa tudi garancijsko pismo iz države, v katero je državljan potoval. Zaradi administrativnih ovir pa tudi nizkega standarda so bila potovanja do začetka šestdesetih let redka, omejena predvsem na poslovna potovanja in obiske pri sorodnikih. Precej ljudi pa je ilegalno prešlo mejo in nato emigriralo v prekomorske države. Se je pa v drugi polovici petdesetih let že začel razvijati turizem, tako da so bili obiski tujcev pogostejši, veliko tujcev iz sosednjih držav so privabili razni obrtni sejmi. Postopno odpiranje zahodni kulturi se je konec petdesetih in v začetku šestdesetih let kazalo tudi v prirejanju modnih revij, popevkarskih festivalih (po vzoru sanremskega festivala v Italiji) in izborih misic. Leta 1958 je v Sloveniji začela redno oddajati televizija, ki je v šestdesetih postala množična in je s

⁶ Urška Kavčič, Mira Jerenec: *Nakupovalni turizem v Avstriji med leti 1955 in 1960, seminarska naloga.*

Znamenita "Bambola", ki je bila v petdesetih in šestdesetih letih eden najbolj iskanih artiklov v italijanskih trgovinah ter stojnicah. (Fotografija rekonstrukcije z razstave Spomini naše mladosti v gradu Kromberg, avtorica Inga Miklavčič - Brezigar, foto Bogdan Skrt)

svojim programom (zahodnimi nadaljevalkami, filmi, glasbenimi oddajami in nenazadnje reklamami) še dodatno vplivala na rast potrošniške miselnosti in privrženosti zahodnim vrednotam ter s tem na željo po odhodih v tujino.⁷ Slovenci so večinoma lahko gledali tudi kakšnega od sosednjih avstrijskih ali italijanskih TV programov in se na osnovi reklam odločali za nakupe v tujini. Nekateri italijanski in avstrijski trgovci (zlasti slovenskega rodu) so postopoma začeli oglaševati tudi v slovenskih časopisih in na radiu.

Sredi šestdesetih let se je Jugoslavija odprla svetu, precej pa se je zvišal tudi standard. Potni list je brez posebnih administrativnih težav postal dosegljiv večini ljudi (tudi vzroki za zavrnitev so bili zakonsko določeni), vize za sosednje države so bile postopoma ukinjene. Leta 1962 se je prvič po vojni zgodilo, da je jugoslovanski državljani lahko legalno kupil devize do zneska 15 000 din (to je petdeset ameriških dolarjev,

več pa le za zdravljenje v tujini ali za mednarodna srečanja).⁸ Ljudje so začeli množično odhajati na delo v Avstrijo in Nemčijo (v letih 1964 - 1969 se je organizirano - preko zavodov za zaposlovanje - na zahod preselilo 62 347 Slovencev, ki so se ob praznikih vračali in s sabo prinašali zahodne artikle). Modni nakupovani trend v tujini niso bili več le kavbojke (znani slovenski igralec Janez Hočevnar nosi še danes vzdevek Rifle, ker je bil v petdesetih letih eden prvih Ljubljčanov, ki jih je nosil), teniške copate (v Sloveniji se jim še danes reče kar "superge", ker so to znamko Slovenci v Italiji najbolj kupovali), kozmetika, pralni praški. Slovenci so v tujini začeli kupovati pralne stroje, sesalnike za prah in druge gospodinjske pripomočke, pa tudi avtomobile. Sam se spominjam, kako smo sredi šestdesetih let s sosedom, ki je že imel avto, šli kupit pralni stroj Candy (tedaj najbolj priljubljeno italijansko znamko) v Trbiž (Tarvisio). Mama je si-

⁷ Slovenska kronika 20. stoletja, drugi del, Nova revija, Ljubljana 1996.

⁸ Božo Repe: Turizma ni mogoče zavreti, čeprav bi ga prepovedali z zakonom, v: Razvoj turizma v Sloveniji, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana 1996, str. 157-164.

cer imela komaj polovico denarja zanj, toda slovenski trgovec ji ga je dal na besedo, v celoti ga je odplačala šele čez nekaj mesecev. Tudi slovenska trgovina in proizvodnja sta se v tem času že prilagajali zahtevam kupcev: Gorenje je začelo proizvajati gospodinske aparate, ki so v naslednjih desetletjih postali modni tudi v vzhodnoevropskih državah, odpirale so se samopostrežne trgovine in veleblagovnice. Toda ponudba je bila bistveno skromnejša kot na zahodu in večinoma tudi dražja.

Konec šestdesetih let je, podobno kot v svetu, tudi v Sloveniji tinejdžerska generacija začela postajati izjemno močna potrošniška skupina. Njenih zahtev po pisanih zvezkih s fotografijami filmskih zvezd, flomastrih, šolskih torbah, modnih oblačilih, ploščah in drugih artiklih socialistična ponudba ni zmogla zadovoljiti. Pa tudi če jih je (kot npr. v primeru vrhunskih smuči Elan), domači izdelki niso bili "pravi" in so starši pač morali s skromnimi socialističnimi plačami po tuje znamke čez mejo.

Sedemdeseta leta so bila kar zadeva standard za Jugoslavijo (in Slovenijo) najboljša v vsem povojnem obdobju. Neuvrščeni arabski prijatelji so poskrbeli, da država ni občutila nafnega šoka, mednarodni krediti so bili poceni, Jugoslaviji so jih zaradi njenega specifičnega položaja dobesedno vsiljevali, politika, ki je obračunala z liberalno usmeritvijo šestdesetih let, pa je hotela dokazati, da je samoupraven socializem najboljši sistem na svetu. Slovenci so v sedemdesetih s pomočjo poceni kreditov množično gradili hiše. To se je kazalo tudi pri nakupih v sosednjih državah. V avtomobilskih prtljažnikih in prikolicah so čez mejo romali razni gradbeni materiali, ki so bili ali boljši ali cenejši od domačih ali pa se jih doma sploh ni dalo dobiti. Italijanske ploščice za kopalnice, umivalniki, pipe in pohištvo, pa tudi razna vrtna in druga orodja (tja do mešalnikov betona) so bili najpopularnejši nabavni artikli. Še vedno je bila močno iskana tudi bela tehnika, obleke in obutev (italijanski čevlji so – kljub solidni slovenski proizvodnji – ostajali pojem), živila, žgane pijače in stvari, ki se v Sloveniji niso dobile iz ideoloških razlogov (obhajilne in birmanske obleke, venčki, beli čevlji in torbice ipd.).

Drugi fenomen sedemdesetih je bil tržaški trg "Ponterosso". Tam so prodajali poceni blago in kič, na Ponterosso so se zgrinjali tisoči in tisoči kupcev iz Jugoslavije. Prihajali so z organizira-

nimi izleti, rednimi vlaki in avtobusi iz najbolj oddaljenih krajev in avtomobili. Že sredi šestdesetih let je ob jugoslovanskem državnem prazniku 29. novembru v Trst prihajalo kupovat po 250 000 in več Jugoslovancev. Za Tržačane, vaje ne kulturno sorodnih Slovencev, so sprva pomenili šok, saj so za njimi ostajali kupi praznih konzerv in steklenic slivovke, pogoste pa so bile tudi tatvine v trgovinah. Vendar denar ne smrdi in kljub zaničevanju so bili Jugoslovani, vedno pogostejše pa tudi kupci iz vzhodnoevropskih držav, dobrodošli gosti, saj so pokupili vsakršno, tudi najbolj ničvredno blago. "Ponterosso" je v sedemdesetih postal simbol potrošniške miselnosti, prilagojene socialističnim kupcem s plitvimi žepi. Skrivanje blaga pred cariniki (uvoz blaga je bil brez carine dovoljen do približno sto dolarjev) je bilo eden najpopularnejših jugoslovanskih športov sedemdesetih let, in to ne glede na spol ali starost. Na vseh mejah najpogostejše izrečeno vprašanje: "Kaj imate za prijavit?", je doživljalo klasičen odgovor: "Nič". Cinični, vsega naveličani cariniki seveda niso verjeli zatrjevanjem potnikov, kar nazorno kaže komentar enega od njih, zapisali pa smo ga v naslovu: "Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka."

Množični nakupi so bili tudi posledica t. i. osimskih sporazumov, ki sta jih Italija in Jugoslavija v duhu helsinške miselnosti podpisali leta 1975. Z njimi je jugoslovansko-italijanska meja postala daleč najbolj odprta meja med kako kapitalistično in socialistično državo.⁹ Leta 1976 je v tržaški pokrajini mejo prestopilo več kot 40 milijonov ljudi, od tega 21 milijonov s potnimi listi in 19 milijonov s prepustnicami. Odprti so bili novi mejni prehodi, maloobmejni pas pa se je zvečal na trideset kilometrov (prebivalci občine Jesenice, ki meji na Avstrijo in Italijo, so tako npr. imeli pravico do avstrijske in italijanske maloobmejne prepustnice). Kljub temu pa so bile na meji zlasti čez vikend velike gneče (kar je bila sicer značilnost že v šestdesetih letih).

Oblastem množični nakupi čez mejo niso bili ravno všeč, saj so pomenili velik odliv denarja (čeprav so tudi Italijani veliko kupovali v Jugoslaviji, zlasti cenejši bencin, meso in prehrabene izdelke). Še važnejši je bil seveda ideološki razlog: kako se more dogajati, da ljudje iz "najboljšega sistema na svetu" hodijo kupovat k

⁹ *Slovenija, Italija, Bela knjiga o diplomatskih odnosih, Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije, Ljubljana 1996.*

italijanskim trgovcem? Zato so se občasno pojavljali časopisni komentarji, ki so nakupe v tujini kritizirali in poudarjali, da jugoslovanske kupce kapitalistični trgovci izkoriščajo. Zlasti komunisti in ljudje v javnih službah naj ne bi podlegali tej potrošniški mrzlici, čeprav kakšnih sankcij ni bilo, prav tako kot tudi ne prizadevanj, da bi nakupe čez mejo omejili (razen s carinskimi ukrepi).

Tretji fenomen sedemdesetih je bil razvoj agencijskega turizma. Že od začetka sedemdesetih let so jugoslovanske turistične agencije organizirale dopuste v tujih državah, zlasti v Španiji in Italiji ter Tuniziji, pa tudi turistične in nakupovalne izlete v glavne evropske metropole, pa tudi v ZDA (zlasti New York). Ciljni nakupovalni izleti so bili osredotočeni na zabavno tehniko (za najcenejši center je veljal München) ali obleke in usnjene izdelke (Istanbul).

Osemdeseta leta so bila za Jugoslavijo krizna. Standard je padel na raven iz sredine šestdesetih let. Na trgu ni bilo vrste artiklov ali pa so se dobili le na bone: bencin, olje, sladkor, pralni praški, južno sadje. Zato so bili nakupi v tujini osredotočeni zlasti na živilske artikle, kaj dosti več si Jugoslovani ob naraščajoči inflaciji, ki je sredi osemdesetih let prešla v hiperinflacijo, niso mogli privoščiti. Slovenci so zaradi svoje geografske lege pomanjkanje lahko blažili s tedenskimi nakupi čez mejo (tudi sicer je preskrba v Sloveniji funkcionirala precej bolje kot drugod po Jugoslaviji). Kupna moč se je okrepila leta 1990, ko je jugoslovanski premier Ante Marković zamrznil dinar v razmerju do marke 1:7. Tedaj so slovenske plače za nekaj mesecev postale primerljive z italijanskimi in avstrijskimi, kar se je močno poznalo tudi v zamejskih trgovinah.

Po krizi, ki jo je prinesel razpad Jugoslavije in osamosvojitve, se je nakupovanje normaliziralo. Ponudbe je bilo dovolj v domačih trgovinah, tako da današnje nakupovanje ni več posledica pomanjkanja, pač pa predvsem stvar nižjih cen in (ali) prestiža.

Prehodi meje, nakupovanja v tujini in potovanja so pomembno sooblikovali življenjski slog Slovencev v povojnih desetletjih. Izostri so njihovi čuti za kvaliteto in vplivali na domačo proizvodnjo in trgovino, da se je vsaj poskušala približati zahodnim standardom. Nakupi so posredno tudi pritiskali na politiko, ki je vsaj delo-

ma morala upoštevati potrošniške zahteve in se jim prilagajati. Seveda pa so bili nakupi – še zlasti v petdesetih letih in prvi polovici šestdesetih let – omejeni z nizkim standardom. Sčasoma so se oblikovali v poseben potrošniški ritual, neke vrste nakupovalno mrzlico, ki mu je podlegel velik del Slovencev (in še več Jugoslovancev). Zanj ni bilo značilno le kupovanje stvari, ki so jih ljudje dejansko potrebovali, ampak tudi kupovanje vsega povprek, zato ker so bili ljudje pač v tujini in je bilo treba "izkoristiti priložnost", da se je pot "splachala." Ta filozofija se je imenitno ujela s prepričanjem, da varčevanje in racionalno ravnanje z denarjem nimata smisla, saj je v socializmu država tista, ki je dolžna reševati stanovanjske in druge probleme državljanov ter skrbeti za to, da dobivajo plače (tega prepričanja se sicer ne da v celoti generalizirati, saj so bili zlasti Slovenci v Jugoslaviji tisti, ki so ravnali najbolj varčno in tudi sami kupovali stanovanja ali gradili hiše).

Nakupovalni turizem pa je bil le eden od vplivov, ki je oblikoval povojno socialistično - potrošniško mentaliteto Slovencev. Njegov vpliv je treba upoštevati v širšem kontekstu, skupaj s filmi, glasbo, televizijo, množično motorizacijo, razvojem tujskega turizma v Sloveniji in ekonomsko emigracijo. Posledica vseh teh dejavnikov je bila, da so Slovenci že v "liberalnih" šestdesetih letih v stanovanjski kulturi, načinu oblačenja in preživljanju prostega časa sprejeli zahodne standarde in vzorce vedenja (v drugi polovici sedemdesetih let so premožnejši že lahko imeli mednarodne kreditne kartice). Od socializma so ljudje jemali tisto, kar jim je bilo v korist (brezplačno šolanje, dober zdravstveni standard, polno zaposlenost), ideologijo, ki je polnila govore politikov, časopisne stolpce in televizijska poročila pa so sprejemali kot nujno zlo. Pretirano zares je v zadnjih dveh desetletjih samoupravnega socializma tako ni jemal nihče. Najbrž tudi zato, ker so na shoppingu v zamejskih trgovinah srečevali tako kritiki režima kot partijski funkcionarji.

Zusammenfassung

"Alles wird geschmuggelt, außer Vogelmilch"

Der Einfluß des Einkaufstourismus auf die kulturellen Veränderungen und den Lebensstil in Slowenien nach dem Zweiten Weltkrieg

In seinem Beitrag behandelt der Autor die Auswirkungen des Einkaufstourismus in Italien

und Österreich auf den Lebensstil und die kulturellen Veränderungen in Slowenien. Die Grenzübertritte, der Einkauf im Ausland und Reisen haben den Lebensstil der Slowenen in den Nachkriegsjahrzehnten wesentlich mitgeformt. Sie schärften ihre Qualitätsansprüche und beeinflussten die heimische Produktion und den Handel, die sich den westlichen Standards zumindest anzunähern versuchten. Mittelbar übten die Einkäufe auch Druck auf die Politik aus, die die Forderungen der Konsumenten zumindest teilweise beachten und sich ihnen anpassen mußte. Natürlich aber war der Einkaufstourismus - besonders in den fünfziger Jahren und in der ersten Hälfte der Sechziger - durch den niedrigen Lebensstandard in Slowenien eingeschränkt. Allmählich entwickelte sich ein eigenes Konsumritual, einer Art Einkaufsfieber, dem ein großer Teil der Slowenen (und noch mehr Jugoslawen) unterlag. Charakteristisch war nicht nur der Einkauf von tatsächlich benötigten Waren, sondern der Kauf von allem möglichen, weil man eben im Ausland war und "die Gelegenheit nützen mußte", damit sich der Weg "auszahlte". Diese Philosophie stand im Einklang mit der Überzeugung, daß Sparsamkeit und rationales Geldgebaren keinen Sinn haben, war doch im Sozialismus der Staat derjenige, der verpflichtet war, Wohnungs- und sonstige Probleme der Staatsbürger zu lösen und dafür zu sorgen, daß die Löhne ausgezahlt wurden (allerdings kann

diese Überzeugung nicht generalisiert werden, denn in Jugoslawien waren es gerade die Slowenen, die am sparsamsten haushielten und auch selbst Wohnungen kauften oder Häuser bauten).

Der Einkaufstourismus war aber nur einer der Faktoren, die die sozialistisch-konsumorientierte Mentalität der Slowenen in der Nachkriegszeit formten, zusammen mit anderen Einflüssen wie Film, Fernsehen, Musik, Massenmotorisierung, Entwicklung des Fremdenverkehrs in Slowenien und ökonomische Migration. Als Folge all dieser Einflüsse übernahmen die Slowenen bereits in den "liberalen" sechziger Jahren die westlichen Standards und Verhaltensmuster in der Wohnkultur, der Mode und im Freizeitbereich (in der zweiten Hälfte der siebziger Jahre konnten Wohlhabendere bereits internationale Kreditkarten besitzen). Die Leute nahmen vom Sozialismus, was ihnen nützte (kostenloses Schulwesen, hoher Gesundheitsstandard, Vollbeschäftigung), während sie die Ideologie, die die Politikerreden, Zeitungsspalten und Fernsehnachrichten füllte, als notwendiges Übel akzeptierten. Ernst genommen wurde diese Ideologie in den letzten zwei Jahrzehnten des Selbstverwaltungssozialismus ja von niemandem mehr. Wahrscheinlich auch deshalb nicht, weil sich beim "Shopping" in den ausländischen Geschäften Regimekritiker und Parteifunktionäre trafen.

KOLO, AVTOMOBIL, TELEVIZIJA

Wolfgang Ruppert: FAHRRAD, AUTO, FERNSEHSCHRANK Zur Kulturgeschichte der Alltagsdinge, Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag GmbH 1993. 238 strani, 31 slik.

Urednik knjige FAHRRAD, AUTO, FERNSEHSCHRANK je sociolog, umetnostni zgodovinar in doktor filozofije Wolfgang Ruppert, sicer profesor na visoki šoli za umetnost v Berlinu. Knjiga obravnava in analizira pomen predmetov in naprav, s katerimi se srečujemo vsak dan, kot so: cvetje, kolo, avtomobil, televizijski aparat in letalo. Pri občudovanju in spremljanju vedno novih in sodobnejših izvedb predmetov iz vsakdanjega življenja nas industrija s prijemi sodobnega marketinga obsipa z njihovimi tehničnimi podatki in nas prepričuje o njihovi sodobni zasnovi, varnosti in še čem. Prav avtomobil, letalo in televizijski aparat so izumi, ki so v zadnjem stoletju temeljito posegli v navade ljudi in postali sredstvo v boju za prestiž ali prepoznavnost. Knjiga FAHRRAD, AUTO, FERNSEHSCHRANK skuša cvetje, kolo, avtomobil, televizijski aparat in letalo v posameznih poglavjih bolj ali manj osvetliti tudi s te plati in nakazati njihov pomen tudi zunaj načrtovane uporabnosti posameznega predmeta. Ima osem poglavij: Uvod, H kulturni zgodovini predmetov v vsakdanji rabi, Proizvodnja od zavesti pri porabi predmetov, ... Povedano s cvetjem, Kolo, Avto, Televizijski aparat, Super Constellation.

V uvodnih dveh poglavjih skuša avtor Wolfgang Ruppert osvetliti pojem kulturne zgodovine predmetov iz vsakdanjega življenja, njihov pomen v svojem času in njihovo povezanost s civilizacijskimi procesi. Predmeti iz vsakdanjega življenja so vpeti v kulturne, socialne in oblikovalske procese, njihova zgodovina pa govori o krajevni in kulturni zgodovini, različnem trajanju uporabe in sprejetosti med potrošniki zaradi njihove estetske privlačnosti. Predmeti nam kažejo vzorce okusov svojega časa in so največkrat povezani s stopnjo tehnologije proizvodnje in materialov v času njihovega nastanka. Prehod iz obrtniške proizvodnje v industrijsko, v 19. stoletju, je s povečanjem proizvodnje omogočil tudi znižanje cen posameznih artiklov. Ti so tako postali dostopni širšim slojem prebivalstva. V drugi polovici 19. stoletja so se

na trgu pojavili že industrijski proizvodi, kot so porcelan, šivalni stroji, kolesa, pisalni stroji in pohištvo. Nova odkritja na področju kemije in elektrotehnike ob koncu 19. stoletja so s pomočjo industrijske proizvodnje uvedla v gospodinjstva vedno nove naprave in pripomočke. Ura in klobuk kot simbola pripadnosti višjemu sloju družbe 19. stoletja sta postopoma izgubila svoj pomen, tovrstno sporočilnost pa je prevzelo razlikovanje okusa, proizvodne znamke, tipa predmeta in njegove sodobnosti po zasnovi in obliki. Vsak novi predmet, ki se pojavi na trgu, ima svoj prestižni status toliko časa, dokler ga industrija tehnološko ne razvije do te mere, da ga je možno serijsko izdelovati, kar poceni njegovo proizvodnjo in ga naredi dostopnega tudi širšemu sloju. Ko postane predmet zaradi množične proizvodnje dostopnejši, postopoma izgublja na prestižu. V zelo industrializiranih državah se je v 20. stoletju poleg dostopnosti vrste novih predmetov za vsakdanjo rabo pojavil še nov moment: ponudba vedno novih, izpopolnjenih izvedb posameznih predmetov, povzroča njihovo hitro zastaranje in izgubo vrednosti ter sili potrošnika k njihovem sprotne obnavljanju. Čas, ki poteče od pojava nekega predmeta na trgu do razvoja in plasiranja nove izpopolnjene izvedbe, postaja vedno krajši. Ob tem lahko kolesu, avtomobilu ali televizorju, kot morda najznačilnejšim predstavnikom takšnih predmetov, ob koncu stoletja dodamo še osebni računalnik, za katerega verjetno ni sporna trditev, da je predmet, ki zaradi hitrega razvoja računalniške tehnologije, najhitreje zastara. Razvoju računalniške opreme sledi tudi industrija programske opreme, ki z nezdržljivostjo novih in s starimi dodatno poskrbi za to, da računalniku skrajša uporabno življenjsko dobo.

Na uvodni del knjige se navezuje tudi tretji prispevek avtorja Davida Sabeana, ki govori o oblikovanju potrošniške miselnosti skozi značilnosti in specifičnosti trgovanja in potrošništva ter njihovem družbenem vplivu v obdobjih od renesanse preko (po Hansu Meddicku) plebejske kulture 18. stoletja, ki naj bi predstavljala kulturo industrijskega proletariata, do današnjih dni. S tem prispevkom je avtor skušal utemeljiti svojo tezo, da izmenjava dobrin nikakor ni avtonomno dejanje, ki ne bi imelo zveze s proizvodnim procesom. Potrošniške aktivnosti, kot so poraba in nakupovanje, lahko označimo za kroženje dobrin v smeri komunikacije in menjave, kjer ne gre za odnos subjekt – objekt temveč objekt – objekt.

V prvem primeru avtor poseže v obdobje renesanse, in obravnava karnevale ob koncu sezonskih obdobj. K dogajanju na karnevalu je kot del množice prispeval sleherni posameznik. Udeleženi so bili vsi, ni bilo igralcev ne gledalcev. Trgovanje je bilo kolektivno opravilo in družabni dogodek. V tem času so bili v nekaterih evropskih deželah ali pa mestih (npr. Champagne, Köln, Solun) veliki sejmi, po večini mest pa vsaj trgi in sestanki krošnjarjev, romarjev, kmetov. Podobna oblika trgovanja in dogajanja na sejmih je poznana že iz obdobj v barbarski in začetni fevdalni dobi¹. Ob koncu 16. stoletja sta se trgovina in potrošništvo individualizirala. Razvila so se merila prestiža in luksuza, ki so vedno bolj opredeljevala status družine in doma ter porušila dotedanjo medsebojno povezanost med prebivalci. Status prestiža kot izkaz samozavedanja se je uveljavljal na primerih, kot so oblačenje po modi, kupovanje uvoženih produktov (kava, sladkor ipd.). Ko so se v 19. in 20. stoletju novi izumi vedno znova pojavljali v izdelkih široke porabe, so ti postopoma z industrijskim načinom proizvodnje postali dostopni širšemu sloju.

Posebnost potrošništva 20. stoletja, ki ga obravnava prispevek, predstavlja obračanje denarja in oglaševanje v športu. Dohodki športnikov v 20. stoletju dosegajo predvsem v ZDA vrtočlave vsote. S profesionalizacijo športa so pričela moštva zaposlovati strokovnjake s področij prava, medicine, ekonomije, psihologije, borzništva in še katerega. Šport je pritegnil tudi marketing. Agencije in posamezniki s področja marketinga so v športu odkrili enega najučinkovitejših načinov reklamiranja izdelkov in storitev.

Ob rob temu primeru "nove industrije" v 20. stoletju bi lahko dodali še filmsko in glasbeno industrijo, ki ima svoje korenine prav v uporabi novih izumov in naprav, dostopnih najširšemu krogu ljudi. Za glasbeno industrijo, ki jo lahko danes postavimo ob bok industriji profesionalnega športa, verjetno ni sporna trditev, da je to postala zahvaljujoč izumom 20. stoletja, v elektrotehniki in telekomunikacijah, kot so fonograf, gramofon, magnetofon in radijski sprejemnik. Izum zvočnega zapisa, njegovega ojačanja in modificiranja je pomenil pevcu in glasbeniku to, kar je pomenilo motorno vozilo pešcu, hkrati pa je omogočil tudi njegov trajnejši zapis.

Joachim Krausse se je v svojem prispevku z naslovom *Kolo -- od otroške kombinatorike k montaži* osredotočil na izum dvokolesa in njegov razvoj do oblike, kakršno poznamo danes. Pri tem se ni toliko ukvarjal s pomenom kolesa kot prevoznega sredstva oziroma športnega rekvizita ali z vplivom in posledicami, ki jih je prinesla množičnejša uporaba koles v prometu. Prispevek skuša osvetliti kolo bolj z razvojno tehničnega stališča, opozoriti skuša na vpliv, ki ga je imela proizvodnja in konstrukcija kolesa v določeni fazi npr. tudi na razvoj avtomobila, saj sta Daimler in Benz načrtovala svoja prva vozila po vzoru koles (lahka cevna šasija in vitka kolesa z naperami). Karl Benz je svoj lahek avtomobil, ki ga je predstavil leta 1893 in velja za prvi serijsko izdelovani avtomobil na svetu, poimenoval Velo², po kolesu z velikim sprednjim in majhnim zadnjim kolesom imenovanem velociped³. Ob koncu prispevka Krausse zanimivo interpretira stavek Isidora Ducasseja, znanega pod psevdonimom grof de Lautremont (1846-1870): "Lep kot naključno srečanje šivalnega stroja in dežnika na šivalni mizi", ki so ga nadrealisti velikokrat navajali in ga je v tridesetih letih fotografsko upodobil fotograf Man Ray. Če v prispevku analiziramo konstrukcijo obeh tako različnih predmetov, kjer je dežnik primer za lahko konstrukcijo z vitkimi naperami, preko katerih lahko napnemo opno velike površine, in šivalni stroj vrhunec montažne industrijske proizvodnje ob koncu 19. stoletja, lahko iz analize razvijemo konstrukcijo kolesa, kjer so združeni elementi konstrukcije in tehnologije dežnika in šivalnega stroja. Ob bok primerjavi kolesa z avtomobilom je zanimivo dodati misel Marshalla McLuhanna o povezavi kolesa in letala na način, da je dvokolo dvignilo kolo na stopnjo aerodinamičnega ravnotežja in ne ravno posredno ustvarilo letalo. Brata Wright nista bila po naključju kolesarska mehanika, kakor niso bila prva letala naključno podobna dvokolesom⁴. Izkušnje pri razvoju letal si je, z izdelavo in prirejanjem dirkalnih koles, s katerimi je tekmoval, pridobil tudi slovenski pionir letalstva Edvard Rusjan.

² Paul Siebertz: *Karl Benz*, J. F. Lehmanns Verlag München/Berlin 1943, str. 159.

³ Slovar slovenskega knjižnega jezika, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, DZS, Ljubljana 1994, str. 1502, velociped.

⁴ Maršal Makluan: *Poznavanje opštita človekovih produktov*, Prosveta Beograd, 1971, str. 235.

¹ Robert S. Lopez: *Rojstvo Evrope*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1969, str. 339.

Kolo kot osebno prevozno sredstvo ne nadomešča mišične moči človeka, temveč jo najučinkovitejše izrablja. V predhodniku današnjega kolesa, enosledni tekalni pripravi izumitelja Karla Friderika Draisa von Sauerbrona, ki je imela prednje kolo vrtljivo okoli navpične osi (smerno krmilo), sta združena principa vrtavke in drsalke. Voznik je sedel na pripravi in se z nogami odganjal naprej. Pomemben korak v razvoju kolesa je pomenila vgradnja pedala - ročice na prednje kolo. Avtor navaja, da je težko ugotoviti, kdo se je prvi domislil vgradnje pedal na kolo. Prvo kolo, ki je doživelo širši uspeh, naj bi izdelal Francoz Pierre Michaux. Javnosti ga je predstavil leta 1867 na svetovni razstavi v Parizu. Njegovo kolo je imelo pedala pritrjena neposredno na os prednjega kolesa. Nedvomno gre pri Michauxovem kolesu res za prvo kolo, ki je bilo širše sprejeto in je pomenilo mejnik v razvoju in proizvodnji koles. Vsekakor pa bi morali kot pomemben mejnik v razvoju kolesa upoštevati tudi kolo Škota Kirkpatricka Macmillana⁵ iz leta 1839. Pri Macmillanovem kolesu je voznik preko vzvoda poganjal zadnje kolo, kar zelo spominja na zasnovo kolesa z verigo, kakršnega poznamo danes. Ob tem predstavlja Michauxova zasnova kolesa z neposrednim pogonom na prvo kolo v razvojnem smislu določen korak nazaj. Michaux je leta 1868 zgradil tovarno koles. V tem času je razvoj koles dosegel stopnjo tehnologije izdelave kočij. Kolesa so v Franciji in ZDA kmalu prišla v modo. Ustanavljali so kolesarske šole, klube, izdajati so začeli kolesarske časopise. Leta 1869 so v Parizu odprli prvo kolesarsko razstavo na svetu. V tehničnem smislu so se na kolesih pojavile nove rešitve, kot so lahka kovinska konstrukcija, cevni okvir, kroglični ležaji, kolesa z jeklenimi platišči in z obroči iz polne gume. Za drugo polovico 19. stoletja značilna uporaba lahkih paličnih konstrukcij tako pri gradnji stavb kakor tudi pri izdelavi predmetov za vsakdanjo rabo, kot je npr. dežnik, se je uveljavila tudi pri proizvodnji koles, kjer so težka lesena kolesa zamenjala lahka kolesa s špicami. Nožni pogon se je v tem času dokončno uveljavil tudi na najprominentnejšem industrijskem izdelku precizne mehanike iz konca 19. stoletja - šivalnem stroju.

Prispevek o razvojni poti kolesa se konča z opisom konstrukcije kolesa iz začetka 20. stoletja, kakršno v osnovi poznamo še danes. To ima

prednje in zadnje kolo enakega premera in pogon preko pedalov in verige na zadnje kolo. Ali so takšno kolo res razvili šele ob koncu 19. stoletja in kdo ga je pravzaprav prvi izumil? Odgovor na to vprašanje lahko osvetlijo raziskovanja del Leonarda da Vincija. Vincijev učenec Salai naj bi že okoli leta 1493 izdelal skico kolesa s kolesoma enakega premera in prenosom preko pedal in verige oziroma usnjenega traku na zadnje kolo⁶. Izdelano naj bi bilo iz lesa. To odkritje nas privede do zaključka, da se je v 19. stoletju vrsta izumiteljev in podjetnikov desetletja ukvarjala s procesom razvoja naprave, ki naj bi jo že v 15. stoletju izumil en sam človek. Ne glede na to pa se razvojna pot kolesa s tem še ni končala, kar dokazuje pestra ponudba koles na trgu za različne namene in priložnosti ob koncu 20. stoletja. Razvoj koles je v tem stoletju šel glede na njihovo namembnost v več smeri. Prestave na kolesih so danes že nekaj vsakdanjega. Že tako izpopolnjen mehanski zavorni sistem na tekmovalnih gorskih kolesih zamenjuje hidravlični, povzet iz avtomobilske industrije. Za izdelavo tekmovalnih koles se uporabljajo lahki kompozitni materiali. O vlogi, ki jo je odigralo kolo kot prometno sredstvo ali rekvizit za šport in prosti čas, pa bi tudi lahko še precej napisali.

Karin Hausen, avtorica tretjega poglavja, z naslovom *Povedano s cvetjem*, nas s svojim prispevkom seznanja s cvetjem, ki si je, predvsem v zadnjem stoletju, poleg množice tehničnih predmetov pridobilo status predmeta široke porabe. Dejanska uporabna vrednost cvetja je sicer vprašljiva. Največkrat služi kot dekoracija stanovanja, hiše ali vrta. Posamezne vrste in barve cvetja ali sestavi v obliki šopkov, vencev, ikeban pa največkrat vsebujejo neko svoje posebno sporočilo. Skozi stoletja je cvetje navdihovalo umetnike, narekovalo modo, oblikovanje, dekoriranje in podajalo svojo sporočilnost. Po navedbi avtorice prispevka se je posebna sporočilnost cvetja v Nemčiji uveljavila v začetku 19. stoletja. V sredini tega stoletja so se gojitelji cvetja pričeli povezovati v združenja, kjer so izmenjevali znanje in izkušnje in izdajali strokovne časopise. Ob tem, ko si je cvetje postopoma pridobivalo status nepogrešljive dobrine vsakdanjega življenja, so vrtnarji v cvetju odkrili dober vir zaslužka in poleg drugih poklicev se je

⁵ Rudolf Krebs: *Fünf Jahrtausende Radfahrzeuge*, Sprinter Verlag Berlin, Heidelberg 1994, str. 286, 287.

⁶ Wiebe E Bijker: *Of Bicycles, Bakelites, and Bulbs - Toward a Theory of Sociotechnical Change*, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge, Massachusetts, 1997 str. 20, 21.

uveljavil tudi poklic cvetličarja. V Nemčijo so uvažali tudi cvetje iz Belgije in Nizozemske, z otvoritvijo St. Gothardske železniške proge leta 1882 pa se je ponudba na nemškem trgu s cvetjem iz sredozemskega dela Italije in Francije še povečala. Industrijsko gojenje cvetja v rastlinjakih in cvetličnih vrtovih je dokončno zadovoljilo povpraševanje po kakršnikoli vrsti cvetja, v kateremkoli letnem času. Za primerjavo s slovenskim ozemljem je zanimivo navesti, da se je širše industrijsko pridelovanje cvetja pri nas pričelo šele v 70. letih z otvoritvijo vrtnarije Agrarija v Čatežu, ko so ponudbo na slovenskem trgu popestrile tudi nove kulture, kot so gerbere, nova vrsta odpornejših nageljnov ipd. V zadnjem stoletju se cvetje množično uporablja ob raznih praznovanjih jubilejev, pogrebih, dnevu mrtvih ipd. V Nemčiji se je v času gospodarske krize med 1. in 2. svetovno vojno npr. uveljavilo praznovanje materinskega dneva, cvetličarji povojne Jugoslavije pa so se najbolj veselili osmega marca, ko so komaj zadovoljevali množično povpraševanje po cvetju. Razmeroma nov primer množične uporabe cvetja je tudi okraševanje delovnih mest s cvetjem in zelenjem. Avtorica prispevka navaja, da je do širše uporabe cvetja za okraševanje delovnih prostorov v Nemčiji prišlo po letu 1935, ko so nacionalsocialisti pričeli s posebnim gibanjem pod geslom sonca in svetlobe vsem, ki ustvarjajo. V današnjem času velja cvetje sicer za eno izmed manj potrebnih, pa vendar nepogrešljivih stvari v vsakdanjem življenju. Vsakdanje navade in običaji, praznovanja jubilejev, dogodkov ali posebnih praznikov omogočajo vrtnarski in cvetličarski industriji obstoj in dober zaslužek. Prodaja cvetja se je iz rastlinjakov preselila v cvetličarne in tržnice ter se v zadnjem času razširila tudi v blagovnicah. Za dostavo cvetja na določen naslov ob točno določenem času poskrbijo posebne agencije. Trgovina s cvetjem dandanes presega ponudbo večine ostalih trgovin s precej pomembnejšimi artikli, kot je cvetje.

Urednikov prispevek v knjigi FAHRRAD, AUTO, FERNSEHSCHRANK z naslovom *Avtomobil - gospodovanje nad prostorom in časom* je še posebej zanimiv, ker osvetljuje predmet, ki je ob koncu 20. stoletja v razvitem svetu zasedel enega najvišjih mest na lestvici uporabnih dobrin iz različnih zornih kotov. Prvo poglavje z naslovom *Avtomobil kot objekt industrijske kulture* obravnava razvoj cestnoprometne infrastrukture, ki ga je narekoval tehnični razvoj avtomobila po eni strani in množičnost uporabe

po drugi. Nova vrsta cestnega prometnega sredstva je zahtevala posodobitev obstoječega cestnega omrežja in gradnjo novih sodobnejših brezprašnih cest, ki so morale omogočati vse večje hitrosti. Množična uporaba avtomobilov je narekovala uvedbo vse bolj natančnih prometnih predpisov in ureditev prometa s signalizacijo. Načrtovanje parkirnih prostorov in garažnih hiš je postalo sestavni del urejanja prostora v mestih. Načrtovanje prometa, preskrbe in cestne mreže pa je danes značilen sestavni del industrijske kulture. Z avtomobili so se pojavile tudi nove storitvene dejavnosti, kot so servisne delavnice, bencinski servisi, trgovine z avtomobili in avtomobilsko opremo. Razvila se je industrija, ki izdeluje dodatno avtomobilsko opremo, npr. enostaven lepotni dodatek ali zahtevno napravo, namenjeno izključno avtomobilu (radioaparar, telefon, alarmna naprava).

Avtor uvodoma seznanja z zgodovino motorizacije in rastjo števila avtomobilov v Nemčiji v tem stoletju. Avtomobil je bil sprva rekvizit za zabavo in prosti čas. Upravljanje avtomobila je bilo v začetku še tako zahtevno in avtomobili še tako nezanesljivi, da so imeli lastniki avtomobilov zaposlene svoje šoferje, ki so bili hkrati tudi mehaniki. S pojavom avtomobila je postala zamisel o delu v mestu in bivanju na deželi lažje uresničljiva. V dvajsetih letih tega stoletja je avtomobil že postal vsakodnevno uporabno prevozno sredstvo. Manj premožnim so vstop v svet avtomobilov omogočili avtomobili lahke zasnove, t. i. cyclecars, ki so v svoji zasnovi združevali veliko enostavnih tehničnih rešitev iz proizvodnje koles. Množična proizvodnja avtomobilov znamke Ford T na tekočem traku v ZDA je v tem času že omogočila tako nizko ceno, da je ta avtomobil postal dostopen najširšemu sloju prebivalstva. Tehnologija montaže vozil na tekočem traku se je v Nemčiji pojavila leta 1924. V tem času je bil Fordov model T, ki so ga proizvajali tudi v Evropi, že zastarel. To je spretno izkoristil drug avtomobilski koncern v ZDA, General Motors, ki je uvidel novo strategijo: trgu so ponudili širok izbor avtomobilskih modelov po hierarhiji od najcenejšega do najprestižnejšega in s tem tudi najdražjega. Tretji značilen razvojni korak v množični avtomobilski proizvodnji je bila politika hitre menjave avtomobilske mode z načrtovanim zastaranjem avtomobilskih modelov. Moda in atraktivno oblikovanje avtomobilskih karoserij sta postala pomembna dejavnika pri načrtovanju proizvodne politike avtomobilskih podjetij.

Gospodarske razmere v Evropi so šele ob koncu 30. let dozorele za razmišljanja o nekakšnem ljudskem avtomobilu. V Italiji so začeli izdelovati topolina, v Nemčiji pa volkswagen. Načrte je prekrizala 2. svetovna vojna. Vstop v svet motorizacije so delavcu in uslužbencu iz ZRN v 50. letih omogočili cenovno ugodni mopedi in skuterji, ki so bili udobnejši od klasičnih motornih koles. Za zaščito voznika pred vetrom so imeli vgrajene ščitnike za kolena. Skuterji s kabino, kot npr. BMW Isetta, so bili naslednja faza v razvoju udobnejših motornih koles, ki so po videzu postali že povsem podobni avtomobilu, njihova cena pa je bila še vedno bistveno nižja od cene pravega avtomobila. Na tem mestu lahko naredimo primerjavo s Slovenijo, kjer so Tomosovi mopedi v 60. letih (več kot 10 let pozneje kot v Nemčiji) postali prvo najširše dostopno lastno motorno prevozno sredstvo. Proizvodni programi tovarne je namreč temeljil na motornih kolesih s prostornino 50 ccm. Ti so z vgrajenimi dodatnimi ščitniki za noge po svoji zasnovi kar najbolj združevali udobje skuterjev ter enostavnost, zanesljivost in ekonomičnost mopedov. Skuterji s kabino v Jugoslaviji niso odigrali takšne vloge kakor v Nemčiji, saj se nobena od jugoslovanskih tovarn ni odločila za njihovo izdelavo. Zaradi razmeroma nizke cene BMW-jevih Isset je Jugoslavija nekaj teh skuterjev s kabino uvozila za potrebe vojnih invalidov. To je bil tudi razlog, da so jih pri nas povsem neupravičeno imenovali invalidski avto.

Volkswagnov hrošč je v Nemčiji šele v 50. letih postopoma prevzel vlogo ljudskega avtomobila. Druga nemška avtomobilsko tovarna Opel se je po vzoru matičnega koncerna General Motors opredelila za strategijo širše ponudbe avtomobilskih modelov (Rekord, Kapitän, Admiral in kasneje še Kadett). V Jugoslaviji je, za primerjavo z Nemčijo in ZDA, v 60. letih nekakšen ljudski avtomobil postal Zastavin model 750. Zastava je jugoslovanskemu trgu sicer ponudila tudi avtomobil srednjega razreda znamke 1300, vendar bi kot jugoslovanski primer General Motorsovega modela prej lahko navedli Tomosovo paleto Citroenovih avtomobilov od osnovnega modela 2 CV – spaček preko amija do modela visokega razreda DS – žaba.

V drugem poglavju *Avtomobil kot objekt sodobnega časa* je avtor skušal opredeliti uporabno vrednost avtomobila in opozoriti na tiste njegove značilnosti, ki so v določenem obdobju njegove zgodovine zapustile največji vtis.

Hitro gibanje skozi prostor je bila že sanjska želja predindustrijskih kultur in starih civilizacij. Osnovna misel starih mitov o preseganju meja človeške sposobnosti je našla svojo sodobno uresničitev v prometnih sredstvih 20. stoletja. Avtomobil je v zadnjem stoletju zasedel eno najvišjih mest na lestvici uporabnih dobrin, ki dvigajo kvaliteto življenja. Tehnične pridobitve sodobne civilizacije so v začetku 20. stoletja pripeljale do zaničevanja preteklosti. Ko je avtomobil prebolel otroške bolezni, je postal simbol hitrosti, svobode, podrejanja časa in prostora. V začetku tega stoletja so se nad stroji navdihovali futuristi, ki so človeku omogočali polastiti se sveta in avtomobil je za njih postal tudi lepotni objekt. Največkrat se kot začetek futurističnega gibanja omenja letnica 1909, ko je 20. februarja Filipo Tommaso Marinetti v pariškem časopisu *Le Figaro* objavil manifest z naslovom *Le Futurisme*. V njem je med drugim zapisal, da je veličino sveta obogatila nova lepota: lepota hitrosti in da so tuleči avtomobil, ki se zdi, kot da jaha na topovskem izstrelku, ali dirkalni avtomobil, ki ga krasijo debele cevi, podobne kačam z eksplozivno sapo, lepši od samotraške Nike. Na tem mestu bi lahko dodal, da so umetniki pozneje še večkrat uporabljali avtomobil za izražanje svojih vtisov bodisi o avtomobilu samem kot predmetu, bodisi o predmetu, ki je odigral določeno vlogo v družbi in načinu življenja ljudi. V obdobju umetnosti POPART, ob koncu 50. in v 60. letih, se je avtomobil večkrat pojavljal v umetniških delih, kjer so ga marsikdaj satirično upodabljali kot npr. Edward Kienholz, ki je s svojo skulpturo *Back seat Dodge* – ljubezen na zadnjem sedežu avtomobila in steklenica piva na travi – skušal ponazoriti ameriški način življenja v tem času.⁷

Uporabna vrednost avtomobila, ki izhaja iz izboljšanja funkcionalne kvalitete vsakodnevne opravnosti (od prevoza dobrin, vsakodnevnega prevoza na delo in domov, za nakupe, izlete, počitnice), je z leti prihajala vedno bolj do izraza. Avtomobil je stroj, ki je človeku pomagal, da je presegel sposobnosti svojega telesa in nadaljeval pot, ki jo je začrtalo kolo. Prednosti avtomobila v primerjavi z železnico je več. Celoten aparat, ki ga za svoje delovanje potrebuje železnica (železniška mreža, postaje, signalne naprave, nadzorni sistem), je pri avtomobilu odveč. Avtomobil omogoča dostop do skoraj vsake hi-

⁷ Lucy R. Lippard: *Pop art, Thames and Hudson Ltd, London, 1974.*

še in zaselka, načrtovanje poti in njeno prilagajanje dovoljuje zasebno uporabo in neodvisnost od voznega reda. Po drugi strani pomeni vožnja z avtomobilom prehod na individualizacijo gibanja in v primerjavi z železnico zagotavlja avtonomnost in zasebnost. Vožnja z avtomobilom lahko omogoča tudi posebno doživetje, v katerem je človek v nasprotju z opazovanjem filmskih kadrov pokrajine ali fotografij sam svoj režiser. Izrazito povečanje mobilnosti in hitrosti potovanja z avtomobilom je privedlo do načrtovanja, racionaliziranja in optimiranja vsakdanjih opravkov in po drugi strani do nervoze ter neprestanih napetosti zaradi odvisnosti od prometnih razmer.

Naslednje dokaj obsežno poglavje prispevka se ukvarja s simboličnimi in estetskimi vidiki avtomobila. Avtomobil je simboliziral željo po svobodi. Pionirska leta avtomobilizma, ki so bila še v znamenju iskanja ustreznega tipa vozila in primerne pogonskega stroja, je že skoraj od vsega začetka spremljalo preizkušanje zmogljivosti in vzdržljivosti avtomobilov na tekmovanjih. Ob preizkušanju konstrukcijskih rešitev in trdnosti materialov so dirke avtomobilov predstavljale posebno doživetje tudi za gledalce, športni uspeh pa je za avtomobilsko tovarno predstavljal svojevrstno reklamo. Vzporodno z razvojem avtomobila so se glede na njegovo namembnost razvijale tudi karoserije, ki so s prostorom za voznika in potnike, kot njegovim najbolj reprezentativnim delom, navzven izražale udobje, oblikovalske trende svojega časa in določale hierarhijo prestiža. Prav karoserija je najočitneje simbolizirala položaj lastnika avtomobila v družbi. Značilna oblika hladilnika in emblem na njem sta naredila določeno avtomobilsko znamko in z njo povezano statusno pripadnost že od daleč prepoznavno. Pri dragih avtomobilih je dajala dodaten vtis udobnosti in prestiža tudi izbira posebnih materialov za opremo notranjosti. V začetku 20. stoletja je oblika karoserije z dolgim pokrovom motorja poudarjala moč pogonskega stroja. Okoli leta 1910, ko so vojaške ladje nemškega imperija paradirale po svetovnih morjih, je vitka oblika ladijskega trupa pomenila tehnično dovršenost in simbol hitrosti, kar se je odražalo tudi pri oblikovanju avtomobilskih karoserij. V 30. letih so pri načrtovanju avtomobilov posebno v ZDA pričeli upoštevati tudi zakone aerodinamike. Aerodinamična karoserija je postala izhodišče za novo merilo estetike, ki je vplivalo tudi na oblikovanje predmetov iz vsakdanjega življe-

nja, kot so: svinčnik, radijski aparat, hladilnik ipd. Aerodinamični stil oblikovanja avtomobilov je nato v 50. letih prešel v stil sanjskega avtomobila prihodnosti, kjer je kromirani prednji del cestnih križark spominjal na čeljusti morskoga psa in simboliziral naraščajoči življenjski standard. V tem obdobju so pričeli proizvajalci avtomobilov s posebnimi izvedenkami avtomobilskih modelov zadovoljevati tudi individualne okuse posameznih kupcev. Pridružila se jim je industrija dodatne opreme, s široko ponudbo funkcionalnih dodatkov in okrasnih predmetov, kot so: nalepke, talismani ipd. Z njimi si je lastnik priredil avtomobil po svojem okusu.

V zadnjem poglavju skuša avtor opozoriti na prihodnost, kjer naraščajoča motorizacija prinaša s seboj škodljive vplive na okolje. Zaradi individualne mobilnosti in udobnosti, ki jo dovoljuje avtomobil, se mu v bližnji prihodnosti verjetno ne bo mogoče odpovedati. Delno rešitev tega problema vidi avtor v omejevanju avtomobilskega prometa z razdelitvijo državnega prostora na območje, kjer je vožnja z avtomobilom dovoljena, in na cone, zaprte za individualni avtomobilski promet. Ena od možnosti je tudi razvoj posebnih majhnih mestnih avtomobilov, s čimer se danes avtomobilске tovarne že ukvarjajo. Zadnji primer je razvoj mestnega avtomobila Smart pri družbi Mercedes Benz.

Med izumi 20. stoletja, ki so poleg avtomobila dali pečat osebnemu standardu, so vsekakor tudi telekomunikacijske naprave za široko uporabo. Enega od njih, *televizijski sprejemnik*, je osvetlil prispevek Knuta Hickethierja. TV sprejemnik je po avtorjevem otrok prastarih želja človeka, da bi lahko gledal na daljavo, ne da bi ga pri tem ovirali horizont, naravne ali kakšne druge prepreke. V tehničnem pogledu je izum prenosa slik na daljavo neposredno povezan z odkritjem prenosa radijskih valov. Za razliko od radijskega sprejemnika, ki je v osnovi ostal nespremenjen že desetletja, je razvoj TV aparata za širšo uporabo trajal veliko dlje. Pravzaprav se ta razvoj še ni končal, saj se v zadnjem obdobju pojavljajo vedno novi aparati z daljšimi in ožji izvedbami ekranov. Vsekakor pa je do ekrana, ki bi zavzemal velikost stene dnevne sobe, še dolga razvojna pot. Z razvojem naprave za prenos slike na daljavo se je ukvarjal tudi Ljubljčan, izumitelj Anton Codelli, ki mu je bil leta 1930 priznan prvi jugoslovanski patent brezžične televizije.⁸ Prednost televizije pred ostalimi mediji je, da prenaša dogajanje s sliko in zvo-

kom neposredno v dnevno sobo stanovanja in jo informacijsko kar najpopolneje poveže s svetom. Začetki množične uporabe televizije segajo v 50. leta. Tedaj je bila slika sveta v stanovanju še redkost. Televizija je postopoma vedno bolj posegala v kulturne značilnosti dežel. Posamezne regionalne značilnosti z narečji so ob podpori televizije hitreje izginjale in se med seboj zlivale v širših skupnostih. Ob naraščanju gospodarskega napredka in modernizaciji na vseh področjih družbe je televizija nudila svojo komunikativno podporo. Do pojava sredstev za arhiviranje posnetega materiala je prenos programa potekal v živo. Arhiviranje videografa je z režijo, obdelavo in montažo na eni strani omogočilo predvajanje dokumentarnih posnetkov, televizijskih dram in filmov, po drugi strani pa prirejanje in selekcioniranje informacij pri poročanju o dogajanjih z namenom ustvarjanja določenega javnega mnenja. V letih, predvsem med 1989 in 1991, se še spominjamo televizijskih prispevkov beograjske televizije o političnih dogajanjih v Sloveniji, ko je ta s spretno montažo in priredbo ustvarjala negativno javno mnenje o Sloveniji.

Posedovanje TV sprejemnika je bilo v 50. letih še znamenje prestiža. Do leta 1990 je imelo v Nemčiji 95 % gospodinjstev svoj TV sprejemnik. Zanimiv je podatek avtorja, da je ob koncu 60. let 72,3% delavskih družin s prihodki pod 800 DEM imelo svoj TV sprejemnik, ob tem pa je le 18,6% teh družin imelo električni kuhalnik in 32,5% pralni stroj. Televizor je v nekem smislu ustvaril nov bivalni prostor v stanovanju - dnevno sobo in postal prepotreben element stanovanjskega pohištva. V večernem času je pritegnil družino izza kuhinjske mize na fotelj dnevnice. Arhitektom in oblikovalcem pohištva predstavlja televizor danes enega od izhodišč pri načrtovanju in opremljanju notranjosti stanovanjskih prostorov. Industrija se skuša z oblikovanjem TV sprejemnikov in izborom materialov za njihova ohišja približati oblikovalskim trendom svojega časa. Ko so s pomočjo tranzistorske tehnike v 60. letih razvili manjše, prenosne izvedbe radijskih aparatov, gramofonov in televizorjev, je tudi televizor kmalu postal nepogrešljiv predmet na počitnicah, kjer je ob večerih družino zadrževal pred šotorom ali

bivalno prikolico. Pojav televizije je pripeljal do prerazporeditve večernega časa v družini, ki je postal med 19. in 22. uro večinoma rezerviran za televizijske oddaje. Čas za potrebna vsakodnevna hišna opravila se je prilagodil televizijskemu sporedu. Televizija je pripeljala tudi do zmanjšanja aktivne porabe prostega časa na račun ogledov televizijskih prenosov dogodkov v živo. Množica satelitskih in kabelskih programov postavlja gledalca pred dilemo, kateri televizijski program naj gleda v določenem trenutku. TV pilot - naprava, s katero gledalec izbira programe na TV sprejemniku, ne da bi mu bilo potrebno vstati iz udobnega fotelja, je postala najbolj uporabljan pripomoček v gospodinjstvu in zato tudi večkrat predmet spora v družini. Avtor prispevka navaja podatek, da je v začetku 90. let le ena polovica gledalcev gledala določeno televizijsko oddajo do konca, pri kabelski televiziji pa naj bi ta delež znašal samo še eno tretjino. Prihodnost razvoja televizijske tehnike vidi avtor v povezavi z računalniško tehniko navidezne resničnosti.

Zadnji prispevek avtorja Christopha Asendorfa z naslovom *Super Constellation* - letalo kot kulturna izkušnja⁹ obravnava nekaj primerov vpliva letalstva na druga področja, od prometa, arhitekture, raziskav do umetnosti. Človek se je s pomočjo priprave prvič uspešno dvignil od tal 21. novembra 1783. To je uspelo Francozoma Pialtru de Rozieru in Marquizu d' Arlandesu, ki sta v Parizu poletela z balonom bratov Montgolfier. Manj je znano, da naj bi le leto za tem dogodkom baron Žiga Zois botroval prvemu poskusu (najverjetneje je šlo le za modelni poskus) letenja z balonom na Slovenskem¹⁰. Kot prvega Slovenca, ki je letel, ob njegovih poletih z balonom med leti 1810-14 največkrat omenja jo zdravnik dr. Gregorja Kraškovića¹¹. V vseh naštetih primerih je šlo za letalne naprave, lažje od zraka. Ko gre za letalne naprave, težje od zraka, nas legenda o Dedalu in Ikaru spomni na razmišljanja o letenju že v 8. stoletju pred našim štetjem. V renesansi se je z razvojem letalne naprave ukvarjal Leonardo da Vinci (1452-1519).

⁹ *Super Constellation* - pomen: 1. tip letala družbe Lockheed; 2. Constellation - sozvezdje, fig. tmenitna družba. Po: Anton Grad, Ružena Škerlj, Nada Vitorovič: *Veliki angleško slovenski slovar*, DZS, Ljubljana 1994.

¹⁰ *Več o tem: Sandi Sitar: Slovensko letalsko pionirstvo, Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, zvezek 11, Slovenska matica, Ljubljana 1991.*

¹¹ *Sandi Sitar: Slovensko letalsko pionirstvo, Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, zvezek 11, Slovenska matica, Ljubljana 1991, str. 158.*

⁸ *Branko Ozvald: Ljubljancan baron Anton Codelli - eden najplodovitejših izumiteljev na Slovenskem, Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike Slovenska matica, Ljubljana 1991, str. 143.*

Izum uspešne letalne naprave, težje od zraka, je bil torej neposredno povezan z odkritjem primernega pogonskega stroja z veliko specifično močjo (razmerjem med močjo in težo stroja). Takšen stroj se je z motorjem z notranjim izgorovanjem pojavil šele ob koncu 19. stoletja. Kljub posameznim poskusom letenja z motornimi letali že ob koncu 19. stoletja je prvi uspešen polet z motornim letalom uspel šele bratoma Wright, v Ameriki, decembra leta 1903. S tem dogodkom, ko se je uradno začelo obdobje letalstva, pričinja svoj prispevek tudi avtor Christoph Asendorf. Zanimanje širše javnosti za letalstvo se je začelo s preletom Rokavskega preliva 25. julija 1909. V tem letu je tudi Edvard Rusjan izvedel svoje prve uspešne poskuse letenja s svojim letalom Eda I; skupaj s svojim bratom se je začel ukvarjati z letalstvom že leta 1897¹². Letalstvo so v letih pred 1. svetovno vojno popularizirali na t.i. letalskih tednih. Na enem takšnih dogodkov v Brescii je svoj letalski krst doživel tudi italijanski pesnik, futurist Gabrielle d'Annunzio, ki je postal oficir vojnega letalstva in se opredelil za fašizem. Ni naključje, da je v letih pred 1. svetovno vojno letalo, kot vrhunski dosežek tehnike, simbol hitrosti, obvladljivosti prostora navduševalo predvsem futuriste in vojaške strokovnjake. Letalo je bilo za umetniško avantgardo posebnega pomena. Utelešalo je sposobnost gibanja v najvišji obliki in linije letal, ki so imele oblike čistih matematičnih krivulj, so ustvarile nov objekt lepote in kriterije estetike. Letalski propeler je postal primer absolutne lepote in popolnosti, ki upodablja razmerje med materijo in energijo. Letala in baloni, ki so človeku omogočili osvojitve tretje dimenzije, so po 1. svetovni vojni vplivali tudi na slikarsko umetnost, saj so slikarji pogosto upodabljali panoramske motive. S pogledom na zemljo iz zraka, od koder je le-ta videti pisana ploskev, se je trodimenzionalni vtis prostora zmanjšal in s tem tudi prepoznavnost terena, objektov in predmetov na njej. Za razpoznavanje terena v izvidniške, kartografske in druge znanstvene namene je bilo zato potrebno izšolati strokovnjake, saj neizkušenemu očesu množica linij in ploskev ne pove kaj dosti. Osvojitev tretje dimenzije se danes v najvišji stopnji obrestuje z uspešnejšimi geološkimi, meteorološkimi, ekološkimi in drugimi raziskavami našega planeta.

Letala so pričeli uporabljati v civilne namene šele po 1. svetovni vojni, ko je njihova tehnologija izdelave napredovala. V tem času so vezana plošča in lahke kovine kot glavni material za gradnjo letal postopoma izpodrinile lesene letve, platno in žice. Z razvojem in izpopolnitvijo letalskih instrumentov in navigacijskih naprav je postalo letenje bolj varno tudi v manj ugodnih vremenskih razmerah. Hitrejša letala z množico instrumentov in vedno bolj zahtevnimi letalskimi lastnostmi so zahtevala primerno usposabljanje pilotov na simulatorjih letenja. Ti so z razvojem računalniške tehnologije ob koncu 20. stoletja postali že tako izpopolnjeni, da skoraj v popolnosti ponazarjajo pravo letenje v najrazličnejših razmerah. Lastnikom osebnih računalnikov so dandanes dostopni programi v obliki iger, ki že tako popolno simulirajo letenje z vojaškimi, potniškimi in športnimi letali, da nekatere od njih uporabljajo tudi pri osnovnem šolanju pilotov.

Razvoj in oblikovanje gladkih in zaokroženih linij letalskih konstrukcij, ki jih je narekovalo upoštevanje zakonov aerodinamike, je imelo svoj vpliv tudi na oblikovanje avtomobilskih karoserij in celo predmetov iz vsakdanjega življenja, kot so radijski sprejemnik, pohištvo ipd. Neposreden primer takšne aplikacije izkušenj iz letalske industrije v avtomobilsko lahko najdemo pri slovenskem konstruktorju Stanku Bloudku, ki je med prvimi konstruktorji v svetu razvijal letala z zaprto kabino. Ko je Bloudek v 30. letih opustil razvoj letal, je pri tem pridobljene izkušnje iz aerodinamike, snovanja udobnosti pilotove kabine in tehnologije izdelave letal, prenesel na razvoj avtomobilov.

V potniškem prometu so pričeli letala uporabljati šele po 1. svetovni vojni. Zgodovina potniškega letalskega prometa je v veliki meri povezana z nizozemsko letalsko družbo KLM in njenim ustanoviteljem, znanim graditeljem lovskih letal med prvo svetovno vojno Anthonyjem Fokkerjem. Fokker je po vojni pričel z gradnjo linijskih potniških letal za svojo letalsko družbo. Prvo velikoserijsko letalo za prevoz potnikov tipa Junkers F13 iz leta 1919 je imelo poleg dveh pilotskih še štiri potniške sedeže. Majhno število potnikov posameznim letalskim družbam kljub istočasnim prevozom tovorov in pošte ni zagotavljalo gospodarnosti. Letalo je bilo v tem obdobju razmeroma neudobno in nezanesljivo prevozno sredstvo. V 30. letih 20. stoletja, ko je tehnologija gradnje letal že znatno napredova-

¹² Sandi Sitar: *Rusjanov poskus letalske industrije, Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, Slovenska matica Ljubljana 1987, str. 15, 16.*

la, je nastalo letalo DC 3, ki je s 13000 izdelanimi primerki postalo eno najuspešnejših letal vseh časov. To letalo je npr. z 21 potniškimi sedeži letalskim družbam zagotovilo donosnost pri potniškem prometu, neodvisno od pošte ali tovara. Potniški letalski promet je dobil v 50. letih z medcelinskimi poleti nov zagon. V tem obdobju so tudi letališča iz nekakšnih brezobličnih površin s posameznimi objekti postopoma dobivala svojo posebno prepoznavno podobo. Vse večja letala so od arhitektov zahtevala nov pristop pri načrtovanju hangarjev. Ker streh velikih površin pri hangarjih ni možno podpirati s stebri, kot npr. pri tovarniških halah, so izpopolnili tehnologijo gradnje školjkastih strešnih konstrukcij. Takšna oblika se je v 50. letih tudi širše uveljavila. Primer takšne gradnje, ki je tudi nam dobro znan, je npr. Hala A ljubljanskega Gospodarskega razstavišča.

Ko se ob prehodu v novo tisočletje ozremo v zgodovino lahko sklenemo, da so ljudje množično sprejeli vse tiste tehnične predmete, ki človeka razvajajo. Večina od njih niti ni rezultat njihovega načrtnega razvoja, temveč so nastali kot rezultat raziskav in odkritij za potrebe gospodarstva, znanosti, tehnologije, raziskav v vojaške namene ipd. Trditev, da je avtomobil nastal kot rezultat odkritja motorja z notranjim izgorevanjem, bi bila sporna. Dejstvo pa je, da je avtomobil lahko postal uporaben šele takrat, ko so zanj razvili primeren pogonski stroj, kakršen je npr. motor z notranjim izgorevanjem. Slednjega so intenzivneje razvijali v 19. stoletju kot stabilni motor za pogon strojev v manjših industrijskih obratih in delavnicah, kjer so potrebovali manjši, cenejši, varnejši in prilagodljivejši pogonski stroj¹³. Motorji z notranjim izgorevanjem so se v industriji obdržali razmeroma kratek čas (z elektrifikacijo so jih kmalu izpodrinili električni rotacijski stroji), najbolj pa so se uveljavili za pogon motornih vozil. Podoben primer je televizija, danes ena najmnožičneje uveljavljenih telekomunikacijskih naprav, računalnik, letalo ipd.

Uredniku je v veliki meri uspelo zbrati prispevke, ki obravnavajo najpomembnejše pred-

stavnike predmetov in naprav iz vsakdanjega življenja. Tematike, ki jo obravnava knjiga, ni možno na nobeni točki skleniti. Čeprav ne gre za predmet ali napravo, bi bilo knjigo zanimivo dopolniti tudi s prispevkom o umetnih snoveh. Te so bistveno pripomogle k množični proizvodnji naprav in predmetov iz vsakdanjega življenja, in to zaradi razmeroma nizkih proizvodnih stroškov pri njihovi predelavi in zaradi množične uporabe. Zato verjetno ni sporna trditev, da je bilo 20. stoletje tudi v znamenju umetnih snovi, s svojimi uporabnimi prednostmi na eni in posledicami, ki jih je njihova proizvodnja, uporaba in odlaganje pustila na okolju na drugi strani. Morda bo tej knjigi sledilo nadaljevanje, kjer se bodo kolesu, letalu, avtomobilu, televizorju in cvetju pridružile tudi plastične mase, računalnik, avdio naprave, ali pa hladilnik, pralni stroj, električna ročna orodja ipd. Knjiga je zanimiva tako za povprečnega bralca kot za nekoga, ki išče nove možnosti in oporne točke pri raziskovanju, obravnavi ali interpretaciji obravnavanih in tudi drugih predmetov iz vsakdanjega življenja. Zato bo dobrodošla vsakomur, ki bi si pri obravnavanju takšnih predmetov želel s tehničnega razširiti obzorje tudi na širše področje kulturne zgodovine.

Boris Brovinsky

NEPOZABEN PORTRET MOŽGANSKE SMRTI NEKEGA NARODA

Jung Chang, Divji labodi : tri hčere Kitajske. Ljubljana : Samozaložba Vanda Cedilnik, 1997. 604 strani.

Redka so dela, ki so hkrati prodajne uspešnice, kritiški hiti in še korektna (čeprav malce drugačna) zgodovina. Vse troje se je posrečilo v Veliki Britaniji živeči Kitajki Jung Chang, profesorici lingvistike na London University. Čeprav je knjiga v Veliki Britaniji izšla že 1991. leta in bila v slovenščino prevedena lani, mislim, da si še vedno zasluži predstavitev.

Zgodba treh generacij žena avtoričine družine je hkrati zgodba mnogih Kitajcev, ki so živeli v času velikih sprememb – v 20. stoletju. Yufang, njena babica, se je rodila v družini provin-

¹³ Več o tem:

Erik Eckermann: Vom Dampfwagen zum Auto - Motorisierung des Verkehrs, Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH, Reinbek bei Hamburg 1981.

Joachim Varchmin/Joachim Radkau: Kraft, Energie und Arbeit, Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH, Reinbek bei Hamburg 1981.

cialnega uradnika v Mandžuriji. Ker je veljala za lepoticco (s primerno povitimi, iznakaženimi nogami), si jo je oče izbral za aduta v tekmi za boljši položaj. Uspel jo je predstaviti svojemu predstojniku, enemu izmed močnih generalov, ki so tedaj obvladovali Kitajsko. General Xue Zhi-heng jo je vzel za eno izmed svojih konkubin, ji opremil palačo v njenem domačem Yixianu ter kmalu odšel. Mladenka je ostala sama sredi intrig lastnega služabništva in je živela v strahu pred njihovim tožarjenjem.

Soproj jo je ponovno obiskal šele čez šest let. Takrat je bil le še bogat upokojenec – na Kitajskem je namreč zavladała nova sila: Kuomintang. Po tem kratkem obisku se je 1931 rodila Bao Qin, mati Jung Chang. Otrok je postal središče življenja zdolgočasene ženske.

Po smrti starega generala 1933 se je Yu-fang ponovno omožila. Poročila se je z več kot trideset let starejšim vdovcem, bogatim zdravnikom tradicionalne medicine in lekarnarjem dr. Xio. Ta se je zaradi nje razšel s svojo družino, zapustil uspešno obrt in se z ženo preselil v Jinzhou.

Ne dolgo pred tem, leta 1932, so Japonci proglasili razglasitev mandžurske neodvisnosti in na prestol Mandžukua postavili nekdanjega kitajskega cesarja Pu Yija. Toda prelomni politični dogodki niso spremenili ne življenja Yu-fang ne življenja običajnih Mandžujcev. Kot pravi pisateljica: prebivalstvo nikoli ni moglo izbirati svojih vladarjev in je spremembo na vrhu le sprejelo na znanje. Mnogim izobraženim Mandžujcem – tudi dr. Xiu – pa je bil njihov sonarodnjak Pu Yi dobrodošla zamenjava in logična izbira.

Toda mandžurska neodvisnost je bila le fasada in pomen Japoncev je v Mandžuriji vse bolj naraščal. Tudi v Jinzhou so se priselili številni Japonci in prevzeli pomembnejše položaje v administraciji, relativno razviti industriji in tudi šolstvu. Avtoričina mati je odraščala v okolju, ki ga je vse bolj zaznamovala brutalna prevlada Japoncev; Mandžujci in Hani so postajali drugorzredni prebivalci. A življenje seveda nikoli ni črno-belo: družina dr. Xia se je spoprijateljila z japonskimi sosedi, dr. Xia pa je dobro služil z zdravljenjem Japoncev.

Po japonski kapitulaciji avgusta 1945 in pred prihodom Rdeče armade je v mestu vladal kaos in domačini so obračunavali z Japonci, številni pa so ropali in posiljevali tudi sonarodnjake

(predvsem pa sonarodnjakinje). Prihod Rusov so domačini zatorej pričakali z velikim upanjem, a kmalu so bili razočarani. Ruski vojaki so vlogo osvoboditeljev še vedno povezovali z ropanjem in posiljevanjem.

Prihod kitajskih komunistov je končno prinesel olajšanje. Čeprav niso bili veliki in lepi nadjudje, kakršne si je v domišljiji slikala avtoričina mati Bao Qin, so vzpostavili red in znova pognali gospodarstvo v tek. Njihovo gospostvo nad mestom in Mandžurijo je po umiku Rdeče armade trajalo le nekaj tednov – pokrajino so zasedle nacionalistične sile Kuomintanga. Ti so hitro zapravili svoj ugled in vzpostavili koruptno oblast, ki ji je ob strani stala tajna policija. Mladostno zagnana Bao Qin je vse bolj simpatizirala s komunisti in končno začela sodelovati s komunističnim odporom. Ko so komunisti proti koncu leta 1948 ponovno zasedli Jinzhou, se je navdušeno vključila v delovanje študentske zveze in postala aktiven podpornik komunistov.

Krhanje družinske avtoritete, ki je bilo tudi posledica nenehnega menjavanja oblastnikov, ter nove možnosti izobraževanja so njej in številnim drugim Kitajkam omogočile samostojnost pri izbiri poklica pa tudi moža. Med svojim delom za komuniste je spoznala dolgoletnega partijca in gverilca, Sečuanca Wang Yuja. Deset let starejši, izobraženi, asketski in čisti komunistični funkcionar ter mlada aktivistka sta se zaljubila ter se nedolgo za tem poročila.

Kitajski komunisti so takrat delovali kot kakšna asketska verska ločina: od svojih članov so zahtevali zgledno obnašanje in disciplino ter nadzorovali vse vidike njihovega življenja. Upali so, da bodo tako na svojo stran pridobili prebivalstvo, ki je bilo navajeno goljufivih in podkupljivih oblastnikov. Obenem se niso kaj dosti vpletali v življenje običajnih ljudi. Še naprej so delovala privatna podjetja (tudi ordinacija in lekarna dr. Xia) in večina prebivalstva je živela v skladu s tradicionalnimi običaji.

Avtoričin oče je bil pravi prototip novega funkcionarja. Ne glede na posledice zase ali za družino se je strogo držal pravil. Po selitvi v Sečuan, v njegov domači Yibin, si je po zaslugi fanatičnega boja proti nepotizmu, korupciji in privilegijem pridobil nemajhen ugled med ljudmi, a si hkrati odtujil soprogo in dobil mnoge nasprotnike med ne tako pravovernimi partijskimi kolegi.

Leta 1952 se je zakoncema rodila prva hči Er Hong. Ta se je pozneje preimenovala v Jung Chang - njeno ime je namreč zvenelo enako kot izgovorjava besedne zveze "bledo rdeče" in v šoli je bila zaradi tega tarča posmeha za revolucijo nadvse zavzetih sošolcev - in je avtorica ocenjevane knjige. Njena mladost je bila, posebno po selitvi v provincialno prestolnico Chengdu, dolgo relativno udobna. Bila je otrok partijskih veličin in živila je ločeno od sveta v, kot sama zapiše, "*privilegiranem zapredku*". Ko so Kitajsko začele pretresati nenehne politične kampanje, ki jih je vzpodbujal Mao, se otroci težav niso zavedali. Tudi ko je bila mati med kampanjo "odkrivanja skritih protirevolucionarjev" zaradi stikov s častniki Kuomintanga (v Jinzhou takoj po vojni) v priporu, so za otroke skrbele dojilje in neutrudna babica.

Prve neugodne izkušnje je prinesel "veliki skok naprej". Idiotska kampanja, ki si jo je bil zamislil menda genialni Mao, naj bi Kitajsko izstrelila med industrijske velesile. Komunistično malikovanje težke industrije je na Kitajskem dobilo prav groteskne razsežnosti. Vse prebivalstvo je večino dneva zbiralo staro železo in ga topilo v priročnih topilnicah, ki so stale na šolskih, bolnišničnih in mestnih dvoriščih ter na kmečkih vrtovih. Zdravniki so prekinjali operacije, ker so morali skrbeti, da ogenj pod kotlom ne bi ugasnil, v topilnicah so končali voki in vsi drugi železni kuhinjski pripomočki. Ker se je prebivalstvo ukvarjalo z neumnostmi, seveda ni bilo časa, da bi skrbelo za polja in naslednje leto so za lakoto umrli milijoni.

Partijski privilegiranci so bili sicer precej na boljšem kot kmetje, toda tudi v funkcionarskem bloku v Chengduju so občutili pomanjkanje. Ker pa je propaganda ljudi zasipala z novicami o poplavih in drugih nesrečah ter je serija čistk že zatrla kritično razmišljanje, so le redki s prstom pokazali na "velikega krmarja" Maa. Ta se je spretno umaknil v ozadje in gospodarstvo prepustil sposobnejšim, skrbel pa je za krepitev svojega kulta in pripravljaval vrnitev. Njegov nemirni duh se je v ozračju postopne stabilizacije in izboljševanja le težko znašel. Prav v duhu kakšnih futuristov si je želel boja, uničenja starega in nenehnih sprememb.

Avtorica nam v knjigi prepričljivo opisuje svojo nezlomljivo vero v predsednika Maa, ki se je marsikdaj manifestirala v prav čudnih oblikah. Ker se je po polomu "velikega skoka naprej"

umaknil iz vodenja ekonomije, je Mao sprožal manjše, manj škodljive, a nič manj nepotrebne in destruktivne kampanje. Na njegovo spodbudo je mladina pulila travo in rože, ki da so buržoazna navada; v šoli je učenje potrebnih stvari vse bolj zamenjevala maoistična indoktrinacija.

Kljub ideološkemu in intelektualnemu nasilju pa je bilo to obdobje sorazmernega obilja in napredka. Jung Chang je hodila na imenitno šolo, z izvrstnimi učitelji in temu ustreznimi uspehi. Živila je v prepričanju, da živi v idealni državi; kljub nekaj (filmskim) stikom s svetom izven Kitajske si je sliko o "kapitalizmu" ustvarila na podlagi uradne propagande. Prisegla si je, da bo delala za svetovno revolucijo in rešila uboge otroke na zahodu, ki trpijo pomanjkanje.

Z nastopom kulturne revolucije, enega najbolj protikulturnih in nazadnjaških gibanj v svetovni zgodovini, se je situacija začela temeljito spreminjati. Mao se je (pod geslom: "*Najprej uniči, in izgradnja bo poskrbela sama zase!*") odločil uničiti strankine strukture in ponovno doseči absolutno oblast. Na udaru sta se znašla tudi starša Jung Chang, posebno oče. Ta je svoj položaj poslabšal še s pismom Mau, v katerem ga je rotill, naj ustavi norijo.

Seveda ni nič več pomagalo. Dežela se je znašla v kaosu, učenci so pretepali učitelje, uradniki svoje nadrejene, spopadale so se rivalske skupine Rdečih gardistov. Lep del večtisočletne kitajske dediščine je končal v ognju ali bil porušen do tal. Kar težko je verjeti kakšne neumnosti in surovosti so se dogajale med tem izbruhom pobesnele ideologije. V zmedu se je Jung Chang le težko znašla. Pridružila se je gardistom in romala v Peking, a je vse bolj opažala, da je nekaj narobe. Oče in mati sta bila nenehno tarča pretepanj in poniževanj in njen svet se je sesuval. Toda Mao je bil še vedno nedotakljivi, božanski in nezmotljivi voditelj in le počasi se je dokopala do spoznanja, da je prav Mao gonilna sila kulturne revolucije.

Hude notranje boje pa je bil tudi njen oče. Kot pravi vernik komunizma in pokončna oseba, kljub številnim pretepanjem in obtoževanjem ni bil pripravljen skloniti glave. Brezkompromisnost ga je pripeljala do živčnega zloma in naposled v delovno taborišče. Izpustili so ga šele čez tri leta. Žal v slovenski izdaji ni slik, na katerih lahko vidimo posledice, ki jih je kulturna revolucija pustila na obrazu avtoričinega očeta.

V drugo taborišče so poslali tudi njegovo ženo, otroci pa so bili raztepeni po Kitajski. Mao, ki nikoli ni maral izobražencev, je razpustil šole in kitajsko mladino ter številne druge meščane (skupaj 15 milijonov ljudi) nagnal na kmete, da bi se učili skozi delo. *"Kmetje imajo umazane roke in v kravjem dreku namočene noge, a so mnogo bolj čisti kot intelektualci"*, je značilno grobo izjavil veliki mislec. Jung Chang je skupaj z mlajšo sestro pristala v mali vasi na obronkih Himalaje. Le mukoma je uspela priti iz tega zakotja in si priborila mesto v komuni blizu Chengduja.

Ker kot mestni otrok ni bila uporabna pri kmečkih opravilih in je bila pogosto odsotna, saj je obiskovala mamo in očeta, so bili vaščani prezadovoljni, ko je napredovala v "bosonoga zdravnika". V skladu z Maovo krilatico: *"Več knjig ko prebereš, bolj neumen postaneš"*, je dobila le kratek priročnik in že je lahko začela zdraviti. Šele 1971 se je lahko vrnila v Chengdu in se zaposlila v tovarni kot električar.

Razmere so se v začetku sedemdesetih izboljšale: 1971 je bila rehabilitirana pisateljčina mama, 1972 je bil iz taborišča izpuščen njen oče, 1973 pa se je na prizorišču spet pojavil Deng Xiaoping, ki ga je bil Mao izpustil, da bi rešil ohromljeno ekonomijo. Politična klima se je počasi otoplila in spet so začele delovati šole, Jung Chang se je 1973 lahko vpisala na Sečuansko univerzo. Med študijem angleščine, ki je bil pravo vrhovodstvo, saj je prevelika želja po znanju veljala za reakcionarno, se ji je odprl nov svet. K temu je marsikaj prispevala njena mama, ki se je kot pregovorna levinja borila za hčerkin prihodnost. Obhodila je vse nekdanje tovariše, za katere je menila, da lahko zastavijo svojo besedo na ustreznih mestih. Oče pa je ostal človek načel in hčeri, ki jo je imel najrajši izmed svojih otrok, ni zmožal pomagati; še vedno se je boril proti klientelizmu in drugim tradicionalnim napakam kitajske družbe, čeprav je izgubil neskončno vero v boljši, komunistični jutri.

Leta je 1975 je oče v starosti 54-ih let umrl zaradi infarkta. Pred njegovo soprogo je bila velika naloga – od partije je morala izposlovati ustrezen pogrebni govor. Ta je namreč odločal o nadaljnji usodi otrok. Avantgarda delavskega razreda je otroke še vedno kaznovala za (pogosto namišljene) grehe staršev in jih sodila po njihovih delih.

Po Maovi smrti in obračunu z zloglasno "bando štirih" se je kulturna revolucija za vedno

končala. Jung Chang je 1977 začela predavati na univerzi in 1978 dobila britansko štipendijo. Zgodba se je tako zanjo srečno končala. Kako bo s Kitajsko in Kitajci, pa bomo še videli...

Knjiga Jung Chang ni znanstvena zgodovina, temveč pripoved o ljudeh v času, o ljudeh, ki jim usoda ni prizanašala. *Divji labodi* so čudovit prispevek k zgodovini neke države in zlasti k spoznavanju komaj predstavljive ideološke pobesnelosti. Le strinjam se lahko s kritikom *Sunday Timesa*, ki je zapisal, da je knjiga *"an unforgettable portrait of the brain-death of a nation"*.

Čeprav gre vse spoštovanje pogumu založnice, ki obsežnega dela ni le izdala, temveč ga je tudi prevedla, ni mogoče spregledati nekaterih pomanjkljivosti slovenske izdaje. Prevod je na nekaterih mestih površen, želeli bi si še kakšen lektorski poseg več, predvsem pa motijo tehnične napake. Celi odstavki so po zaslugi nepozornega pretvarjanja iz enega kodnega razporeda v drugega brez šumnikov. Branje znakov č namesto č in podobne nerodnosti pač kvarijo bralni užitek. Z malo več skrbnosti bi to izdajateljica mogla in morala preprečiti.

Rok Stergar

IZSELJEVANJE SKOZI OČI (IN DUŠE) IZSELJENCEV

Marjan Drnovšek, Usodna privlačnost Amerike. Pričevanja izseljencev o prvih stikih z novim svetom. Korenine, Nova revija, Ljubljana 1998, 390 strani.

Preseljevanje ljudi je eden izmed procesov, ki potekajo že od nekdaj in na svoj način odslikavajo ekonomske in kulturne razmere nekega časa in prostora. Slovenski prostor pri tem ni nobena izjema, saj so ljudje tukaj vsaj že od srednjega veka za krajši čas ali za vedno zapuščali svoja ognjišča. Razlogi za to so bili različni, takšna pa je bila tudi struktura tistih, ki jih je pot zanesla na vse konce znanega in neznanega sveta.

Obdobje, v katerem izseljevanje posebej vpliva na potek zgodovine Slovencev, je čas 19. in začetka 20. stoletja, ko v nekaj več kot tričetrst stoletja dobi razsežnosti, ki pravzaprav osupne-

jo. Do leta 1914 se namreč po ocenah iz slovenskega dela Avstrije izseli do 300 000 ljudi, medtem ko v celi Avstriji skupaj leta 1910 živi 1250000 Slovencev! Nedvomno podatek, ki proti koncu 20. stoletja govori v prid povečanemu zanimanju slovenskega zgodovinopisja za proučevanje tega fenomena.

Dosedanje razprave na to temo predstavljajo slovenski izseljenski proces z vidika različnih znanstvenih ved, medtem ko prave zgodovinske sinteze na to temo še ni. Težava je namreč tudi v tem, da za končno podobo mozaika slovenskega izseljenstva še vedno manjkajo nekateri drobni, a pomembni kamenčki. Eden takšnih je bil zagotovo doživljanje izseljevanja skozi oči posameznika, to praznino pa je zapolnila Usodna privlačnost Amerike.

Avtor že na začetku opozori, da ga je pri tem delu prvenstveno zanimalo doživljanje malega človeka, ki je v velikem izseljenskem valu predstavljal večino, pri pisanju pa ga je vodila predvsem občutljivost izseljenčevega doživljanja prvega stika s svetom. Kot glavni vir je Drnovšek uporabil celotna ali delna osebna pričevanja, do katerih je zgodovinopisje zaradi njihove subjektivnosti sicer precej nezaupljivo. Vendar ravno to delo dokazuje, da je moč s trdnim vpetjem v ustrezne časovne, prostorske in tematske okvire ta pričevanja uspešno uporabiti in z njihovo pomočjo bralcu predstaviti zgodbe, kot jih je izseljencem pisalo življenje.

Čeprav so migracije pojav, znan že vsaj od srednjega veka, pa predstavlja pomemben mejnik za Slovence zmanjševanje osebne navezanosti na zemljo, ko s patenti Jožefa II. začno padati ovire, ki so do tega časa podložnika vezale na zemljiškega gospoda. Ta proces poteka postopoma, najprej s svobodo preseljevanja znotraj nemških in avstrijskih dežel, sčasoma pa postane preseljevanje omejeno le z vojaško dolžnostjo in ovirami formalne narave. Kakorkoli že, za tistega, ki je imel denar za nadaljevanje poti, meje praktično niso obstajale.

Kmalu pa je država začela spoznavati, da ji na drugo stran velike luže uhaja veliko za boj sposobnih mož, in to v času, ko je svetovni vojaški spopad postajal vedno bolj neizbežen. Sledili so jalovi poskusi z opozorili pred izseljevanjem, ki ga je država nameravala zajeziti tudi z ustrezno zakonodajo, a dlje kot do osnutkov ni prišlo vse do njenega konca.

Izseljevanje je spremljala tudi slovenska Cerkev, vendar vsaj na začetku temu vprašanju ni posvečala pretirane pozornosti. Izseljenska vprašanja so obravnavali na škofijskih sinodah, posamezniki pa so tudi že opozarjali na razsežnosti izseljevanja v nekaterih predelih. Vedno bolj je postajalo jasno, da izseljevanja ne bo moč zaustaviti, zato je po zgledu nemške tudi slovenska Cerkev začela ustanavljati Družbe sv. Rafaela, s katerimi je izseljencem pomagala z nasveti in pomočjo na poti, ob prihodu v deželo priselitve, in tudi kasneje. V Ameriki je Cerkev za svoje vernike tako daleč od doma skrbela z misijonarji, ki so – kolikor je bilo mogoče – redno obiskovali Slovence, ki so bili razkropljeni širom ZDA. Ker so bili njihovi obiski v določenih predelih zelo redki, so njihovo vlogo prevzemala katoliška glasila. Le-ta so najprej prihajala iz domovine, kasneje pa so jih začeli izdajati izseljenci sami.

Eden najpomembnejših virov, iz katerih so ljudje v domovini dobivali informacije o Ameriki, so bila ravno razna glasila (npr. Novice in Zgodnja danica), ki so objavljala pisma prvih misijonarjev v Ameriki. Pogosto so tudi razglabljala o vzrokih in posledicah izseljevanja, proti koncu 19. stoletja pa so se jim v poročanju o izseljenstvu pridružila tudi številna regionalna glasila in koledarji, tako da je bilo informacij o življenju ameriških Slovencev kar precej.

Pisma izseljencev se skoraj brez izjeme začinjajo z opisovanjem poti do Amerike, čemur je sledil tudi avtor knjige, ki je temu delu pisem posvetil celo poglavje. Za večino ljudi je bil to namreč del poti, ki jim je v ostal v spominu celo življenje, sploh tistim, ki so preko Atlantika pluli med prvimi. Prva polovica 19. stoletja je bila namreč čas jadrnic, ki so do ameriških obal potrebovale cele tedne, potnikom pa so v spominu ostale predvsem po morski bolezn, zadušljivem zraku, viharjih in podobnih mukah. V samo nekaj desetletjih se z velikimi preoceanškimi plovba skrajša na borih nekaj dni, potniki pa so deležni vedno večjega udobja. V zvezi s potovanjem preko Atlantika tako prinašajo pisma v prvem poglavju nekaj izjemno doživetih pričevanj. Takšno je denimo pismo misijonarja Franca Pirca, ki je tej izkušnji posvetil pesnitev v šestinsedemdesetih kiticah, katere vrh je doživljanje viharja sredi noči na odprtem morju. Kmalu za Pircem je v Ameriko plul drug misijonar Andrej Bernard Smolnikar, ki je na morju preživel skoraj dva meseca, saj je z jadrnico izplul iz Trsta.

Izhodiščnih pristanišč za pot preko Atlantika je bilo v Evropi kar nekaj, tako da so mnogi prepotovali lep kos Evrope, preden so prispeli do Le Havra, Antwerpna, Bremna ali katere druge odskočne deske za Ameriko. Nekateri so že na tem delu poti doživeli marsikaj in so o tem v svojih pismih tudi poročali. Opozarjali so na čisto vsakdanje stvari, ki bi utegnile koristiti bodočim izseljencem, npr. kje so poceni prenočišča, koga in česa se je treba v katerem mestu izogniti, kako poteka vkrcanje, kakšna je hrana na ladji in podobno.

Če so si pričevanja s prvega dela poti še nekoliko podobna, pa so postale usode toliko bolj različne po prihodu na ameriška tla. Med prvimi Slovenci, ki so v večjem številu odšli iskat svojo srečo v Ameriko, so bili predvsem Belokranjci. Med njimi sta bila tudi krošnjarja Matija Premuta in Janez Gorše, ki sta konec tridesetih let 19. stoletja s krošnjo pogumno stopila v ameriški svet, in se, kot pišeta v pismu, že po nekaj tednih naučila trgovati v angleščini, tako da sta postajala vedno bolj navdušena nad novo deželo. V njej namreč niso poznali ne grofov, ne knezov, pred katerimi bi morala snemati klobuk, niti ju niso obremenili z nobenim posebnim davkom. Pisala sta tudi, da se da imenitno zaslužiti, ljudje pa so silno prijazni in gostoljubni. Kot mnogi drugi preprosti rojaki tudi onadva nista mogla skrivati navdušenja nad dejstvom, da se v Ameriki je le bel kruh, da je pri vsakem obroku na mizi meso in da je hrane v izobilju. Vsaj za Premuto pisma govore, da je v Ameriki našel svojo srečo, kajti že po šestih letih je bil nekdanji krošnjar ugleden trgovec in gostilničar ter pobožen meščan mesta St. Louis ob Misisipiju.

Eden najbolj znanih misijonarjev, ki je odšel po sledeh Barage, je bil Lovrenc Lavtižar, katerega pota so bila preko dopisov dobro znana tudi bralcem Zgodnje danice, ki je več let objavljala njegova pisma. Bil je popolnoma predan svojemu poslanstvu. Kmalu po prihodu se je naučil angleškega in indijanskega jezika, s čimer je lahko uspešno oznanjal vero med Indijanci in priseljenci drugih veroizpovedi. Prepotoval je velik del ameriške celine, dokler ni na eni izmed takšnih poti zmrznil v bližini Rdečega jezera.

Pomembna vzpodbuda k nadaljnjemu izseljevanju je bil obisk že omenjenega misijonarja Pirca v domovini, ko je ob svojem pripovedovanju ljudi tudi odkrito povabil v Minnesoto. Dal

jim je natančna navodila glede poti in je zanje celo predvidel zelo dobra zemljišča po ugodni ceni. Rojaki v domovini so bili takó dobro seznanjeni s tem, kakšne so kmetijske površine in podnebne razmere v Minnesoti, kakšni so način obdelave, zaslužek, nevarnosti, ki jih čakajo, skratka vse, kar bi jih utegnilo zanimati. S tem se je navkljub svarilom, ki so jih bili delili slovenski časniki, konec 60. let 19. stoletja sprožil nov val izseljevanja, predvsem Gorenjcev, v Minnesoto.

Redkeje so se za izselitev odločale ženske. Razlogov je bilo več, temu primerno pa je število objavljenih osebnih pričevanj o njihovih doživetjih. V začetni fazi je šlo predvsem za ženske, ki se v Ameriki pridružile svojim možem ali sorodnikom, kot npr. Polona Noč, sestra misijonarja Pirca, in Marija Trobec, katere brat je opravljal enako poslanstvo. Vendar nekaterim v domovini pojav Slovenk-izseljenk ni bil najbolj všeč. O tem priča reakcija dr. Bleiweisa, ki je za odhod družine Noč v Ameriko krivil Polono, ki po njegovem "ni imela več obstanka v svoji domovini", in je le zaradi nje mož "na vrat na nos" prodal grunt, za katerega je iztržil le toliko, da so si lahko plačali vozovnice do New Yorka.

Število rojakov "brez obstanka" pa je v drugi polovici 19. stoletja začelo še bolj naraščati. Hitro se razvijajoča industrija je potrebovala ogromno delavcev, kar je premamilo tudi številne Slovence. S tem je naraslo tudi število pisem, ki so jih slovenska glasila še vedno redno objavljala, vendar je njihova objava bila vedno bolj odvisna od nazorskih in političnih načel, ki so jih časniki zastopali. Posledica so bile objave nepodpisanih pisem, objave samo "primernih" delov pisma, ali pa so z njihovo vsebino uredniki kako drugače manipulirali.

Slovenski časniki so začeli proti koncu 19. stoletja izhajati tudi v Ameriki. Tako je leta 1891 izšel prvi Amerikanski Slovenec, s katerega uso- do je bila povezana že prva afeta. Že po deseti številki je to glasilo glavni urednik Anton Mur- nik namreč prodal Jožefu F. Buhu, predstavi- ku katoliške Cerkve, kar je takoj glasno odmeva- lo v liberalno usmerjenem tisku v Ljubljani. Po- litična nasprotja med vedno številnejšimi slo- venskimi priseljenci so postajala vedno bolj očitna tudi v zasebnih pismih. Tako študent me- dicine Jauh iz Clevelanda razglablja o nevarno- stih klerikalizma, na drugi strani priseljenec Ja- kelj v pismu svoji ženi ne more mimo obiska

“socialističnega apostola” Etbina Kristana v Ameriki.

Zadnje poglavje je v celoti posvečeno zapisom izpod peresa župnika Jurija Trunka. Ti zapisi so nastali v času njegovih štirih potovanj v Ameriko v letih 1909-11, ko je izseljevanje Slovencev pred izbruhom svetovne vojne doseglo še zadnji vrhunec. Kot izobraženec in navdušen popotnik je odkrival ZDA, hkrati pa navezal stike z mnogimi slovenskimi izseljenci. Odlikujeta ga lep jezik in čut za opazovanje, predvsem pa so zanimiva njegova razmišljanja o vzrokih izseljevanja, kjer opozarja pred posploševanjem. Opozoril je tudi na enostavni psihološki vzorec, po katerem so tisti izseljenci, ki so uspeli, slikali

vse v zvezi z Ameriko svetlo, o Evropi pa so menili vse najslabše. Posebno vrednost dajejo Trunkovemu delu številne fotografije in ilustracije Ivana Vavpotiča, ki na eni strani zajemajo motive ZDA, na drugi motive Slovencev.

Objava Trunkovih zapisov na koncu nekako tudi kronološko zaokrožuje vpogled v osebna pričevanja, ki bralcu ponudijo izseljenstvo iz perspektive njegovih protagonistov. S tem delom smo tako dobili nov pomemben prispevek, ki v zgodovinopisju upošteva tudi malega človeka. Prav s tem dokazuje, da je moč tudi na osnovi takšnega videnja spoznati kaj novega o njegovem času in prostoru.

Simon Zupan

ŠOU-Študentska knjigarna
K e r s n i k o v a 4
1 0 0 0 L j u b l j a n a
tel: 131-70-10 fax: 222-618

odprta vsak dan od 10. do 14. ure

Študijska in obštudijska literatura,
leposlovje, periodika,
študentski časopisi,...

V študentski knjigarni imajo
vsi študentje in dijaki
25 do 50% popust pri nakupu knjig.

Novosti v Študentski knjigarni objavljamo
na RŠ, vsak torek in četrtek v
Študentskih obvestilih ob 18.30 uri.

Š T U D E N T S K A

www.knjigarna.uni-lj.si

NARED Andrej, zgodovinar, Dobec 18, 1382- Begunje pri Cerknici

Erazem (Pred)jamski - slovenski Robin Hood?

ZGODOVINA ZA VSE, 5/1998, št. 2, str. 5-16.

Avtor obravnava zgodbo o "zadnjem roparskem vitezu na Kranjskem", ki je s pomočjo ljudske tradicije, Valvasorja in romantike 19. stoletja postala splošno poznana. Na podlagi ohranjenih virov ugotavlja, kaj je v tej zgodbi gotovega, kaj možnega in kaj izmišljenega oz. mitološkega, ob tem pa nastaja nova zgodba o Erazmu Jamskem. S pregledom dosedanjega pisanja o Erazmu pokaže tudi na genezo mita o klativitezu.

PANČUR Andrej, zgodovinar, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SLO-1000 Ljubljana

Na poti k modernemu nedeljskemu počitku

ZGODOVINA ZA VSE, 5/1998, št. 2, str. 17-40.

V letih 1867/68 je liberalna vlada v avstrijski polovici habsburške monarhije odpravila stare zakone o nedeljskem počitku, ki so bili še v tesni zvezi s posvečevanjem nedelj. Članek obravnava reakcijo katoliških in konservativnih krogov na Slovenskem, ki so se v skladu s širšimi avstrijskimi dogajanjem borili za ponovno uvedbo posvečevanja nedelj. Leta 1885 jim je sicer uspelo uzakoniti moderni nedeljski počitek, zakonsko zapovedano posvečevanje nedelj pa je bilo dokončno stvar preteklosti. Avtor obravnava še boj za čim širši nedeljski počitek, ki je leta 1895 pripeljal do novega zakona.

GRDINA Igor, dr., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SLO-1000 Ljubljana

Slovenski spomini na včerajšnji svet

ZGODOVINA ZA VSE, 5/1998, št. 2, str. 41-49.

Prispevek predstavlja posamezne odlomke iz spominov in zapisov Josipa Vošnjaka (1834-1911), Frana Šukljeta (1849-1935) in Ivana Šušteršiča (1863-1925), ki so zaradi preseganja ozkih meja slovenske nacionalne politike zanimivi tudi za širši srednjeevropski prostor.

NARED Andrej, Historian, Dobec 18, 1382- Begunje pri Cerknici

Erazem Lueger - the Slovene Robin Hood?

HISTORY FOR EVERYONE, 5/1998, No. 2, pp. 5-16.

The author deals with the story of "the last robber baron in Carniola", which became famous with the help of popular tradition, Valvazor and the Romanticism of the 19th century. Based on the preserved historical sources the author tries to establish what is certain in this story, what is possible, and what is only a figment of imagination i.e. what is mythological. Thus, he reveals a new story of Erazem Lueger. The author also brings an overview of the texts on Erazem and presents a genesis of the myth of this knight errant.

PANČUR Andrej, Historian, Institute of Modern History, Kongresni trg 1, SLO-1000 Ljubljana

On the Way to the Modern Sunday Rest

HISTORY FOR EVERYONE, 5/1998, No. 2, pp. 17-40.

In 1867-1868 the liberal government of the Austrian part of the Hapsburg monarchy rescinded the old laws on Sunday rest, which were closely connected to the consecration of Sundays. The article deals with the reactions of Catholic and conservative circles in Slovenian part of the monarchy, which, as their counterparts in the other parts of the monarchy, fought for the re-establishment of consecrated Sundays. In 1885 they managed to enforce the law on modern Sunday rest, but the obligatory consecrated Sundays became the past. The author presents the movement for further rights of Sunday rest, which resulted in the new law in 1895.

GRDINA Igor, Ph. D., University of Ljubljana, Faculty of Arts, Aškerčeva 2, SLO-1000 Ljubljana

The Slovene Memoirs Connected to the Yesterday's World

HISTORY FOR EVERYONE, 5/1998, No. 2, pp. 41-49.

The article presents some fragments from the memoirs and notes of Josip Vošnjak (1834-1911), Fran Šuklje (1849-1935), and Ivan Šušteršič (1863-1925), which surpassed the limited boundaries of the Slovene national politics and are thus interesting also for the Middle European politics.

UDK 792.56 (497.4 Ljubljana) : 929 Cankar I.
821.163.6-293 : 792.025-863
792.025-863

GRDINA Igor, dr., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SLO-1000 Ljubljana

Trompeta kliče ali Ivan in Klarica na manevrih

ZGODOVINA ZA VSE, 5/1998, št. 2, str. 50-70.

Najpomembnejši slovenski pisatelj Ivan Cankar (1876-1918) je leta 1898 za uprizoritev v ljubljanskem deželnem gledališču v slovenščino prevedel besedilo operete Victorja Rogerja *Les 28 jours de Clarette*. Prevod je do letos, ko se je našel v arhivu ljubljanske opere, veljal za izgubljenega. V pričujoči razpravi je objavljen v celoti (razen dialogov, ki so najbrž izgubljeni za vedno).

UDK 373.542-057.87 (497.4) "18/19"

GOVEKAR-OKOLIŠ Monika, dr., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SLO-1000 Ljubljana

Upornost gimnazijcev in njihov odnos do profesorjev, šolskega reda in discipline

ZGODOVINA ZA VSE, 5/1998, št. 2, str. 71-83.

Prizkaz gimnazijskega življenja na Slovenskem na prelomu iz 19. v 20. stoletje označuje upornost gimnazijcev in njihov odnos do profesorjev in šolskega reda. Opisani so primeri iz takratnega gimnazijskega življenja, ki kažejo, da so mladi tako v šoli kot tudi zunaj nje prihajali v konflikte. Vzroki so bili različni. Upirali so se individualno ali kolektivno, uspešno še pogosteje pa neuspešno. Z upornostjo so želeli izpostaviti lastno avtonomnost, ki je hkrati postajala značilnost njihove generacije.

UDK 929 Grohar I.

FILIPAS Helena, zgodovinarica, Šegova 18, SLO - 8000 Novo mesto

Podobe velmož - Ivan Grohar

ZGODOVINA ZA VSE, 5/1998, št. 2, str. 84-89.

Avtorica predstavlja enega najpomembnejših slovenskih impresionističnih slikarjev, Ivana Groharja (1867-1911). V članku je opisana njegova življenska pot in njegov umetniški razvoj.

UDC 792.56 (497.4 Ljubljana) : 929 Cankar I.
821.163.6-293 : 792.025-863
792.025-863

GRDINA Igor, Ph. D., University of Ljubljana, Faculty of Arts, Aškerčeva 2, SLO-1000 Ljubljana

The Trumpet Calls or Ivan and Klarica on the Manoeuvres

HISTORY FOR EVERYONE, 5/1998, No. 2, pp. 50-70.

In 1898, Ivan Cankar (1876-1918), the most important Slovene writer, translated the text of the operetta of Victor Roger *Les 28 Jours de Clairette* into Slovene for the performance in the Ljubljana's Provincial Theatre. Until this year, when it was found in the archives of the Ljubljana Opera House, the translation was held for lost. The article brings the translation of the operetta as a whole (except for the dialogues which are probably lost).

UDC 373.542-057.87 (497.4) "18/19"

GOVEKAR-OKOLIŠ Monika, Ph. D., University of Ljubljana, Faculty of Arts, Aškerčeva 2, SLO-1000 Ljubljana

The Resistance of High School Students and Their Relation to the Professors, School Order and Discipline

HISTORY FOR EVERYONE, 5/1998, No. 2, pp. 71-83.

The article deals with the life of the high school students in Slovenia in the late 19th and early 20th century and presents the resistance of those students and their relation to the professors and school order. The author describes some examples from the life of the high school students of the time, which show that they came into conflicts in the school as well as out of it. There were many different reasons for those conflicts. They revolted against the established order individually and collectively, with some success and, even more often, with no success. With their resistance they wanted to establish their own autonomy, which slowly became the hallmark of their generation.

UDC 929 Grohar I.

FILIPAS Helena, Historian, Šegova 18, SLO - 8000 Novo mesto

The Images of the Famous People - Ivan Grohar

HISTORY FOR EVERYONE, 5/1998, No. 2, pp. 84-89.

The author presents Ivan Grohar (1867-1911), one of the most important Slovene Impressionist painter. In her article she describes his life story and his artistic development.

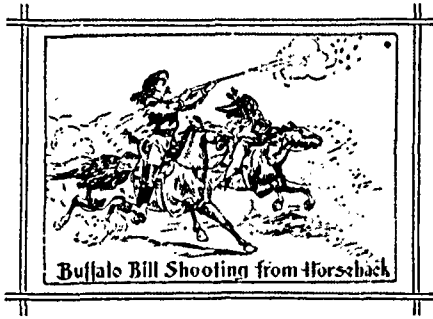
REPE Božo, dr., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SLO-1000 Ljubljana

Vpliv nakupovalnega turizma na kulturne spremembe in način življenja v Sloveniji po drugi svetovni vojni

ZGODOVINA ZA VSE, 5/1998, št. 2, str. 90-96.

Pisec v prispevku obravnava vpliv nakupovalnega turizma v Italiji in Avstriji na način življenja in kulturne spremembe v Sloveniji. Ugotavlja, da so prehodi meje, nakupovanja v tujini in potovanja pomembno sooblikovali življenski slog Slovencev v povojnih desetletjih. Izostriili so njihov čut za kvaliteto in vplivali na domačo proizvodnjo in trgovino, da se je vsaj poskušala približati zahodnim standardom. Nakupi so posredno tudi pritiskali na politiko, ki je vsaj deloma morala upoštevati potrošniške zahteve in se jim prilagajati.

✂-----

ZGODOVINA ZA VSE

Nova slovenska znanstvena
revija, polna zanimivih in
kratkočasnih zgodb, ki jih
piše življenje.

VSE ZA ZGODOVINO

Vse informacije lahko dobite na sedežu Zgodovinskega društva Celje
(Muzej novejšje zgodovine Celje), Prešernova 17, 3000 Celje
tel.: (063) 40-530, fax: (063) 405-330.

Na voljo so vam vse številke po ugodni ceni.

REPE Božo, Ph. D., University of Ljubljana, Faculty of Arts, Aškerčeva 2, SLO-1000 Ljubljana

The Influence of Shopping Tourism on Cultural Changes and the Way of Life in Slovenia after the Second World War

HISTORY FOR EVERYONE, 5/1998, No. 2, pp. 90-96.

The author deals with the influence that shopping tourism in Italy and Austria exerted on the way of life and cultural changes in Slovenia. He establishes that the border crossings, shopping abroad and travels characterised the way of life of the Slovenes in the post-war decades in a very important way. They gave the Slovenes a better sense for quality of products and influenced the Slovene trade and production in the way, that it at least tried to approach the standards of the West. The shopping also put some pressure on the politics, which had to take into account the demands of the consumers and try to adapt to them.

NTRC

ZGODOVINA ZA VSE

Izdalo: Zgodovinsko društvo Celje

Založilo: Zgodovinsko društvo Celje

Uredniški odbor: Janez Cvirn, Bojan Cvelfar, Branko Goropevšek, Igor Grdina, Branko Lesjak, Andrej Studen, Anton Šepetavc, Branko Zver, Aleksander Žižek

Urednik: Andrej Studen

Računalniška priprava stavka: Andrej Mohorič

Prevod v angleščino: Katarina Kobilica

Prevod v nemščino: Tina Bahovec

Lektor: Anton Šepetavc

Bibliografska obdelava: Nataša Kandus, Branko Goropevšek

Naklada: 400 izvodov

Finančna podpora za natis revije:

Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije

Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije

Študentska organizacija univerze v Ljubljani

ISSN 1318-2498

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije, 415-84/94 mb, sodi revija Zgodovina za vse med proizvode, za katere se plačuje 5% davek od prometa proizvodov.

ANDREJ NARED
ANDREJ PANČUR
IGOR GRDINA
MONIKA GOVEKAR - OKOLIŠ
HELENA FILIPAS
BOŽO REPE

CENA: 1.500 SIT